



CATALOGUE OF GEORGIAN NUMISMATICS II ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი II



Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities
Institute of Georgian History

ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი

II ნაწილი



CATALOGUE OF GEORGIAN NUMISMATICS

Part Two



ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ქართული ნუმიზმატის კატალოგი

II ნაწილი

ქრისტიანობა, მითრაიზმი და ისლამი.
სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა
ქართლსა და ეგრისში I-X საუკუნეებში

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities
Institute of Georgian History

Catalogue of Georgian Numismatics

Part Two

Christianity, Mithraism and Islam.
Coin Issues and Monetary Circulation in
Iberia and Colchis/Lazica in the 1st-10th Centuries

გამომცემლობა „მერიდიანი“

Meridian Publishers

თბილისი

Tbilisi

2014

2015 წელს დასრულდება შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტი – „ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი“. დღეს მზად არის მისი პირველი და მეორე ნაწილები (იხ. <http://geonumismatics.tsu.ge>). აქ გთავაზობთ კატალოგის მეორე ნაწილის ბეჭდურ ვერსიას.

“Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics” is project funded by Shota Rustaveli National Science Foundation. Having 2015 as a deadline, now it is represented by the first two parts (v. <http://geonumismatics.tsu.ge>). Second part is offered here as printed version.

ავტორები

თედო დუნდუა
გიორგი დუნდუა

Authors

Tedo Dundua
Giorgi Dundua

შემდგენლები

ალექსანდრე ბოშიშვილი
აპოლონ თაბუაშვილი
ლერი თავაძე
აკაკი ჩიქობავა

Compiled by

Alexander Boshishvili
Apolon Tabuashvili
Leri Tavadze
Akaki Chikobava

დამხმარე პერსონალი

ნათია ფიფია
ემილ ავდალიანი
მაია აქუბარდია
მარიამ ქარდავა
გიორგი ჯავრიშვილი
გიორგი ჩიტაშვილი

Auxiliary Staff

Natia Phiphia
Emil Avdaliani
Maia Akubardia
Mariam Kardava
Giorgi Javrishvili
Giorgi Chitashvili

© ავტორები – თედო დუნდუა, გიორგი დუნდუა, 2014

© შედგენა – ალექსანდრე ბოშიშვილი, აპოლონ თაბუაშვილი, ლერი თავაძე, აკაკი ჩიქობავა, 2014

© Authors – Tedo Dundua, Giorgi Dundua, 2014

© Compiled by – Alexander Boshishvili, Apolon Tabuashvili, Leri Tavadze, Akaki Chikobava, 2014



მიხეილ ბარათაშვილი

Mikheil Baratashvili

1784-1856

სარჩევი

ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტებიკოლხური თეთრი	7
ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტები მითრას გამოსახულებით.	7
ბიბლიოგრაფია	16
სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთში/ლაზიკაში I-IV საუკუნეებში	17
რომაული ფულის იბერული მინაბადები	26
ავგუსტეს დენარების მინაბადები	26
ბიბლიოგრაფია	30
აურელუსების მინაბადები	32
ბიბლიოგრაფია	35
სამონეტო მიმოქცევა ქართლში/იბერიაში I-IV საუკუნეებში	38
ქართულ-სასანური დრაქმები	43
მონეტები ცეცხლის გამოსახულებით საკურთხეველზე. გურგენის დრაქმები	43
მონეტები ცეცხლის გამოსახულებით საკურთხეველზე. ჯონზერ//ჯუანშერის დრაქმა	55
ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე	65
ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით	76
მონეტები ჯვრის გამოსახულებით საკურთხეველზე. სტეფანოს I – პირველი ემისია	86
მონეტები ჯვრის გამოსახულებით საკურთხეველზე. სტეფანოს I – მეორე ემისია	96
ბიბლიოგრაფია	110
სამონეტო მიმოქცევა აღმოსავლეთ საქართველოში V საუკუნეში - VII საუკუნის პირველ ნახევარში.	111
სამონეტო მიმოქცევა დასავლეთ საქართველოში V-VII საუკუნეებში	115
თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები	119
ქვეჯგუფი: ომაიანთა დირჰემები	119
ქვეჯგუფი: აბასიანთა დირჰემები	128
ქვეჯგუფი: თბილისის ჯაფარიან ამირათა დირჰემები	137
ქვეჯგუფი: არაბული დირჰემების ქართული მინაბადები	146
ქვეჯგუფი: ბაგრატ III-ის ნახევარი დრამა	155
ბიბლიოგრაფია	163
VII-X საუკუნეების უცხოური მონეტები აღმოსავლეთ საქართველოდან	165
VIII-X საუკუნეების უცხოური მონეტები დასავლეთ საქართველოდან	167

Contents

Municipal copper coins of Trapezus	170
Municipal copper coins of Trapezus with the effigy of Mithras	170
Bibliography	176
Money circulation in Colchis/Lazica in the 1 st -4 th cc. A.D.	178
	186
Georgian (Iberian) imitations to Roman coins	
Imitations to denarii of Augustus	186
Bibliography	188
Imitations to aurei	190
Bibliography	192
Money circulation in Kartli/Iberia in the 1st-4th cc. A.D.	194
Georgian-Sassanian drachms	198
Coins with the depiction of fire on altar. Gurgun's drachms	198
Coins with the depiction of fire on altar. Jonber//Juansher's drachms	208
Anonymous coins with the depiction of cross on the obverse	216
Anonymous coins with the depiction of cross on altar	224
Coins with the depiction of cross on altar. Stephanos I – first emission	232
Coins with the depiction of cross on altar. Stephanos I – second emission	241
Bibliography	252
Money circulation in East Georgia (5th c.-first half of the 7th c.)	253
Money circulation in West Georgia in the 5th-7th cc.	256
	259
Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations	
Subgroup: Umayyad dirhems	259
Subgroup: 'Abbāsid dirhems	267
Subgroup: dirhems of Ja'farid emirs of Tbilisi	275
Subgroup: Georgian imitations to Arabic dirhems	283
Subgroup: half drama of Bagrat III	291
Bibliography	298
The 7th-10th cc. foreign coins from East Georgia	300
The 8th-10th cc. Foreign Coins from West Georgia	302
ey ("Colchian Tetri (Silver)", Kolkhidki	150

ჯგუფი	ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტები
ტიპი	ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტები მითრას გამოსახულებით
აღწერა, ფოტო	სპილენძი. წონა: მაგ. 2,14 გრ., 5,29 გრ., 6,80 გრ., 8,20 გრ., 9,15 გრ., 9,31 გრ., 11,81 გრ., 11,85 გრ., 13,22 გრ., 13,85 გრ., 14,05 გრ., 14,24 გრ., 16,03 გრ., 16,90 გრ., 17,37 გრ., 17,72 გრ., 18,34 გრ., 19,01 გრ., 19,13 გრ., 19,41 გრ., 20,02 გრ., 20,05 გრ., 20,38 გრ., 21,45 გრ., 22,51 გრ., 23,25 გრ., 24,46 გრ., 26,60 გრ. d= 22 მმ., 25/28 მმ., 26 მმ., 26/27 მმ., 27 მმ., 29/30 მმ., 29/31 მმ., 30 მმ., 31 მმ., 31/32 მმ., 30/34მმ., 30/35 მმ., 31/34 მმ., 32/34 მმ. 



შუბლი: მარკუს ავრელიუსის ბიუსტი მარჯვნივ. წარწერა გადასულია. შემორჩენილი ასოების მიხედვით უნდა იკითხებოდეს: ΑΥΤΟΚΡΑ...
ზურგი: მითრას ბიუსტი სხივანა ფრიგიულ ქუდში.

შუბლი: წვეროსანი იმპერატორის გამოსახულება მარჯვნივ.
ზურგი: მითრას ბიუსტი სხივანა ფრიგიულ ქუდში მარჯვნივ. მის წინ ცხენის პროტომა. უკან დამლა რამდენიმე წრე-ხაზის სახით.

შუბლი: სემპტიმუს სევერუსის გამოსახულება მარჯვნივ. იმპერატორის მარჯვნივ წარწერა: CEOYHPOCA.
ზურგი: ტახტზე მჯდომარე ცხენის გამოსახულება მარჯვნივ. მისგან მარცხნივ თითქოს სიუხვის ყანწი უნდა იყოს. გამოსახულების უკან წარწერის ფრაგმენტი: ΤΡΑΠ ... Ο.

შუბლი: იულია დომნას ბიუსტი მარჯვნივ. თმებში სამკაული აქვს დამაგრებული. აცვია გულამოჭრილი სამოსი, რომლის საყელო უკანაა აწეული. იკითხება: ΜΝΑ ...
ზურგი: მითრა ცხენზე მარჯვნივ. ცხენს საკურთხევლის წინ მარჯვენა ფეხი აქვს აწეული. მხედრის უკან სიცოცხლის ხე. ქვემოთ თარიღის ნაწილი: ΕΤ... წრიული ლეგენდა გადასულია.

შუბლი: კარაკალას ბიუსტი მარჯვნივ. იკითხება ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC.
ზურგი: მითრა ცხენზე მარჯვნივ. ცხენს საკურთხევლის წინ მარჯვენა ფეხი აწეული აქვს. საკურთხეველზე დევს გირჩა. მხედრის წინ აღმართულია კოლონა, რომელზეც ყვავი ზის. უკან სიცოცხლის ხეა, ქვემოთ თარიღი.

	შუბლი: ელაგაბალუსის ბიუსტი მარჯვნივ. ზედწერილი გადასულია. ზურგი: მითრა ცხენზე მარჯვნივ. თანმხლები პირები – კაუტესი და კაუტოპატესი. მხედრის უკან სიცოცხლის ხე. მხედრის წინ კოლონა, რომელზედაც ამური დგას. ზედწერილი ცუდად იკითხება. შუბლი: გორდიანე III-ის ბიუსტი მარჯვნივ. წრიული ლეგენდა: ΑΥΚ ΑΝΤΟΡΔΙΑΝΟCCEB. ზურგი: მითრა ცხენზე. მხედრის უკან სიცოცხლის ხე. წინ კოლონა, რომელზეც ყვავი ზის. ფრინველს ზემოთ – ვარსკვლავი. ცხენს მარჯვენა ფეხი აქვს აწეული. მიწის აღმნიშვნელ ხაზს ქვემოთ გველია გართხმული. წარწერა: ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΩΝ. თარიღი გადასულია. რკალი წერტილოვანი.
სამეცნიერო კომენტარი	გვიანანტიკურ ხანაში საკუთრივ კოლხეთის/ლაზიკის და ქართლის/იბერიის ტერიტორიაზე იჭრება მხოლოდ რომაული ფულის ლოკალური (იბერული) მინაბადები. მაგრამ არის ქართველური ტომებით დასახლებული ერთი პუნქტი, კერძოდ ტრაპეზუნტი, რომელიც II-III საუკუნეებში ჭრის სპილენძის საქალაქო მონეტებს. მათ შუბლზე რომის იმპერატორის სახელია მოთავსებული, ხოლო ზურგზე – თემის (ტრაპეზუნტელებისა). II-III საუკუნეების ქალაქ ტრაპეზუნტის როგორც პოლიტიკური, ასევე კულტურულ-რელიგიური ისტორიის შესახებ მეტად მცირე წერილობითი წყაროები მოგვეპოვება. ამიტომ მეცნიერები უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებენ ამ ქალაქის არტეფაქტებს, მათ შორის, მონეტებსაც. ამ თვალსაზრისით, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს 1958 წელს ბიჭვინთის არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილ II-III საუკუნეების ტრაპეზუნტის სპილენძი ს საქალაქო მონეტების განძს, რომელიც როგორც ჩანს, ქისაში ყოფილა მოთავსებული, ვინაიდან მონეტებზე შემორჩენილი იყო ქსოვილის ფრაგმენტები. ბიჭვინთის გათხრებამდე ტრაპეზუნტის საქალაქო მონეტების აღმოჩენის შემთხვევები ამ ქალაქის ფარგლებს გარეთ ფიქსირებული არ იყო. ამის საფუძველზე ზოგიერთი მკვლევარი საკმაო კატეგორიულობით ამტკიცებდა, რომ ტრაპეზუნტი არ აწარმოებდა დამოუკიდებელ სავაჭრო-ეკონომიკურ პოლიტიკას და მის მონეტებს მხოლოდ ლოკალური ხასიათის ფულის ნიშნად თვლიდა. ბიჭვინთისა და 1959 წელს სოხუმის არქეოლოგიურმა კამპანიებმა მთლიანად დაარღვია ეს დებულება. საქმე ისაა, რომ ამ პუნქტებში, უკვე მოხსენიებული განძის გარდა, ტრაპეზუნტის მონეტების აღმოჩენა ცალკეული ერთეულების

სახით ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა. ამ გარემოებას დიდი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ამ ქალაქის ეკონომიკური ისტორიისთვის, არამედ მისი პოლიტიკური სტატუსის გასარკვევადაც.

ბიჭვინთის განძის შემადგენლობაში შედიოდა 149 მონეტა. აქედან ათი ვერცხლისაა, ხოლო 139 – II-III საუკუნეების ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტა. განძის გვიანდელი მონეტა ეკუთვნის ფილიპე უმცროსს (244/247-249 წწ.) და თარიღდება 244/45 წლებით ამრიგად, განძი დამარხულია 244/45 წლების შემდეგ.

ტრაპეზუნტის მონეტები ბიჭვინთისა და სოხუმის აღმოჩენებამდე ძალიან დიდი იშვიათობას წარმოადგენდა.

თუ თავს მოვუყრით ბიჭვინთასა და სოხუმში აღმოჩენილ ცალებს, ლიტერატურაში არსებულ ცნობებს, სხვადასხვა მუზეუმებში თუ კერძო კოლექციებში დაცულ ეგზემპლარებსა და ანაბეჭდებს, მივიღებთ, რომ დღეისათვის ჩვენთვის ცნობილია ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტების დაახლოებით 340-350 ერთეული. აქედან, დაახლოებით 230 ცალი ბიჭვინთაშია ნაპოვნი (რიცხვები, ცხადია, აბსოლუტურად ზუსტი არ შეიძლება იყოს).

იმ 340-350 მონეტის ზურგზე, რომლებიც ჩვენთვისაა ცნობილი (და რომელთა დაცულობა ამის საშუალებას იძლევა), დაახლოებით 210-220 ცალზე გამოსახულია მზისა და სინათლის ღვთაება მითრა; ქალღმერთი ტიხე – 50-55 ცალზე; დიონისე – 17-ზე; სერაპისი – 12-ზე; აბუდანცია – 12-ზე; აპოლონი – 6-ზე; ჰერმესი – 2-ზე; ჰერაკლე – ერთზე; რეა-კიბელა – ერთზე; პალესი – ერთზე.

ზემოთ მოყვანილი რიცხვები გვარწმუნებს, რომ მითრა ტრაპეზუნტის მთავარი ღვთაება იყო. მზისა და სინათლის ღვთაება მითრა არ არის ბერძნული წარმოშობის. ისმის კითხვა: რამ გამოიწვია მისი წინა პლანზე წამოწევა ელინურ (ბერძნულ) ქალაქში? ეს გარემოება გასაგები გახდება, თუ გავიხსენებთ ძვ. წ. V-IV საუკუნეების ბერძენი ისტორიკოსის ქსენოფონტეს სიტყვებს, რომ ტრაპეზუნტი იყო „ხალხმრავალი ელინური ქალაქი პონტოს ექსინოს სანაპიროზე, სინოპეს კოლონია კოლხების ქვეყანაში“. ცხადია, ამ ქალაქის მოსახლეობის ძირითად ბირთვი არაელინური ელემენტისგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი. უფრო რელიეფურად ეს ჩანს იმპერატორ ადრიანეს (117-138 წწ.) ლეგატის ფლავიუს არიანეს ცნობებიდან. აღწერს რა ამ ქალაქს, ის წერს იმპერატორს: „... ახლა აქ სამსხვერპლოებია აღმართული, მაგრამ ხორკლიანი ქვისაგან და, ამიტომ, ასოები ვერაა ნათლად ამოკვეთილი, ხოლო ბერძნული წარწერა შეცდომითაც კია შედგენილი, რადგან ბარბაროსების მიერაა დაწერილი ... შენი ქანდაკება დგას აქ, მდგომარეობა მისი მოხერხებულია – იგი ზღვას

უთითებს. ქანდაკება არაა შენი მსგავსი და არც სხვამხრივია კარგი... აქვეა აშენებულია ოთხკუთხა ქვებით ტაძარიც“. როგორც ვხედავთ, არიანე პირდაპირ ამბობს, რომ ბერძნული წარწერები „ბარბაროსების“ მიერ არის შესრულებული. ცხადია, „ბარბაროსებში“ კოლხები იგულისხმება. მეტიც, ტრაპეზუნტის არა თუ ძირითადი მოსახლეობა, არამედ მისი მმართველი წრეც უმეტესად „ბარბაროსების“ ტომებიდან უნდა ყოფილიყო გამოსული, რადგან ძნელი წარმოსადგენია, კლასიკურ ესთეტიკურ ტრადიციებზე გაზრდილ პირებს სანქცია მიეცათ ადრიანეს ქანდაკების დადგმისათვის, რომელიც ბერძნული ხელოვნების ნორმების დარღვევით იყო შექმნილი. ამრიგად, მითრას კულტის გამარჯვებისათვის ტრაპეზუნტში ეთნიკური საფუძველი არსებობდა. ამ თვალსაზრისით, საინტერესოა „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ცნობა:

„მოვიდა ... ანდრია ქალაქად ტრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეგრელთა...“. სინქრონულად მცირე აზიის სხვა ელინურ ქალაქებში მითრას კულტის არსებობის არავითარი ნიშანწყალი არ არის. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ტრაპეზუნტის მითრას გამოსახულებიან მონეტებს პარალელი არ ეძებნება სხვა ქალაქებისა და სამეფოების ნუმიზმატიკაში.

მაგრამ ნამდვილად მითრას გამოსახული ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტების რევერსზე?

ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად, თვალი გავადევნოთ მონეტებზე მითრას გამოსახულების ევოლუციას. თავდაპირველად მათზე მოცემულია მითრას ბიუსტი სხივანა ფრიგიულ ქუდში. შემდეგ მას ემატება ცხენის პროტომა. ბიჭვინთაში აღმოჩენილ ტრაპეზუნტის მონეტების განმში ერია სამი ნიმუში ფანტასტიკური გამოსახულებით. ლიტერატურაში მისი პარალელი ვერ მოვიძიეთ. ჩვენი აზრით, ისიც მითრას კულტთან უნდა იყოს დაკავშირებული. სხვანაირად არ შეიძლება იქნას კვალიფიცირებული სტილიზებული მანერით შესრულებული ტახტზე მჯდომი ცხენის გამოსახულება. ასეთია მითრა II საუკუნის მონეტებზე. II საუკუნის დასასრულიდან მითრა ცხენზეა ამხედრებული. მხედრის წინ დგას ბომონი, რომლის წინაშეც ცხენს მარჯვენა წინა ტორი აწეული აქვს. შემდეგში ყოველივე ამას ემატება სიცოცხლის ხე, რომელზედაც, ზოგიერთ შემთხვევაში, გველია შემოხვეული. მომდევნო ეტაპზე მითრა-მხედრის წინ და უკან ჩნდებიან თანამგზავრები. ბომონის გვერდით აღიმართება კოლონა (სვეტი), რომელზედაც დგას ამური, უმეტეს შემთხვევაში კი ზის მტაცებელი ფრინველი – ყვავი, რომლის ზემოთაც მოთავსებულია ვარსკვლავი. დაბოლოს, ყველაფერ ამას ემატება ისიც, რომ ხაზს ქვემოთ გართხმულია გველი.

ადრევე, მითრას მისტერიების ცნობილმა სპეციალისტმა ფ. კიუმონმა სრულიად სამართლიანი აზრი გამოთქვა, რომ III საუკუნის ტრაპეზუნტის მონეტებზე გამოსახული მხედარი არ არის მითრა ამ სიტყვის ნამდვილი გაგებით, არამედ სინკრეტული ღვთაებაა, რომელმაც გააერთიანა მითრას და კაპადოკიური მთვარის ღმერთის – მენის ფუნქციები. ფ. კიუმონს ჰქონდა ამის საფუძველი, რადგან მითრა ძალიან იშვიათად გამოისახებოდა ცხენზე ამხედრებული, ხოლო მენისთვის ეს ჩვეულებრივი პოზაა. მაგრამ მის წინააღმდეგ გაილაშქრეს ცნობილმა ანტიკოსებმა, ვ. ვადინგტონმა, ე. ბაბელონმა, თ. რეინაკმა და მ. მაქსიმოვამ იმ საფუძველით, რომ მენის კულტისთვის დამახასიათებელი ატრუბუტი – ნამგალა მთვარე, ტრაპეზუნტის მონეტებზე არ გვხვდება. მაგრამ არსებობს ერთი კონტრარგუმენტი, რომლის გაბათილება ერთობ ძნელია.

დღეისათვის სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია ცხრა გემა, რომლებზედაც გამოსახულია ე.წ. მითრა ისეთივე პოზაში, როგორც ტრაპეზუნტის მონეტებზე (მათ შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ). მსგავსება აბსოლუტურია: ამხედრებული ღვთაება ბომონის წინაშე და სიცოცხლის ხე. მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ორ მათგანზე – ბერლინის მუზეუმის კუთვნილ უპასპორტო ცალზე და კარსნისხევში (მცხეთის რაიონი) აღმოჩენილ ეგზემპლარზე – მხედრის ზემოთ, წინ და უკან ვარსკვლავი და ნამგალა მთვარეა გამოსახული. ეს კი სრულიად უეჭველს ხდის იმ ფაქტს, რომ ტრაპეზუნტის მონეტებსა და გემებზე გამოსახული მხედარი არ არის მითრა პურიტანული გაგებით, არამედ სინკრეტული ღვთაებაა – მთვარის, მზისა და ვარსკვლავთ ღვთაებათა ფუნქციების გამაერთიანებელი, მათი უნიფიცირებული სახე. უნდა აღინიშნოს ასეთი დეტალიც: ღვთაება მენის კიდევ ერთი ატრიბუტი, ნამკის გირჩა, გამოსახულია ტრაპეზუნტში მოჭრილი მონეტების ზოგიერთ ცალზე, მხედრის წინ, ზედ ბომონზე.

ქართველურ სამყაროში მითრას კულტი ფართოდ იყო გავრცელებული. ქართულ წარმართულ კალენდარში არსებობდა მითრას სადღესასწაულო თვე, მირკანი (მიჰრკანი). ბორსა (ხარაგაულის რაიონი) და არმაზში აღმოჩნდა ვერცხლის თასები, რომლებზედაც გამოსახულია ტორაწეული ცხენები. მათ შ. ამირანაშვილი მითრას კულტს უკავშირებდა. ცხენიანი პინაკები აღმოჩნდა აგრეთვე ზღუდერის (ქარელის რაიონი) არქეოლოგიური გათხრებისას და შემთხვევით – ზაჰესის არხის გაყვანის დროს. განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა იმავე ზღუდერში ბრინჯაოს მცირე ზომის ბომონის აღმოჩენა. ის წარმოადგენს კარებიან ტაძარს, რომლის გუმბათი ფიჭვის დახვრეტილი გირჩაა.

ზღუდერის ბომონის ასლია ტრაპეზუნტის მონეტებზე გამოსახული საკურთხეველი.

ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ბორის თასზე გამოსახული სხივოსან-ფაფრიანი ცხენი ყველა დეტალით მსგავსებას ამჟღავნებს ტრაპეზუნტის მონეტებზე ამოკვეთილ ცხენებთან. საკმარისია ამ უკანასკნელებს მხედარი მოვაცილოთ, რომ სრული იგივეობა მივიღოთ. როგორც ბორის თასზე, ასევე ტრაპეზუნტის საფასეებზე გამოსახულია სხივოსან-ფაფრიანი ცხენები, რომლებიც ფეხაწეული დგანან ბომონის წინაშე. ბორის პინაკის საკურთხეველზე, ისევე როგორც ტრაპეზუნტის ზოგიერთ მონეტაზეა გამოსახული, დევს გირჩა.

მეტად ნიშანდობლივია შემდეგი ფაქტი: იდენტურ გამოსახულებიანი ცხრა გემიდან (რომლებიც ზემოთ უკვე მოვიხსენიეთ) რვა საქართველოშია აღმოჩენილი (ხუთი – ურბნისში, ქარელის რაიონი, ორი – მცხეთის მიდამოებში და ერთიც – ქუთაისში), ხოლო მეცხრე, ბერლინის მუზეუმის კუთვნილი ცალი, ბარონ როზენის მიერ კონსტანტინოპოლშია შეძენილი და, სპეციალისტების აზრით, ტრაპეზუნტში უნდა იყოს დამზადებული, თუმცა არ არის გამორიცხული მათი ადგილობრივი (საქართველოში დამზადება) წარმოშობის შესაძლებლობა.

ზემოთქმულის შეჯამების საფუძველზე მეტად საინტერესო სურათს მივიღებთ: ტრაპეზუნტის ე.წ. მითრას გამოსახულებიან სპილენძის საქალაქო მონეტებს პარალელი ეძებნება საქართველოში აღმოჩენილი (თუ დამზადებული) სინქრონული გემების სახით. აქედან გამომდინარე, საფუძველს მოკლებული არ იქნება ვივარაუდოთ ამ ღვთაების ქართველურ ნიადაგზე წარმოშობა. შესაბამისად, ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტებიც ქართულ ნუმიზმატიკურ ძეგლთა რკალში უნდა მოექცეს, რადგან ტრაპეზუნტი კოლხეთის მიწა-წყალზე მდებარეობდა, მოსახლეობის დიდი ნაწილი ადგილობრივი, „ბარბაროსული“ ტომებისგან შედგებოდა და მონეტებზე მოცემული გამოსახულებანი შინაარსობრივად მჭიდროდაა დაკავშირებული უძველეს ქართველურ რწმენა-წარმოდგენებთან.

დაბოლოს – ერთი საკითხიც. სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია გამოთქმულია აზრი, რომ ქართველი ხალხის წარმოდგენაში წმინდა გიორგის ძველი, წარმართობისდრონდელი მთავარი ღვთაების ადგილი უნდა ეკავოს. ლიტერატურაში ასევე მრავალგზის იყო აღნიშნული, რომ წმ. გიორგის ცხოვრებასთან დაკავშირებული ფანტასტიური მოტივები (მაგ., ბრძოლა გველეშაპთან) ქართულ ნიადაგზე უნდა იყოს აღმოცენებული და რომ „წმინდა გიორგის შესახებ ლეგენდის კლასიკური ქვეყანა“ საქართველო, შეიძლება, მის სამშობლოდ ჩაითვა-

ლოს. ტრაპეზუნტის მონეტებს ამ მიმართებით ბევრი რამის თქმა შეუძლია.

აკად. ივანე ჯავახიშვილის აზრით, ქართველი ხალხის აზროვნებაში წმინდა გიორგის მთვარის ღვთაების ადგილი ეკავა, რომელიც წარმართულ საქართველოში მთავარი ღვთაება უნდა ყოფილიყო. მენი მთავარი ღვთაება იყო კაპადოკიაში, სადაც მესხური ელემენტის არსებობასაც გულისხმობენ. წმინდა გიორგის კულტის გენეზისს სამეცნიერო ლიტერატურაში სწორედ ამ ქვეყანას უკავშირებენ. ეს მით უფრო სარწმუნოა, რომ მენი – მხედარი, რომელიც, შესაძლოა, შეცვალა წმინდა გიორგიმ, ახლო დგას ამ უკანასკნელთან არა მარტო ფუნქციით, არამედ იკონოგრაფიულადაც. ახალი რელიგია იღებს ძველ ფორმას.

მაგრამ, მეორე მხრივ, ეთნოგრაფიული მასალის შესწავლის შედეგად, პროფესორი ს. მაკალათია ასკვნის, რომ წარმართულ საქართველოში წმინდა გიორგის წინამორბედი ღვთაება მირსა ან მითრა უნდა ყოფილიყო, რასაც მოწმობს დასავლეთ საქართველოში დღემდე შემორჩენილი „მირსობა“, „მეფსარობა“ და „ჯეგემისარონი“. ვ. ნოზაძის აზრით, წმინდა გიორგის კულტი არა მთვარის, არამედ მზის თაყვანისცემასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი მსჯელობა უკანასკნელ ხანებში თითქოს იმარჯვებს ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში.

თუ საკითხს სინკრეტიზმის პრინციპით განვიხილავთ, ადვილად დავრწმუნდებით, რომ ორივე მხარე სწორ პოზიციაზე დგას. მართალია, მთვარე ერთ-ერთი მთავარი ღვთაებაა ქართველური სამყაროსთვის, მაგრამ კაპადოკიური მთვარის ღვთაება მენი „წმინდა“ სახით არ შეიძლება წმინდა გიორგის უშუალოდ წინამორბედი ყოფილიყო. საკმარისია აღინიშნოს, რომ წმინდა გიორგის იკონოგრაფიისთვის დამახასიათებელი ერთ-ერთი ძირითადი მომენტი – ბრძოლა გველეშაპთან, მენისთვის უცხოა. როგორც ტრაპეზუნტის მონეტების ზურგის იკონოგრაფია გვიმტკიცებს, II საუკუნის დასასრულს ხდება მენის შერწყმა მითრასთან. ასტრალურ ღვთაებათა ტრიადა (მთვარე, მზე, ვარსკვლავები) ერთიანდება სინკრეტულ ღვთაებად, რომელიც უპირისპირდება მიწიერ ძალებს, მონეტებზე გამოსახული გველის სახით. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ტრაპეზუნტის მონეტებზე გამოსახული გველი მიწას აღნიშნავს.

ამის შემდეგ ლოგიკური იქნება დავსვათ ასეთი კითხვა: ეგებ ტრაპეზუნტის მონეტებზე და საქართველოში აღმოჩენილი გემებზე გამოსახული ღვთაებაა სწორედ ის წარმართული ღვთაება, რომელიც წმინდა გიორგიმ შეცვალა. ასეთ ვარაუდს მხარს უჭერს არა მარტო წმინდა გიორგის რიტუალებში დაცული მთვარისა და მზის თაყვანისცემის

	გადმონაშთები, არამედ ტრაპეზუნტის მონეტებზე გამოსახული ღვთაების დიდი იკონოგრაფიული მსგავსება ცხენოსან წმინდა გიორგისთან. საკმარისია პირველ მათგანს ხელში შუბი მივცეთ, რომ ის წმინდა გიორგად იქცეს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ცხენოსანი წმინდა გიორგის გამოსახულება ყველაზე ადრე საქართველოში ჩნდება. შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში დაცულია ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე (ადიქსა და ბურდამორში – მარნეულის რაიონი) აღმოჩენილი ადრეფეოდალური ხანის ორი სტელა ცხენოსანი წმინდა გიორგის გამოსახულებით. ბურდამორის სტელაზე გამოსახულია შუბოსანი მხედარი წმინდა გიორგი, რომელიც გველეშაპს კლავს. იმავე სტელაზე ამოკვეთილია სიცოცხლის ხე და მედალიონებში ჩასმული ასტრალური ნიშნები (მზე, მთვარე, ვარსკვლავი). მთვარე წარმოდგენილია ხარის თავის სახით, რომელსაც ნამგალა მთვარისებრი რქები აქვს. წმინდა გიორგია გამოსახული სიცოცხლის ხესთან ერთად ადიქის სტელაზეც. ორივე სტელაზე გველეშაპი ხაზ ქვემოთაა, ისევე როგორც გველი ტრაპეზუნტის მონეტებზე. მსგავსად არის გააზრებული ტრაპეზუნტის მონეტების კომპოზიციაც: ასტრალურ მნათობთა სინკრეტული ღვთაება უპირისპირდება ხაზქვეშ გართხმულ გველს. ამ გამოსახულებათა გენეტიური კავშირი სრულიად უდავოა. დასახელებული სტელები განვითარების შემდგომი საფეხურია. სამონეტო ემისია ტრაპეზუნტმა ძვ. წ. IV საუკუნეში დაიწყო, მაგრამ ეს ხანმოკლე ეპიზოდი იყო. ახ. წ. 63 წელს მან მიიღო თავისუფალი ქალაქის სტატუსი და აქედან ეძლევა დასაბამი ამ ქალაქის ერასაც. იმპერატორ ტრაიანეს (98-117 წწ.) ეპოქიდან ტრაპეზუნტი, ხანგრძლივი ინტერვალის შემდეგ, კვლავ იწყებს მონეტის მოჭრას. ტრაპეზუნტის ავტონომიური ტიპის მონეტები ადგილობრივი მოსახლეობის ინტერესების გათვალისწინებით და მოთხოვნით იჭრება. რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ტრაპეზუნტი ამ ხანებში თავისი მოსახლეობით წმინდა ჭანური ქალაქი იყო. ამის საწინააღმდეგოდ მიუთითებს ე.წ. მითრას გვერდით ბერძნული კულტების არსებობა, მაგრამ პრიორიტეტი რომ ადგილობრივ ელემენტს ეკუთვნოდა, თითქოს ეს არავისთვის არ უნდა იყოს სადავო.
ზარაფხანა	ტრაპეზუნტი.
ნომინალი	იჭრებოდა რამდენიმე ნომინალი. რემედიუმი: მაგ. 2,14 -26, 60 გრ.
თარიღი	II-III სს.

კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – ასზე მეტი ცალი, მაგ. გგ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №11749, გგ. №11750; სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟის ფონდი – 7 ცალი; ბრიტანეთის მუზეუმი – 11 ცალი; ბერლინის მუზეუმი – 3 ცალი; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის კოლექცია – რამდენიმე ათეული ცალი.
ბიბლიოგრაფია	გ. დუნდუა. პიტიუნტ-ბიჭვინთა ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. საანგარიშო არქეოლოგიური სესია (სას). თბ. 1962; სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ბიჭვინთაში ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით ძვ.წ. II-ახ.წ. IV სს. „დიდი პიტიუნტი“. I. თბ. 1975; ერთხელ კიდევ ტრაპეზუნტის მონეტების ზურგის იკონოგრაფიის შესახებ. „დიდი პიტიუნტი“. II. თბ. 1977. ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბ. 2006. (თ. დუნდუასთან თანაავტორობით); ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი (ირ. ჯალაღანასთან თანაავტორობით). თ. დუნდუა. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1993; საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბ. 1995; ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1997; ფული საქართველოში (გ. დუნდუასთან, ნ. ჯავახიშვილთან და ა. ერისთავთან თანაავტორობით). თბ. 2003 (მეორე შეესებული და გადამუშავებული გამოცემა); МІΘΡΑΣ საქართველოში (ნ. სილაგაძესთან თანაავტორობით). თბ. 2010. დ. კაპანაძე. ბიჭვინთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნუმიზმატიკური მონაპოვარი. საანგარიშო არქეოლოგიური სესია (სას). თბ. 1959; ქართული ნუმიზმატიკა. თბ. 1969. Г. Ф. Дундуа. Клад Трапезундских монет II-III вв. из Пицунды. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (тезисы докладов). Баку. 1965. Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; Нумизматические находки Пицундской археологической экспедиции за 1953-1959 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1966.

	G. Dundua. Das numismatische Material von Pityunt (2Jh. v. Chr.-5 Jh. n. Chr.). Georgica. 18 Jahrgang. 1995 (გ. ლორთქიფანიძესთან თანაავტორობით). T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999; Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tb. 2013.
უცხოური ფული ქართულ სამონეტო ბაზარზე	სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთში/ლაზიკაში I-IV საუკუნეებში კოლხეთის/ლაზიკის საზღვრებში I-IV საუკუნეების მონეტები დიდი რაოდენობითაა მიკვლეული. ამიტომ სანაპირო ზოლისთვის ჩვენ ეტალონად ვიღებთ ბიჭვინთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალას, ხოლო შიდა რაიონებისთვის – I-III საუკუნეების რომაული მონეტების სამ განძს, რომლებიც სხვადასხვა დროს აღმოჩენილია სოფლებში, ღურზულში (გულრიფშის რაიონი. ეს სამონეტო კომპლექსი სამეცნიერო ლიტერატურაში, მათ შორის ქართულშიც, შესულია, როგორც გერზეულის განძი, დასახლების რუსული სახელწოდების მიხედვით), ეკსა (სენაკის რაიონი) და სეფიეთში (აბაშის რაიონი). I. ბიჭვინთის ნაქალაქარი და მისი შემოგარენი: ბიჭვინთის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ბიჭვინთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1500-მდე მონეტას მიაკვლია, მათ შორის ოთხი განძია. მას შემდეგ ბიჭვინთის საზღვრებში კიდევ 114 მონეტა აღმოჩნდა, მაგრამ მათ სურათი არ შეუცვლია. ამიტომ ჩვენ რიცხვებით ოპერირებას ძველი მონაცემებით ვაწარმოებთ. თუმცა, საჭიროების შემთხვევაში, ახლად მოძიებულ მასალასაც მოვუხმობთ. ძვ. წ. II-I საუკუნეების მონეტები: 1. ქერსონესის ძვ. წ. II საუკუნის სპილენძის მონეტა. 2. ფრიგიის ლაოდიკეას ძვ. წ. II საუკუნის სპილენძის მონეტა. 3. მითრიდატე VI ეპატორის (ძვ. წ. 120-63 წწ.) დროინდელი ტეტრა-

	ხალკი. ა) ახ. წ. I საუკუნის მონეტები: 1. იმპერატორ ავგუსტეს (ძვ. წ. 27-ახ. წ. 14 წწ.) დიუპონდიუსი. 2. ნერონის (54-68 წწ.) აურეუსი. 3. პონტოს მეფის პოლემონ II-ის (38-63 წწ.) დრაქმა. 4. ქალაქ ამასტრიის (შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო) ე. წ. კვაზი-ავტონომიური სპილენძის მონეტა. ბ) II საუკუნის მონეტები: ბიჭვინთაში ახ. წ. II საუკუნის 60-ზე მეტი მონეტაა აღმოჩენილი. მონეტების საერთო რიცხვიდან 17 ვერცხლისაა, დანარჩენი კი – სპილენძის. მმართველების და ქვეყნების მიხედვით დიფერენცირებული მათი სია ასე გამოიყურება: 1. ადრიანე (117-138 წწ.) – 8 ცალი. 2. ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ.) – 5 ცალი. 3. ლუციუს ვერუსი (161-169 წწ.) – 2 ცალი. 4. ლუცილა – 1 ცალი. 5. კომოდუსი (180-192 წწ.) – 13 ცალი. 6. სეპტიმიუს სევერუსი (193-211 წწ.) – 3 ცალი. ბოსფორის სამეფოს მონეტები: 7. კოტის II-ის (123-132) მონეტა – 1 ცალი. 8. სავრომატ II-ის (174-210) მონეტა – 1 ცალი. განუსაზღვრელი: 9. ზოგადად II საუკუნის დასასრულის განუსაზღვრელი მონეტები – 17 ცალი (ბიჭვინთის ჭაობიან გარემოცვაში მონეტები, განსაკუთრებით სპილენძის, ცუდად ინახება. ამიტომ მათი ზუსტი ატრიბუცია ჭირს. ამის გამო, ზოგჯერ ერთმანეთს არ ემთხვევა საერთო და განსაზღვრული მონეტების რიცხვი). ამ მონეტებიდან 30 ცალი მაინც ტრაპეზუნტშია მოჭრილი (ტრაპეზუნტის მუნიციპალური სპილენძი), ათიოდე – კაპადოკიის კესარიამი, ორი – ბოსფორის სამეფოში, შვიდი, ვერცხლი და სპილენძი – რომში, და თითო-თითო ეგზემპლარი – პაუტალიასა (თრაკია) და აღმოსავლეთის რომელიღაც ზარაფხანაში. გ) III საუკუნის I ნახევრის მონეტები: III საუკუნე პიტიუნტის ცხოვრების აყვავების ხანაა. ბიჭვინთა-
--	--

	ში მიკვლეული III საუკუნის 350-ზე მეტი მონეტა ამის ნათელი ილუსტრაციაა. III საუკუნის I ნახევარს მიეკუთვნება 250-ზე მეტი ცალი. პიტიუნტის განძი: 149 ცალი განძის სახითაა წარმოდგენილი. პიტიუნტის განძის სტრუქტურა ასეთია: 1. II-III საუკუნეებით (ლუციუს ვერუსი (161-169 წწ.) – ფილიპე უფროსი 244-249 წწ.)) დათარიღებული ტრაპეზუნტის მუნიციპალური სპილენძი – 139 ცალი. კესარიის ვერცხლის ემისიები: 2. ადრიანეს (117-138 წწ.) დიდრაქმა – 4 ცალი. 3. კომოდუსის (180-192 წწ.) დიდრაქმა – 1 ცალი. 4. სეპტიმიუს სევერუსის (193-211 წწ.) დრაქმა – 2 ცალი. 5. იულია დომნას დრაქმა – 1 ცალი. 6. გეტას (209-212 წწ.) დრაქმა – 1 ცალი. 7. კარაკალას (211-217 წწ.) დრაქმა – 1 ცალი. განძის ჩამარხვის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარია 245 წელი. შესაძლოა, ფული გადამალეს 252 წელს ყირიმელი გუთების თავდასხმის საშიშროებასთან დაკავშირებით. საერთო ჯამში, პიტიუნტსა და დიოსკურია/სებასტოპოლისში 238 ცალი ტრაპეზუნტული მუნიციპალური სპილენძის მონეტაა ნაპოვნი. ზოგადად, 250-ზე მეტი მონეტა მოჭრილია შემდეგი იმპერატორებისა და მათი მეუღლეების სახელით: 1. სეპტიმიუს სევერუსი (193-211 წწ.). 2. იულია დომნა. 3. კარაკალა (211-217 წწ.). 4. გეტა (209-212 წწ.). 5. ელაგაბალუსი (218-222 წწ.). 6. ალექსანდრე სევერუსი (222-235 წწ.). 7. იულია მეზა. 8. გორდიანე III (238-244 წწ.). 9. ტრანკვილინა. 10. ფილიპე I (244-249 წწ.). 11. ოტაცილია სევერა. 12. ფილიპე II (247-249 წწ.).
--	--

III საუკუნის პირველი ნახევრის მონეტათა აბსოლუტური უმრავლესობა მცირე აზიის ზარაფხანებშია მოჭრილი (191 ცალი ტრაპეზუნტის მუნიციპალური სპილენძია, 31 – კესარიაში მოჭრილი ვერცხლის მონეტები, 3 – ნეოკესარიის სპილენძი, 1 – სინოპეშია მოჭრილი, 1 – ამისოში (?) და 1 – ნიკომედიაში). სახეზე გვაქვს პიტიუნტ-ბიჭვინთის უაღრესად მჭიდრო კავშირი ტრაპეზუნტთან, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, ეკონომიკურ კავშირურთიერთობაზე საუბარი ძნელია.

დ) III საუკუნის მეორე ნახევრის მონეტები:

III საუკუნის II ნახევრის 100-ზე მეტი მონეტაა ბიჭვინთაში აღმოჩენილი. ისინი, ძირითადად, სპილენძისაა. აქედან, 70 მოჭრილია რომში, მათ შორის ანტონინიანებიც; ანტიოქიაში – 11; კიზიკში – 6; სხვა ზარაფხანები – მედიოლანუმი, ტიცინუმი, სისცია, თესალონიკა – თითო ცალითაა წარმოდგენილი.

მონეტები მოჭრილია შემდეგი იმპერატორების სახელით:

1. ტრებონიანე გალუსი (251-253 წწ.).
2. ვოლუსიანე (251-253 წწ.).
3. გალიენე (253-268 წწ.).
4. სალონინა.
5. კლავდიუს II გოთელი (268-270 წწ.).
6. ავრელიანე (270-275 წწ.).
7. ტაციტუსი (275-276 წწ.).
8. პრობუსი (276-282 წწ.).
9. კარინე (283-285 წწ.).
10. დიოკლეტიანე (284-305 წწ.).
11. მაქსიმიანე (286-305, 306-308, 310 წწ.).
12. კონსტანციუს I ხლორუსი (293-306 წწ.).
13. გალერიუსი (293-311 წწ.).

ბოსფორის სამეფოს მონეტები:

1. ბიჭვინთაში აღმოჩენილია ბოსფორის მეფის რისკუპორიდ V-ის (240-267 წწ.) 264 წელს მოჭრილი სპილენძის მონეტა.

ე) IV საუკუნის მონეტები:

ბიჭვინთაში IV საუკუნის 500-ზე მეტი მონეტაა აღმოჩენილი. აქედან, 310 ცალი განძში იყო თავმოყრილი. განძი რომაული სპილენძის მცირე ზომის მონეტებისგან შედგება. ისინი მოჭრილია შემდეგი იმპერატორების სახელით:

1. კონსტანტინე I (306-337 წწ.) – 11 ცალი.
2. ელენე – 4 ცალი.
3. კონსტანტინე I (გარდაცვალების შემდგომი ემისია) – 52 ცალი.
4. კონსტანტინე II (337-340 წწ.) – 6 ცალი.
5. კონსტანციუს II (337-361 წწ.) – 102 ცალი.
6. კონსტანსი (337-350 წწ.) – 75 ცალი.
7. კონსტანციუს II ან კონსტანსი (337-350 წწ.) – 60 ცალი.

ზარაფხანების მიხედვით, განძის მონეტები ასე ჯგუფდება:
კონსტანტინოპოლი – 20; ანტიოქია – 87; ნიკომედია – 51; კიზიკი – 31;
ალექსანდრია – 10; სისცია – 9; თესალონიკა – 1; განუსაზღვრელი – 101.

ცალკეული აღმოჩენები:

ცალკეული აღმოჩენები შემდეგ სახელებს წარმოგვიდგენს:

1. ლიცინიუსი (308-324 წწ.).
2. კონსტანტინე I (306-337 წწ.).
3. ელენე
4. კრისპუსი
5. კონსტანტინე I (გარდაცვალების შემდგომი ემისია).
6. კონსტანტინე II (337-340 წწ.).
7. კონსტანციუს II (337-361 წწ.).
8. კონსტანსი (337-350 წწ.).
9. ვალენტიანიანე II (375-392 წწ.).

ზარაფხანები: ანტიოქია – 30; კონსტანტინოპოლი – 20; ნიკომედია – 11;
კიზიკი – 5; თესალონიკა – 6; სისცია – 7; ტირი – 1; სირმიუმი – 1;
ალექსანდრია – 1; განუსაზღვრელი – 127.

ბოსფორის სამეფოს მონეტები:

1. რისკუპორიდ VI-ის (318-333 წწ.) მონეტა.

II. განძები ჰინტერლანდიდან:

ა) ღურზულის (გერზეულის) განძი:

1926 წელს სოფელ ღურზულში (გულრიფშის რაიონი, მერხეულის სასოფლო საბჭო, ცენტრიდან 4 და ზღვიდან 11-12 კილომეტრის დაცილებით) შემთხვევით აღმოჩნდა დიდი განძი, რომელიც, სამ-

წუხაროდ, გაიფანტა. ცნობილმა არქეოლოგმა მ. ივანენკომ მოახერხა განძის გადარჩენილი ნაწილის (469 ცალი) შესწავლა და მისი პუბლიკაცია ნ. ა. ზოგრაფის კომენტარით. განძის შემადგენლობაში შედიოდა შემდეგი უცხოური მონეტები:

1. ავგუსტეს (ძვ. წ. 27-ახ. წ. 14 წწ.) დენარი – 1 ცალი.

კესარიული ვერცხლის ემისიები:

2. ნერონი (54-68 წწ.) – 1 ცალი.

3. ვესპასიანე (69-79 წწ.) – 30 ცალი.

4. დომიციანე (81-96 წწ.) – 9 ცალი.

5. ნერვა (96-98 წწ.) – 22 ცალი.

6. ტრაიანე (98-117 წწ.) – 165 ცალი.

7. ადრიანე (117-138 წწ.) – 90 ცალი.

8. ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ.) და მარკუს ავრელიუსი – 122 ცალი.

9. ლუციუს ვერუსი – 28 ცალი.

ნომინალები: ჰემიდრაქმა, დრაქმა, დიდრაქმა.

უნდა აღინიშნოს, რომ განძის შემადგენლობაში შედიოდა ერთადერთი ადგილობრივი მონეტა – ლისიმაქეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბადი.

ბ) ეკის განძი:

აღმოჩენილია სენაკის რაიონის სოფელ ეკში მცხოვრებ ტოჩი ნინუას ეზოში 1971 წელს, მიწის სამუშაოების დროს. განძი თიხის ჭურჭელში იყო მოთავსებული. მისი გადარჩენილი ნაწილი 907 ვერცხლის მონეტისაგან შედგება. განძის ერთი მონეტა პართული დრაქმაა, რაც საკმაოდ იშვიათია ამ მხარისთვის. განძის სტრუქტურა ასეთია:

1. ოროდ II-ის (ძვ. წ. 57-38/37 წწ.) პართული დრაქმა – 1 ცალი.

2. ნერვას (96-98 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 1 ცალი.

3. ტრაიანეს (98-117 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 2 ცალი.

4. ადრიანეს (117-138 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 712 ცალი.

5. ანტონინუს პიუსის (138-161 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 55 ცალი.

6. ლუციუს ვერუსის კესარიული დიდრაქმა – 1 ცალი.

7. კომოდუსის (180-192 წწ.) რომში მოჭრილი დენარი – 1 ცალი.

8. პერტინაქსის (193 წ.) რომში მოჭრილი დენარი – 5 ცალი.

9. პესცენიუს ნიგერის (193-194 წწ.) რომში მოჭრილი დენარი – 1 ცალი.

10. სეპტიმიუს სევერუსის (193-211 წწ.) დენარი – 101 ცალი (ზარაფხანები: რომი (12), აღმოსავლეთი (84), ალექსანდრია (5)).
11. იულია დომნას დენარი – 14 ცალი, მოჭრილი რომში (5) და აღმოსავლეთის ზარაფხანაში (9), და კესარიული დრაქმა – 1 ცალი.
12. კარაკალას (211-217 წწ.) რომში მოჭრილი დენარი – 2 ცალი, და კესარიული დრაქმა – 1 ცალი.
13. გეტას (209-212 წწ.) რომში ან ანტიოქიაში მოჭრილი დენარი – 1 ცალი და კესარიული დრაქმა – 1 ცალი.
14. ელაგაბალუსის (218-222 წწ.) კესარიული დრაქმა – 1 ცალი.
15. ალექსანდრე სევერუსის (222-235 წწ.) დენარი – 6 ცალი, მოჭრილი რომში (1) და აღმოსავლეთის ზარაფხანაში (5).

სულ, კესარიული პროდუქცია 775 ცალია, დენარები – 131, უმეტესწილად მოჭრილი აღმოსავლეთის ზარაფხანებში. კესარიული პროდუქციიდან აბსოლუტური უმრავლესობა (771 ცალი) დიდრაქმებია, 4 ცალი დრაქმაა.

განძის გვიანდელი მონეტა ალექსანდრე სევერუსის ეპოქას განეკუთვნება. მისი ემისიის წელია 222. სხვა სიტყვებით, ეკის განძი დამარხულია 222 წელს ან 222 წლის შემდეგ.

გ) სეფიეთის განძი:

განძი აღმოჩენილია შემთხვევით, 1931 წელს, აბაშის რაიონის სოფელ სეფიეთში, ადგილობრივ მცხოვრები ანტონ გვაჯიას მიერ, საკუთარ ეზოში მიწის სამუშაოების დროს. განძი მოთავსებული ყოფილა თიხის კოჭობში. თავის დროზე განძი გამოაქვეყნა პროფესორმა ს. მაკალათიამ. ის შედგება 377 ვერცხლის მონეტისაგან და მათი სია იმპერატორების მიხედვით ასე გამოიყურება:

1. ტრაიანე (98-117 წწ.) – 2 ცალი.
2. ადრიანე (117-138 წწ.) (?) – 1 ცალი.
3. ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ.) – 3 ცალი.
4. მარკუს ავრელიუსი (161-180 წწ.) – 6 ცალი.
5. კომოდუსი (180-192 წწ.) – 33 ცალი.
6. კრისპინა – 1 ცალი.
7. პერტინაქსი (193 წ.) – 1 ცალი.
8. პესცენიუს ნიგერი (193-194 წწ.) – 1 ცალი.
9. კლოდიუს ალბინუსი (193-197 წწ.) – 7 ცალი.
10. სეპტიმიუს სევერუსი (193-211 წწ.) – 227 ცალი.
11. იულია დომნა – 27 ცალი.

12. გეტა (209-212 წწ.) – 9 ცალი.
13. კარაკალა (211-217 წწ.) – 18 ცალი.
14. ელაგაბალუსი (218-222 წწ.) – 10 ცალი.
15. ალექსანდრე სევერუსი (222-235 წწ.) – 31 ცალი.

განძის უმრავლესობას რომაული დენარები შეადგენს – 365 ცალი (ზარაფხანები: ემესა (158), რომი (118), აღმოსავლეთის ზარაფხანა (62)). ამას ემატება მცირე რაოდენობით კესარიული ვერცხლი (11). სეპტიმიუს სევერუსის მონეტები (227 ცალი) დომინირებს განძში, მათი უმრავლესობა 194 წელს არის მოჭრილი ემესაში. ალბათ, 222 წ. დათარიღებულ ალექსანდრე სევერუსის ემისიას შეუძლია განძის ჩამარხვის გარკვეული თარიღის შემოთავაზება.

III. უცხოური ფული არგვეთში:

კოლხეთის/ლაზიკის და ქართლის/იბერიის I-IV საუკუნეების სამონეტო მიმოქცევის სრული სურათის აღსადგენად საჭიროა სქემატურად მაინც შევხვით კიდევ ერთ მხარეს, რომელიც ეკონომიკური კუთხით კოლხეთია, ხოლო პოლიტიკურად ამ დროს დაკავშირებულია იბერიასთან. ესაა ისტორიული არგვეთის ტერიტორია.

არგვეთის სამონეტო ბაზარი ეკლექტიკურ ხასიათს ატარებდა. აქ პარალელურად მიმოიქცეოდა ოთხი კატეგორიის მონეტები: ავგუსტეს დენარები, ზოგადად საერთო საიმპერიო დენარები, პართული დრაქმები და კესარიული ვერცხლი. ბოლო ხანებში აქ აღმოჩნდა აგრეთვე IV საუკუნის რომაული ოქროს მონეტები.

ა) რომაული მონეტები:

1. ავგუსტეს (ძვ. წ. 27-ახ. წ. 14 წწ.) დენარი, მოჭრილი გალიის (ლუგდუნუმი) ზარაფხანაში ძვ. წ. 2-ახ. წ. 4 წლებში – 56 ცალი (აღმოჩნდა სხვადასხვა ადგილას).
2. ტიბერიუსის (14-37 წწ.) დენარი – 1 ცალი (აღმოჩენის ადგილი სოფელი ჯუღელი (ზესტაფონის რაიონი)).
3. კალიგულას (37-41 წწ.) დენარი – 1 ცალი (აღმოჩნდა ბორში).
4. ნერონის (54-68 წწ.) კესარიული ჰემიდრაქმა – 1 ცალი (აღმოჩნდა ბორში).
5. ნერვას (96-98 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 3 ცალი (აღმოჩნდა კლდეეთში).
6. ტრაიანეს (98-117 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 1 ცალი (აღმოჩნდა ბორში).

	7. ადრიანეს (117-138 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 2 ცალი (აღმოჩნდა კლდეეთში) და კესარიული ჰემიდრაქმა – 2 ცალი (აღმოჩნდა ბორში). 8. ანტონინუს პიუსის (138-161 წწ.) კესარიული დიდრაქმა – 2 ცალი (აღმოჩნდა კლდეეთში). 9. ფაუსტინა უმცროსის დენარი – 1 ცალი (აღმოჩნდა ბორში). 10. იულია დომნას დენარი, მოჭრილი ლაოდიკეას ზარაფხანაში – 1 ცალი. 11. კონსტანტინე I-ის (306-337 წწ.) სოლიდი, მოჭრილი სისციაში – 1 ცალი. 12. კონსტანციუს II-ის (337-361 წწ.) სოლიდი, მოჭრილი ანტიოქიაში – 2 ცალი. 13. კონსტანტინე I-ის (306-337 წწ.) სემისი, მოჭრილი კონსტანტინოპოლში – 1 ცალი. 14. კონსტანციუს II-ის (337-361 წწ.) სემისი, მოჭრილი ანტიოქიაში – 1 ცალი. 15. კონსტანციუსის II-ის ტრიენსი, მოჭრილი ანტიოქიაში – 1 ცალი. ბ) პართული მონეტები: 1. ე. წ. გოტარზე I-ის (40/1-51 წწ.) დრაქმები – 19 ცალი (კლდეეთი – 8 ცალი, ბორი – 9 ცალი, ზესტაფონი – 1 ცალი, ილემი – 1 ცალი). გ) პონტოს სამეფოს მონეტები: 1. პოლემონ II-ის (38-63 წწ.) დრაქმა, მოჭრილი 57/58 წლებში – 1 ცალი.
--	---

ჯგუფი	რომაული ფულის იბერული მინაბადები
ტიპი	ავგუსტეს დენარების მინაბადები
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. წონა: მაგ. 1,28 გრ., 2,23 გრ., 2,59 გრ., 2,93 გრ., 2,97 გრ., 3,02 გრ., 3,10 გრ., 3,12 გრ., 3,23 გრ., 3,24 გრ., 3,25 გრ., 3,33 გრ., 3,42 გრ., 3,51 გრ., 3,55 გრ. d=17/18-19/20 მმ.  შუბლი: იმპერატორის უხეშად შესრულებული ბიუსტი მარჯვნივ/მარცხნივ, დიადემით. გარშემო დამახინჯებული ლათინური წარწერა: პროტოტიპი – CAESAR AVGVSTVS DIVI F. PATER PATRIAE. წერტილოვანი რკალის ფრაგმენტი. ზურგი: გაიუს და ლუციუს კეისრების გამოსახულება, რომლებიც ეყრდნობიან შუაში მოთავსებულ ფარებს. ფარებს უკან – შუბები. ფარებს ზემოთ – სიმპულუმი და ლიტუსი. წრიული წარწერა დამახინჯებულია: პროტოტიპი – C. L. CAESARES AVGVSTI F. COS. DESIG. PRINC. IVVENT. წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალი.

	ჰიბრიდული მონეტა. შუბლი: მარჯვნივ მიმართული წვეროსანი იმპერატორის გამოსახულება. გარშემო დამახინჯებული ლათინური წარწერა, საიდანაც ჩანს, რომ კონკრეტული პროტოტიპი მარკუს ავრელიუსის მონეტაა. ზურგი: გაიუს და ლუციუს კეისრების გამოსახულება, რომლებიც ეყრდნობიან შუაში მოთავსებულ ფარებს. ირგვლივ დამახინჯებული ლათინური წარწერა. გამოსახულების ქვემოთ იკითხება AVGVSTI.
სამეცნიერო კომენტარი	ახ. წ. I-IV საუკუნეებში კოლხეთში/ლაზიკაში ფული არ მოჭრილა, ქართლის/იბერიის სამონეტო აქტიურობა კი ავგუსტეს დენარების და რომაული აურეუსების მინაბადების ემისიით შემოიფარგლა (გასათვალისწინებელია მხოლოდ ახ. წ. I საუკუნის I ნახევარი. ამ დროს მოჭრილი ალექსანდრეს და ლისიმაქეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბადებით) ახ. წ. I საუკუნის დასაწყისიდან იბერიის სამონეტო ბაზრის გაერთოფეროვნება განსაკუთრებული რელიეფურობით გამოიკვეთა. წამყვან ადგილს იკავებს გალიის (ლუგდუნუმი) ზარაფხანაში ძვ. წ. 2 - ახ. წ. 4 წლებში ავგუსტეს სახელით მოჭრილი დენარები (რომელთა ზურგზე იმპერატორის შვილობილების, გაიუს და ლუციუს კეისრების გამოსახულებაა მოთავსებული) და ე.წ. გოტარზეს (40/1-51 წწ.) პართული დრაქმები. ავგუსტეს მონეტები 206 ცალის ოდენობით აღმოჩენილია მცხეთა-აღაიან-ნასტაკისში, ზღუდერში, ერწოში, მაგრანეთში, ქუშანათ გორაზე და ჟინვალში. სხვა იმპერატორების ვერცხლის მონეტები ერთეული ცალეებითაა წარმოდგენილი. იბერიის სამონეტო ბაზარზე რომაული აურეუსებიც გამოჩნდა, რომლებიც I საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ავგუსტეს დენარებთან ერთად, იბერიაში ფულადი მიმოქცევის ძირითად საშუალებად იქცა. ავგუსტეს დენარები იბერიის ფულადი მეურნეობის საფუძველია I-II საუკუნეებში. ამ მონეტების ემისია, როგორც ვარაუდობენ, ძალიან ფართო მასშტაბებით წარმოებდა და ისინი განსაკუთრებული ინტენსიურობით ვრცელდებოდა იმპერიის პერიფერიებსა და „ბარბაროსულ“ მხარეებში, რაზედაც პირდაპირ მუთითებს მათი აღმოჩენები. სამეცნიერო ლიტერატურაში ავგუსტეს დენარების ასეთი პოპულარობა აღნიშნულ ადგილებში იმითაა ახსნილი, რომ ნერონის მიერ 64 წელს ჩატარებული რეფორმის შემდეგ რომაული დენარის წონა შემცირდა და სინჯი გაუარესდა. ამის გამო „ბარბაროსები“ მათ აღარ ღებულობდნენ. სწორედ მათთვის გაჰქონდათ ავგუსტეს და ტიბერიუსის დენარები.

ვარაუდობენ, რომ იბერიაში ავგუსტეს მონეტები რომაული სირიიდან მოედინება.

ავგუსტეს დენარები მეტად ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მოიქცოდა იბერიის ფარგლებში. სამარხეული კომპლექსების ანალიზის შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ I საუკუნის დასაწყისიდან III საუკუნის შუა ხანებამდე იბერიის ეკონომიკაში ავგუსტეს დენარების წამყვანი როლი სრულებით უდავოა.

როგორც ჩანს, ამ მონეტების რიცხვის მკვეთრმა შემცირებამ III საუკუნის შუა ხანებიდან გამოიწვია მათი ადგილობრივი იმიტაციების გენეზისი. გაჩნდა რომაული აურეუსების მინაბადებიც (მაგ. შუბლი: ვალერიანეს ოდნავ უხეშად შესრულებული დრაპირებული ბიუსტი დაფნის გვირგვინში მარჯვნივ. გარშემო დამახინჯებული ლათინური წარწერა: პროტოტიპი – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. წერტილოვანი რკალი. ზურგი: სქემატური გამოსახულება ორცხენიან ეტლზე (ბიგაზე) მდგომი მარცხნივ მიმართული ფრთოსანი ვიქტორიასი, რომელიც მათრახს უჭერს ცხენებს. გარშემო დამახინჯებულად: VICTORIA, ხაზს ქვემოთ დამახინჯებულად: AVGG.).

ავგუსტეს დენარების იბერული მინაბადების რაოდენობა სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში 15 ცალით განისაზღვრება. სამწუხაროდ, ვინაიდან ისინი ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა კარგად დათრილებულ კომპლექსებში, მათი ემისიის თარიღის დადგენა ჭირს. მასალის სიმცირის გამო, ასევე ძნელია ავგუსტეს დენარების მინაბადების ცენტრის ლოკალიზაცია.

დასასრულ, ხაზი უნდა გაესვას კიდევ ერთ მნიშვნელოვან გარემოებას: ახ. წ. I საუკუნის მასალა ჯერჯერობით გაცილებით მეტია აღმოჩენილი საკუთრივ მცხეთასა და მის შემოგარენში, ვიდრე აღაიანსა და ნასტაკისში. განსაკუთრებით ეს ითქმის აღაიანის მასალაზე, სადაც ამკარად ძვ. წ. I საუკუნის მონეტებს უკავია პრევალირებული ადგილი. შესაძლებელია, ეს ფაქტი როგორღაც მიუთითებდეს მცხეთის განსაკუთრებულ დაწინაურებაზე მაინცდამაინც ახ. წ. I საუკუნიდან.

I საუკუნის შუა ხანები ალექსანდრეს და ლისიმაქეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბადების ემისიის უკანასკნელი ეტაპია. ორსაუკუნოვანი შესვენების შემდგომ კი იბერიამ კვლავ განაახლა ქმედება ამ თვალსაზრისით. გარკვეულმა ეკონომიკურმა კონიუნქტურამ ხელი შეუწყო ქართლის სამონეტო ბაზრის რომაული დიფერენტების რემინისცენციური ფენომენის გენეზისს. ამ მოვლენის ეგზისტენციის ქრონოლოგია სამარხეული კომპლექსების, კონკრეტული პროტოტიპების და სხვა უფრო ზოგადი მომენტების გათვალისწინების საფუძველზე, ძირითადად, III საუკუნის II ნახევრით იფარგლება.

	სამონეტო ტიპოლოგიის ევოლუცია თითქმის ნატურალისტური კონცეფციების სქემით შეცვლის ჩვეულებრივი პროცესია. კონკრეტული პერიოდის იბერიის სამონეტო მიმოქცევასთან დაკავშირებით შესაძლებელია რამდენიმე დებულების კონსტრუქცია: 1. იმპერიის მძაფრი ეკონომიკური კრიზისი და ირანის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ტრანსფორმაცია აკუმულაციური დეფიციტის საფუძველი შეიქმნა. ავტოხტონური ემისიის საკითხი აქტუალური უნდა გამხდარიყო; 2. ეს და თვით იმიტაციების სპეციფიური ჰაბიტუსი გამორიცხავს მათ იატაკქვეშა წარმოებას; 3. მაგრამ რეგალიის დაუფიქსირებლობა წყაროთმცოდნეობითი ბაზისის არსებულ დონეზე გაუგებარია; 4. იმიტაციების მცირე რაოდენობა, სამარხეულ კომპლექსებში მათი არადომინირებული კონდიცია, წონის და, აუცილებლად, სინჯადობის თანდათანობითი დაცემა, თითქმის ბიზეტალიზმი და ნომინალური გაწვრილება; დამატებით, IV საუკუნის დაცემული სამონეტო ბაზრის პერცეფცია წინა პერიოდის დერივატად – ყოველივე საკმაოდ მძაფრი და ხანგრძლივი კრიზისული პროცესის დანახვის საფუძველს გვაძლევს. ერთადერთი, რაც შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით, მაინცდამაინც მეტად ფრთხილი სამუშაო ჰიპოთეზის სახით უნდა იქნას ჩამოყალიბებული – ფეოდალური ურთიერთობის პრიმატისთვის აუცილებელი სოციალური სტრუქტურის შექმნის პროცესის მიმდინარეობის შედარებით ნელი ტემპები კონკრეტული კუთხით დასაშვები მიზეზთაგანია.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	რემედიუმი: მაგ. 1,28 გრ.-3,55 გრ.
თარიღი	ახ. წ. III ს-ის მეორე ნახევარი.
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 15 ცალი, გ.ფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №5103, გფ. №1705, გფ. №9446, გფ. №2544, გფ. №26274; ქფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) №54, ქფ. №1704 ქფ. №3372, ქფ. №3425, ქფ. №4049, ქფ. №4050, ქფ. №4051, ქფ. №4052, ქფ. №4053, ქფ. №4054; სომხეთის სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკური ფონდი – №14362; მოსკოვის სახელმწიფო ა. ს. პუშკინის სახელობის სახვითი ხელოვნების მუზეუმი – 1 ცალი.

ბიბლიოგრაფია	გ. დუნდუა. საქართველოს მიწა-წყალზე ნაპოვნი იშვიათი რომაული მონეტა. ძეგლის მეგობარი. №3. თბ. 1967; სოფ. ყელეთში აღმოჩენილი რომაული დენარის იშვიათი მინაბადი. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს. თბ. 1972; სამონეტო მიმოქცევა იბერიაში I-IV საუკუნეებში (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული. ოთარ ლორთქიფანიძე 75. თბ. 2005; ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბ. 2006 (თ. დუნდუასთან თანაავტორობით). თ. დუნდუა. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1993; საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბ. 1995; ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1997; ფული საქართველოში (გ. დუნდუასთან, ნ. ჯავახიშვილთან და ა. ერისთავთან თანაავტორობით). თბ. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); რომაული ფული საქართველოში. თბ. 2006; ანტიკური პერიოდის კავკასიის ნუმიზმატიკის საკითხები. თბ. 2009 (გ. დუნდუასთან თანაავტორობით). დ. კაპანაძე. ქართული ნუმიზმატიკა. თბ. 1969. К. В. Голенко. Монеты найденные в селении Згудери (Грузинская СССР) в 1964-1965 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1968 (დ. კაპანაძესთან თანაავტორობით); Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1971. Г. Ф. Дундуа. Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.-IV в. н. э.). дисертация исторических наук. Тбилиси. 1982. Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; О продолжительности обращения денариев Августа и драхмы Готарза в древней Иберии. Советская археология (СА). №4. 1962. T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999; Influx of the Roman Coins in Georgia. Tb. 2005; Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6
----------------------------	---

	September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tb. 2012; Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tb. 2013.
--	---

ჯგუფი	რომაული ფულის იბერული მინაბადები
ტიპი	აურეუსების მინაბადები
აღწერა, ფოტო	ოქრო. წონა: მაგ. 2,87 გრ., 3,37 გრ., 3,44 გრ., 3,55 გრ. d=18 მმ., 19 მმ., 20/21 მმ. ჟინვალის ცალის აღწერილობა შუბლი: ვალერიანეს ოდნავ უხეშად შესრულებული დრაპირებული ბიუსტი დაფნის გვირგვინში მარჯვნივ. გარშემო დამახინჯებული ლათინური წარწერა: პროტოტიპი – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. წერტილოვანი რკალი. ზურგი: სქემატური გამოსახულება ორცხენიან ეტლზე (ბიგაზე) მდგომი მარცხნივ მიმართული ფრთოსანი ვიქტორიასი, რომელიც მათრახს უჭერს ცხენებს. გარშემო დამახინჯებულად: VICTORIA. ხაზს ქვემოთ დამახინჯებულად: AVGG.

სამეცნიერო კომენტარი	ახ. წ. I-IV საუკუნეებში კოლხეთში/ლაზიკაში ფული არ მოჭრილა, ქართლის/იბერიის სამონეტო აქტიურობა კი ავგუსტეს დენარების და რომაული აურეუსების მინაბადების ემისიით შემოიფარგლა (გასათვალისწინებელია მხოლოდ ახ. წ. I საუკუნის I ნახევრი ამ დროს მოჭრილი ალექსანდრეს და ლისიმაქეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბადებით). III საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართლში რომაული ოქროს მონეტების შემოსვლის ინტენსიურობა კლებულობს, რაც უშუალო კავშირში უნდა იყოს იმპერიის მძაფრ კრიზისთან. მართლაც, თანდათან მცირდება აურეუსების წონა და თვით ემისიის მასშტაბებიც. სწორედ ამას უნდა გამოეწვია ოქროს მონეტების შემოსვლის საგრძნობი შეკვეცა იბერიაში, ხოლო ამ უკანასკნელს – რომაული ოქროს მონეტების ადგილობრივი იმიტაციების გენეზისი. მათთან ერთად იჭრებოდა ავგუსტეს დენარების იბერული მინაბადები (შუბლი: იმპერატორის უხეშად შესრულებული ბიუსტი მარჯვნივ/მარცხნივ, დიადემით. გარშემო დამახინჯებული ლათინური წარწერა: პროტოტიპი – CAESAR AVGVSTVS DIVI F. PATER PATRIAE. წერტილოვანი რკალის ფრაგმენტი. ზურგი: გაიუს და ლუციუს კეისრების გამოსახულება, რომლებიც ეყრდნობიან შუაში მოთავსებულ ფარებს. ფარებს უკან – შუბები. ფარებს ზემოთ – სიმკვლეში და ლიტუსი. წრიული წარწერა დამახინჯებულია: პროტოტიპი – C. L. CAESARES AVGVSTI F. COS. DESIG. PRINC. IVVENT. წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალი). აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი რომაული აურეუსების მინაბადების კვლევა, მასალის სიმცირის გამო, დღესდღეობით არ შეიძლება გაცდეს იმ სამუშაოების ფარგლებს, რაც კ. გოლენცომ ჩაატარა. გოლენცოს პოზიცია ამ უაღრესად საინტერესო ფენომენთან დაკავშირებით ასეთია: 1. საქართველოში აღმოჩენილი რომაული აურეუსების მინაბადები, წინააღმდეგ ზოგიერთი მეცნიერის მოსაზრებისა, ადგილობრივად მოჭრილი. საქართველოში აღმოჩენილი 11 მინაბადიდან 7 ერთი და იმავე სიქითაა მოჭრილი. აქვე უნდა დავამატოთ, რომ 1974 წელს ჟინვალის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დუშეთის რაიონის სოფელ ჟინვალის არაგვისპირის სამაროვნის №13 სამარხში აღმოაჩინა იმპერატორ ვალერიანეს (253-260 წწ.) ოქროს მონეტა, რომლის აღწერილობა ასეთია – შუბლი: ვალერიანეს დრავირებული ბიუსტი დაფნის გვირგვინში მარჯვნივ. გარშემო – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVGVSTVS. წერტილოვანი რკალი. ზურგი: ორცხენიან ეტლზე (ბიგაზე) მდგომი მარჯვნივ მიმართული ფრთოსანი ვიქტორია მათრახს უჭერს ცხენებს. გარშემო – VICTORIA. ხაზს ქვემოთ – AVGG. იმავე სამარხში აღმოჩნდა ამ ტიპის ვალერიანეს აურეუსის იმიტაცია
------------------------------------	---

(აღწერილობა იხ. ზემოთ). ერთსადაიმავე სამარხში ორიგინალის და მისი ასლის პოვნა კიდევ ერთი ძლიერი საბუთია რომაული აურეუსების მინაბადების იბერული წარმოშობის თვალსაზრისის სასარგებლოდ. დავა შეიძლება გამოიწვიოს მხოლოდ ამ კატეგორიის მონეტათა იურიდიულმა ბუნებამ, რეგალიის საკითხმა.

2. კ. გოლენკოს ყველაზე დიდი დამსახურება მინაბადების შესწავლის საქმეში ისაა, რომ მან საქართველოში აღმოჩენილ ყველა ცალს მოუძებნა პროტოტიპი, გამოავლინა, ხშირ შემთხვევაში, მათი ჰიბრიდული ხასიათი, დაამტკიცა, რომ მათი გარკვეული ნაწილის ემისია წარმოებდა არა ერთი, არამედ რამდენიმე სხვადასხვა მონეტის მიხედვით და საკმაოდ დამაჯერებლად დაასაბუთა იმიტაციების მოჭრის შესაძლებლობა 250/260-285 წლებში.

არც IV საუკუნე გამოირჩევა ქართლში სამონეტო მიმოქცევის ინტენსიურობით. ასე, მაგალითად, მცხეთა-აღაიანის მიდამოებში აღმოჩენილია IV საუკუნის მხოლოდ ორი სოლიდი (კონსტანტინე I-ის (306-337 წწ.), მოჭრილი ნიკომედიის ზარაფხანაში და კონსტანციუს II-ის (337-361 წწ.), ანტიოქიის ზარაფხანა) და ერთი ვერცხლის მონეტა (ვალენტისა (364-378 წწ.), ანტიოქიის ზარაფხანა). გარდა ამისა, შეგვიძლია კიდევ ორი შემთხვევითი აღმოჩენა დავასახელოთ აღმოსავლეთ საქართველოდან: 1. კონსტანციუს ხლორუსის (293-306 წწ.) ოქროს მონეტა ნაპოვნია ახალქალაქის რაიონში და 2. ლისის ტბის მიდამოებში (თბილისი) 1963 წელს აღმოჩნდა კონსტანციუს II-ის სპილენძის მონეტა, მოჭრილი კონსტანტინოპოლის ზარაფხანაში. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ აღაიანის სამაროვანზე კონსტანტინე I სოლიდთან ერთად აღმოჩნდა ნუმერიანეს (283-284 წწ.) აურეუსის მინაბადი.

I საუკუნის შუა ხანები ალექსანდრეს და ლისიმაქეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბადების ემისიის უკანასკნელი ეტაპია. ორსაუკუნოვანი შესვენების შემდგომ კი იბერიამ კვლავ განაახლა ქმედება ამ თვალსაზრისით. გარკვეულმა ეკონომიკურმა კონიუნქტურამ ხელი შეუწყო ქართლის სამონეტო ბაზრის რომაული დიფერენტების რემინისცენციური ფენომენის გენეზისს. ამ მოვლენის ეგზისტენციის ქრონოლოგია სამარხეული კომპლექსების, კონკრეტული პროტოტიპების და სხვა უფრო ზოგადი მომენტების გათვალისწინების საფუძველზე, ძირითადად, III საუკუნის II ნახევრით იფარგლება.

სამონეტო ტიპოლოგიის ევოლუცია თითქმის ნატურალისტური კონცეფციების სქემით შეცვლის ჩვეულებრივი პროცესია.

კონკრეტული პერიოდის იბერიის სამონეტო მიმოქცევასთან დაკავშირებით შესაძლებელია რამდენიმე დებულების კონსტრუქცია: 1. იმპერიის მძაფრი ეკონომიკური კრიზისი და ირანის სოციალურ-ეკო-

	ნომიკური და პოლიტიკური ტრანსფორმაცია აკუმულაციური დეფიციტის საფუძველი შეიქმნა. ავტოხტონური ემისიის საკითხი აქტუალური უნდა გამხდარიყო; 2. ეს და თვით იმიტაციების სპეციფიური ჰაბიტუსი გამოირიცხავს მათ იატაკქვეშა წარმოებას; 3. მაგრამ რეგალიის დაუფიქსირებლობა წყაროთმცოდნეობითი ბაზისის არსებულ დონეზე გაუგებარია; 4. იმიტაციების მცირე რაოდენობა, სამარხულ კომპლექსებში მათი არადომინირებული კონდიცია, წონის და, აუცილებლად, სინჯადობის თანდათანობითი დაცემა, თითქმის ბიზეტალიზმი და ნომინალური გაწვრილება; დამატებით, IV საუკუნის დაცემული სამონეტო ბაზრის პერცეფცია წინა პერიოდის დერივატად – ყოველივე საკმაოდ მძაფრი და ხანგრძლივი კრიზისული პროცესის დანახვის საფუძველს გვაძლევს. ერთადერთი, რაც შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით, მაინცდამაინც მეტად ფრთხილი სამუშაო ჰიპოთეზის სახით უნდა იქნას ჩამოყალიბებული – ფეოდალური ურთიერთობის პრიმატისთვის აუცილებელი სოციალური სტრუქტურის შექმნის პროცესის მიმდინარეობის შედარებით ნელი ტემპები კონკრეტული კუთხით დასაშვები მიზეზთაგანია.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	რემედიუმი: დაახლ. 2,87 გრ.-3,55 გრ.
თარიღი	ახ. წ. III ს-ის მეორე ნახევარი.
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 11 ცალი, გფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №№ 9155-9156, გფ. №9157, გფ. №9339, გფ. №9340, გფ. №12179, გფ. №12181 გფ. № 12215, გფ. № 14592, გფ. № 14595, გფ. №14596.
ბიბლიოგრაფია	გ. დუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბ. 2006. (თ. დუნდუასთან თანაავტორობით); სამონეტო მიმოქცევა იბერიაში I-IV საუკუნეებში (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული. ოთარ ლორთქიფანიძე 75. თბ. 2005 თ. დუნდუა. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1993; საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბ. 1995; ქართული ეთნო-

კულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1997; ფული საქართველოში (გ. დუნდუასთან, ნ. ჯავახიშვილთან და ა. ერისთავთან თანაავტორობით). თბ. 2003 (მეორე შეესებული და გადამუშავებული გამოცემა); რომაული ფული საქართველოში. თბ. 2006; ანტიკური პერიოდის კავკასიის ნუმიზმატიკის საკითხები. თბ. 2009 (გ. დუნდუასთან თანაავტორობით).

დ. კაპანაძე. ქართული ნუმიზმატიკა. თბ. 1969.

მ. შეროზია. რომაული აურეუსების ადგილობრივი (იბერიული) იმიტაციების ახალი ნიმუშები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია. №2. (47-B). 2011.

К. В. Голенко. Монеты найденные в селении Згудери (Грузинская СССР) в 1964-1965 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1968 (დ. კაპანაძესთან თანაავტორობით); Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1971.

Г. Ф. Дундуа. Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.-IV в. н. э.). дисертაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ. 1982.

Л. Н. Казимова. Подражания римским золотым монетам II-III вв. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1964 (ვ. კროპოტკინთან თანაავტორობით).

Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; Монетные находки Мцхетской экспедиции. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1955; Ауресы Армазского некрополя. Советская археология (СА). №3. 1957; О продолжительности обращения денариев Августа и драхмы Готарза в древней Иберии. Советская археология (СА). №4. 1962; Новые находки подражании римским ауреусам в Грузии. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1970.

T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999; Influx of the Roman Coins in Georgia. Tb. 2005; Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6

	September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tb. 2012; Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tb. 2013.
--	---

უცხოური ფული ქართულ სამონეტო ბაზარზე	სამონეტო მიმოქცევა ქართლში/იბერიაში I-IV საუკუნეებში შესაბამის ხანაში იბერიაში რომაული და პართული მონეტების მოზღვავენაა. ჩვენ სანიმუშო მასალად ვიღებთ აღმოსავლეთ საქართველოს რამდენიმე პუნქტიდან მომდინარე მონეტებს. ისინი არქეოლოგიური გათხრების შედეგადაა მიკვლეული (ამდენად მეცნიერულად სრულიად სანდო) და ასე თუ ისე, კომპაქტურადაა თავმოყრილი. ეს მასალა სრულად იძლევა სამონეტო ცირკულაციის სურათს იბერიის მთელ ტერიტორიაზე. ეს პუნქტებია: მცხეთა-ალაიანი-ნასტაკისი, ზღუდერი (ქარელის რაიონი), ერწო-მაგრანეთი-ქუშანანთ გორა (თიანეთის რაიონი) და ჟინვალის (დუშეთის რაიონი). ვიძლევიტ ამ პუნქტებში აღმოჩენილი I-IV საუკუნეების მონეტების სიას. I. მცხეთა-ალაიანი-ნასტაკისი: ა) რომაული მონეტები: 1. ავგუსტეს (ძვ. წ. 27-ახ. წ. 14 წწ.) დენარები, მოჭრილი ძვ. წ. 2-ახ. წ. 4 წლებში გალიის ზარაფხანაში (ლუგდუნუმში) – 158 ცალი. 2. ტიბერიუსი (ახ. წ. 14-37 წწ.) – ლუგდუნუმში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი, ლუგდუნუმში ან გალიის სხვა ზარაფხანაში მოჭრილი დენარები – 3 ცალი, სულ 4 ცალი. 3. კალიგულა (37-41 წწ.) – 37-38 წლების კესარიული დრაქმა – 1 ცალი. 4. ნერონი (54-68 წწ.) – 64-68 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსები – 6 ცალი. 5. გალბა (68-69 წწ.) – რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი; 6. ვიტელიუსი (69 წ.) – რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი. 7. ვესპასიანე (69-79 წწ.) – რომში (1) 77-78 წლებში და ლუგდუნუმში (1) მოჭრილი აურეუსები – 2 ცალი. 8. ტიტუსი (79-81 წწ.) – 73, 76 წლებში, ვესპასიანეს დროს, და 80 წელს რომში მოჭრილი აურეუსები – 4 ცალი. 9. დომიციანე (81 -96 წწ.) – 76 წელს, ვესპასიანეს დროს, რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი, და 77/78 წლებში, ვესპასიანეს დროს, მოჭრილი დენარები – 3 ცალი, სულ 4 ცალი. 10. ტრაიანე (98-117 წწ.) – რომში მოჭრილი აურეუსები – 2 ცალი, ერთ-ერთი 106 წლის ემისიაა. 103-111 წლებში, 98 -117 წლებში და 112-117 წწ. მოჭრილი დენარები – 3 ცალი, კესარიული ჰემიდრაქმა – 1 ცალი,
--	---

	სულ 6 ცალი. 11. ადრიანე (117 -138 წწ.) – 119-122, 125-128, 119-138 და 134 -138 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსები – 8 ცალი, 125 -128, 134-138 წლებში რომში მოჭრილი დენარები – 3 ცალი, სულ 11 ცალი. 12. ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ.) – 149/150, 155/156 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსები – 2 ცალი, 140 -144, 155-156 წლებში მოჭრილი დენარები – 2 ცალი, სულ 4 ცალი. 13. ფაუსტინა უფროსი (პიუსის დროს) – 141 წელს რომში მოჭრილი აურეუსები – 2 ცალი, 141 წლის მერე მოჭრილი დენარი – 1 ცალი, სულ 3 ცალი. 14. ფაუსტინა უმცროსი (პიუსის დროს) – რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი, დენარები – 2 ცალი; და 161-177 წლებში მოჭრილი დენარი – 1 ცალი. 15. მარკუს ავრელიუსი (პიუსის დროს) – 151/152, 156/157 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსები – 2 ცალი. 16. კომოდუსი (180-192 წწ.) – რომში (?) მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი. 17. სეპტიმიუს სევერუსი (193-211 წწ.) – 201 წლის აურეუსები (რომი) – 2 ცალი, კესარიული დრაჰმა – 1 ცალი, სპილენძის მონეტები – 2 ცალი, სულ 5 ცალი. 18. გორდიანე III (238-244 წწ.) – აურეუსები – 2 ცალი. 19. ფილიპე უფროსი (244-249 წწ.) – აურეუსი – 1 ცალი. 20. ფილიპე უმცროსი (247-249 წწ.) – აურეუსი – 1 ცალი. 21. დეციუს ტრაიანე (249-251 წწ.) – აურეუსი – 1 ცალი. 22. ვალერიანე (253-260 წწ.) – აურეუსი – 1 ცალი. 23. კარინე (283-285 წწ.) – სპილენძი – 1 ცალი. 24. კონსტანტინე I (306-337 წწ.) – ნიკომედიკაში მოჭრილი სოლიდი – 1 ცალი. 25. კონსტანციუს II (337-361 წწ.) – ანტიოქიაში მოჭრილი სოლიდი – 1 ცალი. 26. ვალენსი (364 -378 წწ.) – ანტიოქიაში გამოშვებული სილიკვა – 1 ცალი. ბ) პართული მონეტები: 1. ე.წ. გოტარხეს (40/1-51 წწ.) დრაჰმა – 102 ცალი. 2. ვოლოგეზ I-ის (51-77/8 წწ.) დრაჰმა – 2 ცალი. გ) ბოსფორის სამეფოს მონეტები: 1. კოტის I-ის (45-62 წწ.) სპილენძის მონეტა – 1 ცალი.
--	---

დ) პონტოს სამეფოს მონეტები:

1. პოლემონ II-ის (38-63 წწ.) დრაქმა – 2 ცალი.

ე) სასანიანთა მონეტები:

1. შაპურ I-ის (241-272 წწ.) დრაქმა – 2 ცალი.

ვ) განუსაზღვრელი მონეტები:

1. II საუკუნის დასასრულისა და III საუკუნის I ნახევრის განუსაზღვრელი მონეტები: ვერცხლი – 2 ცალი (ერთ-ერთი მათგანი კესარიშია მოჭრილი), სპილენძი – 2 ცალი, სულ 4 ცალი.

აღსანიშნავია, რომ მცხეთა-ალაიანი-ნასტაკისის მიდამოებში ამ უცხოურ ფულებთან ერთად აღმოჩენილია რომაული საფასეების შემდეგი ადგილობრივი მინაბადები:

1. II საუკუნის რომაული აურეუსის მინაბადი – 1 ცალი;
2. ფილიპე უფროსის აურეუსის მინაბადი – 2 ცალი;
3. ჰოსტილიანეს (251 წ.) აურეუსის მინაბადი – 1 ცალი;
4. ნუმერიანეს (282-284 წწ.) აურეუსის მინაბადი – 1 ცალი.

II. ზღუდერი:

ა) რომაული მონეტები:

1. ავგუსტე (ძვ. წ. 27 -ახ. წ. 14 წწ.) – ძვ. წ. 2-ახ. წ. 4 წლებში ლუგდუნუმში მოჭრილი დენარები – 32 ცალი.
2. დომიციანე – ვესპასიანეს დროს: 77/78 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.
3. ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ.) – 150/151 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.
4. ფაუსტინა უფროსი – პიუსის დროს: 141 წ. შემდგომ რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი, და 141 წლის შემდგომ რომში მოჭრილი დენარი – 1 ცალი;
5. მარკუს ავრელიუსი (161-180 წწ.) და კომოდუსი – 175/176 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.
6. კომოდუსი (180-192 წწ.) – 190 წელს რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.
7. კარაკალა და გეტა სეპტიმიუს სევერუსის დროს, 198/199 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.
8. კარაკალა – სეპტიმიუს სევერუსის დროს: 204 წელს რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.

9. ელაგაბალუსი (218 -222 წწ.) – 218/219 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი, 220 -222 წლების აურეუსები – 2 ცალი, 218/219 წლებში აღმოსავლეთის ზარაფხანაში მოჭრილი აურეუსები – 3 ცალი, სულ 6 ცალი.

10. ალექსანდრე სევერუსი (222-235 წწ.) – 226 და 228 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსები – 2 ცალი.

11. გორდიანე III (238-244 წწ.) – 240 წელს რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.

ბ) პართული მონეტები:

1. ე.წ. გოტარზე I-ის (40/1-51 წწ.) დრაქმები, ეკბატანას ზარაფხანა – 12 ცალი.

III. ერწო, მაგრანეთი, ქუშანანთ გორა:

ა) რომაული მონეტები:

1. ავგუსტე (ძვ. წ. 27 -ახ. წ. 14 წწ.) – ძვ. წ. 2-ახ. წ. 4 წლებში ლუგდუნუმში მოჭრილი დენარები – 12 ცალი.

2. ალექსანდრე სევერუსი (222 -235 წწ.) – 225 წელს რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.

3. გორდიანე III (238-244 წწ.) – აურეუსები – 2 ცალი.

4. კარუსი (282-283 წწ.) – ანტიოქიაში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.

5. დიოკლეტიანე (284-305 წწ.) – აურეუსი – 1 ცალი.

ბ) პართული მონეტები:

1. ე.წ. გოტარზე I-ის (40/1-51 წწ.) დრაქმები – 14 ცალი.

აქვეა აღმოჩენილი:

1. ალექსანდრეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბადი – 1 ცალი;

2. კომოდუსის აურეუსის მინაბადი – 1 ცალი.

3. ფილიპე უფროსის აურეუსის მინაბადი – 1 ცალი.

IV. ჟინვალი:

ა) რომაული მონეტები:

1. ავგუსტე (ძვ. წ. 27 -ახ. წ. 14 წწ.) – ძვ. წ. 2-ახ. წ. 4 წწ. ლუგდუნუმში მოჭრილი დენარები – 4 ცალი.

2. იულია დომნა – 198-209 წლებში რომში მოჭრილი აურეუსი – 1 ცალი.

	3. ვალერიანე (253-260 წწ.) – აურეუსი – 1 ცალი. ბ) პართული მონეტები: 1. ე. წ. გოტარზე I-ის (40/1-51 წწ.) დრაქმები – 4 ცალი. აქვეა ნაპოვნი: 1. ავგუსტეს აურეუსის მინაბადი – 1 ცალი. 2. ვალერიანეს აურეუსის მინაბადი – 1 ცალი.
--	--

ჯგუფი	ქართულ-სასანური დრაქმები
ტიპი	მონეტა ცეცხლის გამოსახულებით საკურთხეველზე. გურგენის დრაქმები
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. რემედიუმი: 2,70 გრ.-2,98 გრ. d= 26/28-28/31 მმ. 





შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. გამოსახულების წინ ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ერთმაგი რკალი, რომელიც გამოსახულების თავთან შეუკრავია – აქ მოთავსებულია ორი მთავრული ასო 𐬨𐬎 (ან გურგენის სახელის ილუსტრაცია ლიგატურით 𐬨, 𐬎), რაც იშიფრება, როგორც გურგენ.

ზურგი: საკურთხეველი სადა სვეტის სახით, რომელზედაც მაზდეანობის სიმბოლო – წმინდა ცეცხლი ანთია. საკურთხეველს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღის და ზარაფხანის აღმნიშვნელი ფალაური ზედწერილები თითქმის მთლიანად დამახინჯებულია. ერთ-ერთ მონეტაზე თითქოს იკითხება თარიღი – 7 (ე.ი. ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მე-7 წელი).

სამეცნიერო კომენტარი

ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან ცნობილია სასანური სამონეტო ტიპის მიხედვით მოჭრილი დრაქმები, რომელთაც ქართული წარწერები და ჯვრის გამოსახულება ამშვენებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ აღსანიშნავად დამკვიდრებულია ტერმინი: ქართულ-სასანური მონეტები, ან ქართლის ერისმთავართა დრაქმები. ეს არის უაღრესად საინტერესო და ადრეუოდღალური ხანის საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ნუმისმატიკური ჯგუფი, რომლის გენეზისის გასააზრებლად აუცილებელია პოლიტიკური ფონის გათვალისწინება.

532 წელს ბიზანტიამ ირანთან დადო „საუკუნო ზავი“, რომლის ძალითაც მან ცნო ირანელთა უფლება აღმოსავლეთ საქართველოზე. ამით ქართლში მეფობა გაუქმდა. მთელი VI საუკუნის განმავლობაში ქართლის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა და ეს პერიპეტიები უტყუარად აისახა ქართულ-სასანურ მონეტებზე. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ პერიოდში ჩვენში მონეტე-

ბი იჭრება სასანური ირანის ტიპის მიხედვით. მონეტის შუბლზე ყოველთვის გამოსახულია ირანის შაჰის ბიუსტი, ხოლო ზურგზე – ცეცხლოთაყვანისმცემელ სასანიანთა ემბლემა, საკურთხეველზე აგიზგიზებული ცეცხლი, რომელსაც ორი შეიარაღებული მცველი დარაჯობს. მუხრანზე ქართველებმა ამ შაბლონურ ტიპს შაჰის მხარს ზემოთ მიუმატეს ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი, რომელიც ამავე დროს ეროვნული სიმბოლოც იყო. ეს გახლდათ დიდი, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური აქტი. ზოგჯერ მონეტების კიდეზე, მმართველის გამოსახულების ზემოთ, ვხვდებით ქართულ ასოებს ან მონოგრამებს, რომლებიც ქართველ ერისმთავართა სახელებს გვაუწყებს. მეტიც: ქართველებმა ქრისტიანობის სიმბოლო, ჯვარი, აგიზგიზებული ცეცხლის ნაცვლად საკურთხეველზე მოათავსეს და ამით ირანელთა ემბლემა დემონსტრაციულად განდევნეს ქართული მონეტიდან. ერისმთავარმა სტეფანოსმა კი თავისი სახელი მონეტის ცენტრში სრულად მოათავსა, მმართველის გამოსახულების გვერდით. აქ იშვიათი სიზუსტითაა ასახული ქართველ-ირანელთა ბრძოლის პერიპეტები, ამ ბრძოლის დასაწყისი და მისი დასასრული.

გურგენის დრაქმების განხილვამდე სტეფანოსის სახელით მოჭრილ მონეტებს შევხებით. ისინი გვიანდელია ქართულ-სასანურ დრაქმებს შორის. სტეფანოსის მონეტების ზუსტი სამეცნიერო ატრიბუცია და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია ერთგვარი გასაღებია მთელი სამონეტო ჯგუფის დათარიღებისათვის.

ვიდრე უშუალოდ ნუმისმატიკური მასალის აღწერას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ხაზგასმით აღვნიშნოთ წინამორბედ მეცნიერთა, განსაკუთრებით კი ი. ბართოლომეის დიდი დამსახურება ქართულ-სასანური დრაქმების შესწავლის საქმეში. ის პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც აღნიშნა, რომ ქართულ-სასანური მონეტები ჰორმიზდ IV-ის (579-590 წწ.) დრაქმების იმიტაციას წარმოადგენს. ამით მან მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენი შექმნა მათ დასათარიღებლად.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები ორ ემისიად იყოფა.

პირველ ემისიას ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტა განეკუთვნება. მონეტა უპასპორტოა (შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-ავზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). ყველაფერი ეს ჩასმულია შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარ ერთმაგ მსხვილ რკალში. მონეტის კიდეზე ოთხი ქართული მთავრული ასო – სფჲს (=სტეფანოს), შემორკალური ოთხი ნახევარმთვარით. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თა-

რიდი და ზარაფხანის სახელი იმდენადაა დამახინჯებული, რომ წაკითხვა შეუძლებელია. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ორმაგი რკალი).

აღნიშნული მონეტის ატრიბუციას არასდროს არავითარი დავა არ გამოუწვევია: ის ერთხმად მიაკუთვნეს ქართლის ერისმთავარ სტეფანოს I-ს (ვახუშტის ქრონოლოგიით, 600-619 წწ.).

ევგ. პახომოვიც ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას სტეფანოს I-ს მიაკუთვნებდა (თუმცა ი. ბართოლომეისაგან განსხვავებით, ის მიიჩნევდა, რომ სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები სტეფანოს II-მ მოჭრა) და მისთვის დამახასიათებლად მიიჩნევდა შემდეგ ნიშნებს: 1. ფალაური ლეგენდა შაჰის ბიუსტთან (აქედან მისი დასკვნა: მონეტაზე მოთავსებული პორტრეტი ირანის შაჰისაა და არა ქართლის ერისმთავრის); 2. ქართლის ერისმთავრის სახელი დაქარაგმებულია არა მონეტის ცენტრალურ ადგილას, არამედ – არეზე (ევგ. პახომოვის აზრით, ზემოთქმული გარკვევით მიუთითებს, რომ მონეტა მოჭრილია არა დამოუკიდებელი მმართველის, არამედ ირანის შაჰის ვასალის მიერ); 3. მონეტის შუბლზე მოთავსებულია ერთმაგი რკალი; 4. მონეტის ზურგზე – ორმაგი; 5. მონეტის რევერსზე ისევ ფალაური ლეგენდებია დამახინჯებული სახით.

ამ ფორმალური ნიშნების გამოყოფის შემდეგ, ევგ. პახომოვი ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას უდარებს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის (590/1-628 წწ.) ორიგინალურ დრაქმებს და ამ გზით ცდილობს სტეფანოსის მონეტის ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენას.

ქართველმა ოსტატმა, ევგ. პახომოვის ვარაუდით, პროტოტიპად აიღო ჰორმიზდ IV-ის დრაქმა, რაზედაც მიუთითებს წარწერა, მეფის ბიუსტი და ერთმაგი რკალი მონეტის შუბლზე. მაგრამ მონეტის ზურგზე ორმაგი რკალი უდავოდ აღებულია ხოსრო II-ის საფასეებიდან (ვინაიდან ჰორმიზდ IV ერთრკალიან მონეტას ჭრიდა). აქ შეიძლება კონტრარგუმენტის წამოყენება: საქმე ისაა, რომ ხოსრო II-ის დრაქმებზე ამოკვეთილია სამმაგი რკალი და არა ორმაგი. მაგრამ ამ საბუთს არ შეიძლება მიენიჭოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ხელოსანს ადვილად შეეძლო რკალების რაოდენობის აღრევა.

ამგვარად, ასკვნის ევგ. პახომოვი, ბერლინის მუზეუმის კუთვნილი უნიკალური ცალის ემისია შეიძლებოდა განხორციელებულიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც: 1. ქართლი დამოკიდებული იყო ირანზე; 2. აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო ცირკულაციაში ძირითადად ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, ხოლო ხოსრო II-ის დრაქმები ის-ის იყო ერთვებოდა ბრუნვაში (ამაზე მიუთითებს დამატებითი რკალი ქართული მონეტის ზურგზე).

	ასეთია ევგ. პახომოვის პოზიცია. ევგ. პახომოვის კონცეფციაში რამდენიმე შესანიშნავი დაკვირვებაა, რომელსაც უნდა გაეწიოს ანგარიში. მისი დიდი დამსახურებაა, მაგალითად, ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტის ზურგზე მოთავსებული დამატებითი რკალის პროტოტიპის მითითება. იმისათვის, რომ დავადგინოთ სტეფანოსის სახელით მოჭრილი I ემისიის ქრონოლოგია, თავდაპირველად, შევუდაროთ ერთმანეთს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის მონეტები, მოჭრილი მისი მმართველობის 1-2 წლებში. მათი იდენტურობა ეჭვს გარეშეა. განსხვავებაა რკალთა რაოდენობაში: ჰორმიზდ IV-ის მონეტის როგორც შუბლის, ასევე ზურგის გამოსახულება ერთმაგ რკალშია ჩასმული, ხოლო ხოსრო II-ის მონეტის შუბლზე ორმაგი რკალია მოცემული, ზურგზე კი – სამმაგი. ახლა მათ შევუდაროთ სტეფანოსის დრაქმა არასრული ქართული წარწერით. გვირგვინის ტიპის მიხედვით, ის სრული ანალოგიაა ორივე მათგანის. ამასთანავე, შუბლზე ამოკვეთილი რკალის მიხედვით, იმეორებს ჰორმიზდ IV-ის სამონეტო ტიპს, მაგრამ ზურგზე უკვე სიახლე აქვს: ორმაგი რკალი. ჩვენ სამართლიანად მიგვაჩნია ევგ. პახომოვის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ამ მონეტების ემისია უნდა განხორციელებულიყო მაშინ, როდესაც ქართლში, ძირითადად, ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, მაგრამ ის-ის იყო ფეხს იკიდებდა ხოსრო II-ის დრაქმები, ვინაიდან დამატებითი რკალი ხელოსანს მხოლოდ აქედან შეეძლო აეღო. აქედან გამომდინარე, სრულიად აშკარაა, რომ ისინი მოჭრილია მას შემდეგ, რაც ტახტზე უკვე აღარ ზის ჰორმიზდ IV, მაგრამ ხოსროც დიდი ხანი არაა, რაც ამ პრეროგატივით აღიჭურვა. ამრიგად, ამ მონეტის ემისია ძალიან არ უნდა მოვაცილოთ ჰორმიზდ IV-ის მმართველობის უკანასკნელ და ხოსრო II-ის მეფობის პირველ წლებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ახალი ტიპის ორიგინალური სასანური მონეტების აღმოსავლეთ საქართველომდე მოღწევას და ბრუნვაში ჩართვას გარკვეული პერიოდი დასჭირდებოდა, ჩვენი აზრით, ამ მონეტის ემისიის დროდ, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, შეიძლება მივიჩნიოთ 593 წელი, ან შემდგომი ხანა, მაგრამ არა უგვიანეს 595 წლისა. მოტანილი ნუმისმატიკური ექსკურსი სრულიად აშკარას ხდის ვახუშტის ქრონოლოგიის (რომლის თანახმადაც სტეფანოს I ქართლის ერისმთავრად 600-619 წლებში იყო) გადასინჯვის აუცილებლობას. სტეფანოსის მეორე ემისია (შუბლი: შაჰის/მმართველის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური წარწერის ნაცვლად გამოსახულების მარცხნივ და მარჯვნივ ქართული ასომთავრული ლეგენდა – სԽԴ/ԸԲԸს
--	---

(სტეფანოს). გარშემო ორმაგი რკალი. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. ფალაური წარწერა აღარ თავსდება. გარშემო სამმაგი რკალი) 11 ცალის რაოდენობით არის დაცული მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმებში (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3, ბერლინის მუზეუმი – 4, ერმიტაჟი – 2, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1, ბრიტანეთის მუზეუმი – 1) და, გარდა ამისა, 10 ცალი ლიტერატურაშია მოხსენიებული. ლიტერატურაში მოხსენიებული ზოგიერთი ცალი, ცხადია, შედის ჩამოთვლილი მუზეუმების კოლექციებში. ყველა მათგანი უპასპორტოა. დაბოლოს, უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი ასეთი მონეტა, რომელიც აღმოჩნდა არაგვის ხეობაში, ადგილ ნეძიხში, ქვა-ყუთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს (ხელმძღვანელი პროფ. რ. რამიშვილი).

როგორც აღვნიშნეთ, ბერლინის მუზეუმის მონეტის ატრიბუციას თავიდანვე არავითარი დავა არ გამოუწვევია, მაგრამ სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი დრაქმების პუბლიკაციას იმთავითვე მოჰყვა დისკუსია. ზოგი მათ სტეფანოს I-ს აკუთვნებდა, ზოგი – სტეფანოს II-ს (639-663 წწ.).

როგორია ჩვენი პოზიცია სტეფანოსის სახელით მოჭრილ მონეტებთან დაკავშირებით? ორივე ემისიას ჩვენ მივაკუთვნებთ სტეფანოს I-ს და ვათარიღებთ 593/595-600 (?) წლებით ($\pm$ ერთი ან ორი წელი). რის საფუძველზე? I ემისიის შესახებ არგუმენტაცია ზემოთ არის წარმოდგენილი. რაც შეეხება სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიან ფულებს – ისინი რომ სტეფანოს II-ს მოეჭრა, მათზე გვირგვინი უნდა ყოფილიყო ისეთი, როგორიც ხოსრო II-ის მმართველობის 1-2 წლების შემდეგ მოჭრილ მონეტებზეა. მართლაც, ხოსრო II-მ თავისი ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე, ძირითადად, ორი ტიპის მონეტა მოჭრა. მონეტების პირველი ტიპი, რომელიც თარიღდება მისი მმართველობის 1-2 წლებით, შაჰის გამოსახულებისა და მისი გვირგვინის მიხედვით (აგრეთვე სხვა დეტალების მიხედვითაც), აბსოლუტურად იდენტურია ჰორმიზდ IV-ის დრაქმებისა. ერთადერთი სიახლე, რაც ხოსრო II-მ შეიტანა თავის ადრეულ მონეტებში, არის ის, რომ შუბლის გამოსახულება მოთავსებულია ორმაგ, ხოლო ზურგისა – სამმაგ რკალში. სწორედ ამ დრაქმების სრულ იმიტაციას წარმოადგენს სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები. შემდეგ წლებში ხოსრო II-მ კარდინალურად შეცვალა თავისი სამონეტო ტიპი. აქ მოთავსებული წვეროსანი შაჰის ბიუსტი და გვირგვინი დიამეტრულად განსხვავდება ხოსრო II-ის ადრეულ დრაქმებზე ამოკვეთილი გამოსახულებისგან. აღნიშნული ემისია სტეფანოს II-ს (რომლის მოღვაწეობის ხანა VII საუ-

კუნის შუა ხანებზე მოდის) რომ ეკუთვნოდეს, ის თავისი მონეტის ნიმუშად აიღებდა არა თითქმის 50 წლის წინათ მოჭრილ დრაქმებს, არამედ ხოსრო II-ის იმ მონეტებს, რომელთა ემისია წარმოებდა გვიან, VII საუკუნის ოციან წლებში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასანურ დრაქმებს შორის. მათგან, ალბათ, პირველია გურგენის მონეტები. გურგენის სახელით მოჭრილი მონეტები სამეცნიერო ლიტერატურაში ექვსი ცალის რაოდენობითაა ცნობილი (სამი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთი – ერმიტაჟში, ორი – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში). გურგენის სახელით მოჭრილი დრაქმები ჰორმიზდ IV-ის მონეტების სრული მიზაძვითაა მოჭრილი. ერთადერთი განმასხვავებელი დეტალია ორი ქართული მთავრული ასო (ან მონოგრამა) მონეტის შუბლზე, შაჰის გამოსახულების ზევით: 𐌕𐌎 (ან მათი ლიგატურა), ე.ი. – გურგენ. მონეტის ზურგზე ამოკვეთილია დამახინჯებული თარიღი, რომელიც ჰგავს 7-ს (ე.ი. ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელი, $579 + 7 = 586$ წ.). ცხადია, ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ გურგენის მონეტა მაინცდამაინც ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელსაა მოჭრილი (ის მიუთითებს მხოლოდ იმაზე, რომ ქართლის ერისმთავრის დრაქმა მოჭრილია ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მე-7 წლით დათარიღებული მონეტის მიხედვით, მისი მიზაძვით), მაგრამ სრულიად აშკარად მიგვანიშნებს, რომ მისი ემისია არ შეიძლებოდა განხორციელებულიყო 586 წელზე ადრე.

ჩვენი აზრით, გურგენსავე უნდა ეკუთვნოდეს ძალიან იშვიათი მონეტები (ერთი მათგანი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში), რომლებზედაც ამოტვიფრულია ქართული მონოგრამა და რომლის დაშლა შეიძლება როგორც ორ, ისე სამ ასომთავრულ ნიშნად: 𐌕𐌎 და 𐌕𐌎𐌔. პირველ შემთხვევაში, მონოგრამა გაიხსნება როგორც გურგენ, ხოლო მეორე შემთხვევაში – როგორც ვახტანგ. ვინაიდან გვიანდელ ქართულ მონეტებზე, კერძოდ, ვახტანგ III-ის დრაქმებზე, რომელთა თარიღია 1298/99, 1299/1300 წლები, მსგავსი (მაგრამ ზუსტად ასეთი არა) მონოგრამა გვხვდება, ამიტომ ევგ. პახომოვი თვლის, რომ განსახილველ ფულზე ვახტანგის სახელია მოცემული.

მაგრამ თუ დაკვირვებით შევუდარებთ ერთმანეთს გურგენის სახელით მოჭრილ და ამ უკანასკნელ მონეტაზე ამოკვეთილ ასოთა პალეოგრაფიულ მოხაზულობას, ჩვენი აზრით, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მათი გრაფიკული და შინაარსობლივი იდენტურობა. საკვლევ მო-

ნეტაზე Ⴆ და F უბრალოდ შეერთებულია. ესეც არ იყოს, გაჭირდება კიდევ ერთი უცნობი ერისმთავრის – ვახტანგის (ქვემოთ ვნახავთ, რომ გურგენსა და სტეფანოსს შორის არის წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარი, ჯუანშერი) მოთავსება გურგენსა და სტეფანოსს შორის.

ვინ არის ეს გურგენი?

ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში გურგენი გაიგივებულია ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ გუარამთან. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ის ავტორი გვაუწყებს: „ნელად-რე შეკრბა ქართლი და განაჩინეს ერისთავად გუარამ“. ჯუანშერი ამ ფაქტს ასე გადმოგვცემს: „მაშინ კეისარმან აღასრულა თხოვაჲ მათი (ე.ი. ქართველების – ავტ.) და მოსცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნისა ცოლისაჲ, რომელსა ერქუა გუარამ...“. ვახუშტის მიხედვით, „ეს გუარამ მეფე იყო ფრიად მორწმუნე და მაშენებელი ეკლესიათა“ და ის ქვეყანას მართავდა 575-600 წლებში.

მაგრამ ქართული წერილობითი წყაროები გვიანდელია. უცხოურ სინქრონულ წერილობით წყაროებში კი იხსენიება არა გუარამი, არამედ – გურგენი. 571 წელს ქართლში სპარსელთა ტირანიის წინააღმდეგ აჯანყებამ იფეთქა, რომელსაც VI საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიკოსის, თეოფანე ბიზანტიელის ცნობით, გორგენი (გურგენი) წინამძღოლობდა.

ამრიგად, თეოფანე ბიზანტიელის ცნობის თანახმად, გურგენი 571 წლისთვის უკვე ენერგიული მოღვაწეა, ხოლო მონეტების მიხედვით, მას ქართლის ერისმთავრის ტახტი უკავია 586 წლიდან მაინც.

ე.ი რეალური პიროვნება ამჟამად გურგენია და არა გუარამი.

როგორ უნდა დათარიღდეს გურგენის მონეტები? ამ კითხვაზე პასუხი ჩვენ, ნაწილობრივ, უკვე გავეცით. ის ამჟამად 586 წლის შემდეგაა მოჭრილი, მაგრამ მისი ემისიის ხანა 590 წელს არ უნდა გადასცილდეს. ახლა, უფრო დაწვრილებით ყოველივე ამის შესახებ.

VI საუკუნის 70-80-იან წლებში ქართლის პოლიტიკური ინტეგრაციის პროცესი მიმდინარეობს. ამ დიდი საქმის სათავეში უდავოდ დიდი პიროვნება, გურგენი მოჩანს. რად ღირს თუნდაც ის ფაქტი, რომ მან პირველმა შეძლო ისეთი დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო ღონისძიების გატარება, როგორიც სამონეტო რეგალიის რეალიზაციაა. ეს პირველი ცდა თითქოს შენიღბულიც კი იყო: ქართული მონეტა სასა-ნური დრაქმის ზუსტი ასლია. მხოლოდ ორი ქართული ასო, ან მონოგრამაა დამოუკიდებელი პოლიტიკური ტენდენციის მანიშნებელი. ისინი ქართული წერა-კითხვის უცოდინარ სპარსელებს შეიძლებოდა ვერც კი შეემჩნიათ, მით უმეტეს, რომ ამ მონეტების მიმოქცევის მასშ-

ტაბები უდავოდ ლოკალური უნდა ყოფილიყო. მაგრამ მაინც, მონეტის მოჭრა დიდმნიშვნელოვანი პოლიტიკური ქესტი იყო. ამ ნაბიჯის გადასადგმელად უკანასკნელი ოცი წლის განმავლობაში უკვე მომზადებული იყო პოლიტიკური ნიადაგი.

589 წელს ბიზანტიელები ნისიბისის ახლოს ამარცხებენ ირანელებს. გარდა ამისა, ირანის შაჰის, ჰორმიზდ IV-ის, წინააღმდეგ აჯანყდება ბაჰრამ ჩუბინი, სახელგანთქმული სარდალი. 590 წლის 6 თებერვალს ჰორმიზდ IV-ს ტახტიდან ჩამოაგდებენ და თვალებს დათხრიან. 590 წლის 15 თებერვალს ტახტს ჰორმიზდ IV-ს ძე, ხოსრო II იკავებს, მაგრამ – მცირე ხნით. მალე ის ბიზანტიის იმპერატორთან გარბის და მისგან თხოულობს შველას ტახტის დაბრუნების საქმეში.

ჩვენი აზრით, სწორედ ამ დროს – 589 წლის ბოლოს და 590 წლის გაზაფხულზე – უნდა განეხორციელებინა გურგენს თავისი სამონეტო რეგალია. ამაზე მეტად ხელსაყრელი მომენტი ძნელი წარმოსადგენია და, როგორც ჩანს, ის ქართლის ერისმთავარმა სათანადოდ გამოიყენა კიდევ.

ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს აგრეთვე სხვა წყაროებით უცნობი ქართლის ერისმთავრის, ჯონბერის, ან ჯუანშერის სახელით მოჭრილი უნიკალური მონეტა. ის ისეთივეა, როგორც გურგენის მონეტები, ოღონდ შაჰის გამოსახულების თავზე გურგენის აღმნიშვნელი ასოები შეცვლილია ორი ასომთავრული ნიშნით: **XD**.

არსებობს **XD**-ს გაშიფვრის სხვადასხვა ვარიანტი („ჯავახეთი“, „ჯვარო“), თუმცა, ჩვენი აზრით, ყველაზე მისაღებია მისი გაიდენტურება ჯონბერ-ჯუანშერთან.

ამრიგად, ჯონბერ//ჯუანშერი წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარია, რომელიც გურგენის შემდეგ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე, მაგრამ – მეტად ხანმოკლე დროით, შეიძლება ერთი წლით, ან რამდენიმე თვითაც კი (მონეტის უნიკალურობა ამის მოწმობაა).

ჯონბერ//ჯუანშერის მონეტაზე მოთავსებული დამახინჯებული თარიღი (და სხვა დეტალებიც) ადასტურებს, რომ ის უკვე გურგენის დრაქმის მინაბადია და არა ორიგინალური სასანური მონეტისა. დრო მისი ემისიისა 590-591 წლებით უნდა შემოიფარგლოს.

590 თუ 591 წელს კეისარ მაგრიკეს (582-602 წწ.) რაზმების დახმარებით ხოსრო II ილაშქრებს „ტირანის“, ბაჰრამ ჩუბინის წინააღმდეგ და 591 წლის დასაწყისში იბრუნებს ტახტს.

591 წლის გაზაფხულზე რატიფიცირებული იქნა საზავო ხელშეკრულება ბიზანტიასა და ირანს შორის. ხოსრო II-ს დიდი კომპენსაციის გაღება მოუხდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. მან დათმო თავისი ჰეგემონობა სომხეთის დიდ ნაწილსა და ქართლზე თბილისამდე. გარდა ამი-

სა, ხოსრო II-მ ირანის ტერიტორიაზე ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობის ნება დართო. უფრო მეტიც: ქრისტიანობამ ხოსრო II-ის მმართველობისას ისეთი პრივილეგიები მოიპოვა, რომ ის მაზდეანობის მეტოქედ იქცა თვით ირანის იმპერიის შიგნით.

ათი წლის განმავლობაში ბიზანტიისა და ირანის ზავი არ დარღვეულა.

ამ ხანებში, კონკრეტულად 591-593 წლებში, უნდა იყოს მოჭრილი ქართულ-სასანური მონეტების ანონიმური სერიის ორი ტიპი: პირველი – ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე; მეორე – ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით.

ორივე ტიპი მონეტებისა ხუთ-ხუთი ცალის რაოდენობითაა ჩვენამდე მოღწეული (დაცულია სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმსა და ერმიტაჟში, შესაბამისად, 4+3; 1+2). კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი მეექვსე მონეტა აღმოჩენილია 1900 წელს ძველი ბაბილონის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული უზარმაზარი განძის შემადგენლობაში.

სასანური ტიპის მონეტებზე ჯვრის მოთავსება რევოლუციური აქტია და ის, ალბათ, გაცილებით უფრო გაბედული ნაბიჯია, ვიდრე ქართული ასოების ამოკვეთა შაჰის გამოსახულებასთან (?). ამ ღონისძიებით, ფაქტობრივად, ქართლმა საქვეყნოდ გამოაცხადა თავისი ეროვნული პრეტენზიები. კიდევ მეტი: ქართლის რომელიღაც რადიკალურად განწყობილმა ერისმთავარმა მაზდეანობის ემბლემა – წმინდა ცეცხლი, საერთოდ განდევნა მონეტიდან და მის ადგილზე (კვარცხლბეკზე) დემონსტრაციულად ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო – ჯვარი აღმართა. ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართლი ბიზანტიის ეგიდის ქვეშ მოექცა, ე.ი. 591 წელს და მის შემდგომ ხანებში.

ახლა, თუ გავიხსენებთ სტეფანოსის მონეტის ზურგის კომპოზიციას – კვარცხლბეკზე ამაყად აღმართული ჯვარი, ისეთივე როგორც ქართულ-სასანური ანონიმური დრაქმების ერთ-ერთ ტიპზე – თავისთავად დგება საკითხი ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების სტეფანოსისადმი მიკუთვნების შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები არ შეიძლება სხვა ვინმეს მოეჭრა, თუ არა სტეფანოსს (?). ამის სასარგებლოდ მიუთითებს მონეტათა ზურგის საერთო ტიპი (კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი).

შესაძლოა, ყველაფერი ასე მოხდა: თავდაპირველად სტეფანოსმა, პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლის დასაწყის ხანაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ზონდაჟი ჩაატარა. მან თავის მონეტაზე,

	შაჰის გამოსახულებასთან, მინიატურული ჯვარი მოათავსა. ეს, ალბათ, უნდა მომხდარიყო ირან-ბიზანტიის ზავის დადების პირველ ხანებში, როდესაც ზავის პირობები, პრაქტიკულად, ჯერ კიდევ არ იყო რელიეფურად გამოკვეთილი. შემდეგ კი მას უნდა მოეჭრა ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით კვარცხლბეკზე და წარწერიანი დრაქმები. სამონეტო ჯგუფის კლასიფიკაციის ალტერნატიული ვარიანტი ასეთია: 1. რეგალიის მატარებლის პერსონიფიკაცია, გვერდით ჯვრის გამოსახულება; 2. ჯვარი ორივე მხარეს; 3. ჯვარი საკურთხეველზე; 4. გურგენის სახელის ილუსტრაცია ლიგატურით; 5. იგივე, ოღონდ დაქარაგმებული – ႦႠ; 6. ემისია ასომთავრული ნიშნით – ՃԸ (=ჯუანშერ); 7. ჰორმიზდ IV-ის და ხოსრო II-ის ადრეული ნუმიზმატიკური ძეგლების ჰიბრიდი. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – ՏՓԽՏ (=სტეფანოს); 8. ხოსრო ფარვიზის ადრეული დრაქმების ავტოხტონური რეალიზაცია. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – ՏՔԴԲ/ՇԽԸՏ. ჯგუფის სავარაუდო terminus post quem non 586 წელია. ბევრად უფრო მყარია ზედა ქრონოლოგიური შტრიხი – 592 წელი.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	დრაქმა. 2,70 გრ.-2,98 გრ.
თარიღი	589-590 წწ., ან 588-589 წწ. (?).
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3 ცალი, ქვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) №№ 1708-1709, ქვ. № 4058; ბერლინის მუზეუმი – 4 ცალი; ერმიტაჟი (სანკტ-პეტერბურგი) – 1 ცალი (ყველა უპასპორტო).

ჯგუფი	ქართულ-სასანური დრაქმები
ტიპი	მონეტა ცეცხლის გამოსახულებით საკურთხეველზე. ჯონბერ//ჯუანშერის დრაქმა
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. წონა – 2,73 გრ. d= 24/25 მმ. შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. გამოსახულების წინ ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ერთმაგი რკალი, რომელიც გამოსახულების თავთან შეუკრავია – აქ მოთავსებულია ორი მთავრული ასო ჲ და ღ, რაც იშვიფრება, როგორც ჯონბერ//ჯუანშერ. ზურგი: საკურთხეველი სადა სვეტის სახით, რომელზედაც მაზდეანობის სიმბოლო – წმინდა ცეცხლი ანთია. საკურთხეველს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღის და ზარაფხანის აღმნიშვნელი ფალაური ზედწერილები დამახინჯებულია.
სამეცნიერო კომენტარი	ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან ცნობილია სასანური სამონეტო ტიპის მიხედვით მოჭრილი დრაქმები, რომელთაც ქართული წარწერები და ჯვრის გამოსახულება ამშვენებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ აღსანიშნავად დამკვიდრებულია ტერმინი: ქართულ-სასანური მონეტები, ან ქართლის ერისმთავართა დრაქმები. ეს არის უაღრესად საინტერესო და ადრეუვოდ აღუჩინებელი ხანის საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ნუმისმატიკური ჯგუფი, რომლის გენეზისის გასააზრებლად აუცილებელია პოლიტიკური ფონის გათვალისწინება. 532 წელს ბიზანტიამ ირანთან დადო „საუკუნო ზავი“, რომლის ძალითაც მან ცნო ირანელთა უფლება აღმოსავლეთ საქართველოზე.

ამით ქართლში მეფობა გაუქმდა. მთელი VI საუკუნის განმავლობაში ქართლის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა და ეს პერიპეტიები უტყუარად აისახა ქართულ-სასანურ მონეტებზე. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ პერიოდში ჩვენში მონეტები იჭრება სასანური ირანის ტიპის მიხედვით. მონეტის შუბლზე ყოველთვის გამოსახულია ირანის შაჰის ბიუსტი, ხოლო ზურგზე – ცეცხლთაყვანისმცემელ სასანიანთა ემბლემა, საკურთხეველზე აგიზგიზებული ცეცხლი, რომელსაც ორი შეიარაღებული მცველი დარაჯობს. მეამბოხე ქართველებმა ამ შაბლონურ ტიპს შაჰის მხარს ზემოთ მიუმატეს ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი, რომელიც ამავე დროს ეროვნული სიმბოლოც იყო. ეს გახლდათ დიდი, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური აქტი. ზოგჯერ მონეტების კიდეზე, მმართველის გამოსახულების ზემოთ, ვხვდებით ქართულ ასოებს ან მონოგრამებს, რომლებიც ქართველ ერისმთავართა სახელებს გვაუწყებს. მეტიც: ქართველებმა ქრისტიანობის სიმბოლო, ჯვარი, აგიზგიზებული ცეცხლის ნაცვლად საკურთხეველზე მოათავსეს და ამით ირანელთა ემბლემა დემონსტრაციულად განდევნეს ქართული მონეტიდან. ერისმთავარმა სტეფანოსმა კი თავისი სახელი მონეტის ცენტრში სრულად მოათავსა, მმართველის გამოსახულების გვერდით. აქ იშვიათი სიზუსტითაა ასახული ქართველ-ირანელთა ბრძოლის პერიპეტიები, ამ ბრძოლის დასაწყისი და მისი დასასრული.

ჩვენთვის საინტერესო მონეტის განხილვამდე სტეფანოსის და გურგენის სახელით მოჭრილ დრაქმებს შევეხებით. სტეფანოსის მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასანურ დრაქმებს შორის. სტეფანოსის მონეტების ზუსტი სამეცნიერო ატრიბუცია და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია ერთგვარი გასაღებია მთელი სამონეტო ჯგუფის დათარიღებისათვის. ხოლო გურგენის დრაქმები კი ამ მონეტას ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს უდგენს.

ვიდრე უშუალოდ ნუმიზმატიკური მასალის აღწერას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ხაზგასმით აღვნიშნოთ წინამორბედ მეცნიერთა, განსაკუთრებით კი ი. ბართოლომეის დიდი დამსახურება ქართულ-სასანური დრაქმების შესწავლის საქმეში. ის პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც აღნიშნა, რომ ქართულ-სასანური მონეტები ჰორმიზდ IV-ის (579-590 წწ.) დრაქმების იმიტაციას წარმოადგენს. ამით მან მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენი შექმნა მათ დასათარიღებლად.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები ორ ემისიად იყოფა.

პირველ ემისიას ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტა განეკუთვნება. მონეტა უპასპორტოა (შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახუ-

ლება მარჯვნივ. ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). ყველაფერი ეს ჩასმულია შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარ ერთმაგ მსხვილ რკალში. მონეტის კიდეზე ოთხი ქართული მთავრული ასო – სჲნს (=სტეფანოს), შემორკალური ოთხი ნახევარმთვართით. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღი და ზარაფხანის სახელი იმდენადაა დამახინჯებული, რომ წაკითხვა შეუძლებელია. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ორმაგი რკალი).

აღნიშნული მონეტის ატრიბუციას არასდროს არავითარი დავა არ გამოუწვევია: ის ერთხმად მიაკუთვნეს ქართლის ერისმთავარ სტეფანოს I-ს (ვახუშტის ქრონოლოგიით, 600-619 წწ.).

ევგ. პახომოვიც ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას სტეფანოს I-ს მიაკუთვნებდა (თუმცა ი. ბართოლომეისაგან განსხვავებით, ის მიიჩნევდა, რომ სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები სტეფანოს II-მ მოჭრა) და მისთვის დამახასიათებლად მიიჩნევდა შემდეგ ნიშნებს: 1. ფალაური ლეგენდა შაჰის ბიუსტთან (აქედან მისი დასკვნა: მონეტაზე მოთავსებული პორტრეტი ირანის შაჰისაა და არა ქართლის ერისმთავრის); 2. ქართლის ერისმთავრის სახელი დაქარაგმებულია არა მონეტის ცენტრალურ ადგილას, არამედ – არეზე (ევგ. პახომოვის აზრით, ზემოთქმული გარკვევით მიუთითებს, რომ მონეტა მოჭრილია არა დამოუკიდებელი მმართველის, არამედ ირანის შაჰის ვასალის მიერ); 3. მონეტის შუბლზე მოთავსებულია ერთმაგი რკალი; 4. მონეტის ზურგზე – ორმაგი; 5. მონეტის რევერსზე ისევ ფალაური ლეგენდებია დამახინჯებული სახით.

ამ ფორმალური ნიშნების გამოყოფის შემდეგ, ევგ. პახომოვი ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას უდარებს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის (590/1-628 წწ.) ორიგინალურ დრაქმებს და ამ გზით ცდილობს სტეფანოსის მონეტის ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენას.

ქართველმა ოსტატმა, ევგ. პახომოვის ვარაუდით, პროტოტიპად აიღო ჰორმიზდ IV-ის დრაქმა, რაზედაც მიუთითებს წარწერა, მეფის ბიუსტი და ერთმაგი რკალი მონეტის შუბლზე. მაგრამ მონეტის ზურგზე ორმაგი რკალი უდავოდ აღებულია ხოსრო II-ის საფასეებიდან (ვინაიდან ჰორმიზდ IV ერთრკალიან მონეტას ჭრიდა). აქ შეიძლება კონტრარგუმენტის წამოყენება: საქმე ისაა, რომ ხოსრო II-ის დრაქმებზე ამოკვეთილია სამმაგი რკალი და არა ორმაგი. მაგრამ ამ საბუთს არ შეიძლება მიენიჭოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ხელოსანს ადვილად შეეძლო რკალების რაოდენობის აღრევა.

ამგვარად, ასკვნის ევგ. პახომოვი, ბერლინის მუზეუმის კუთვნი-

ლი უნიკალური ცალის ემისია შეიძლება განხორციელებულიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც: 1. ქართლი დამოკიდებული იყო ირანზე; 2. აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო ცირკულაციაში ძირითადად ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, ხოლო ხოსრო II-ის დრაქმები ის-ის იყო ერთვებოდა ბრუნვაში (ამაზე მიუთითებს დამატებითი რკალი ქართული მონეტის ზურგზე). ასეთია ევგ. პახომოვის პოზიცია.

ევგ. პახომოვის კონცეფციაში რამდენიმე შესანიშნავი დაკვირვებაა, რომელსაც უნდა გაეწიოს ანგარიში. მისი დიდი დამსახურებაა, მაგალითად, ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტის ზურგზე მოთავსებული დამატებითი რკალის პროტოტიპის მითითება.

იმისათვის, რომ დავადგინოთ სტეფანოსის სახელით მოჭრილი I ემისიის ქრონოლოგია, თავდაპირველად, შევუდაროთ ერთმანეთს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის მონეტები, მოჭრილი მისი მმართველობის 1-2 წლებში. მათი იდენტურობა ეჭვს გარეშეა. განსხვავებაა რკალთა რაოდენობაში: ჰორმიზდ IV-ის მონეტის როგორც შუბლის, ასევე ზურგის გამოსახულება ერთმაგ რკალშია ჩასმული, ხოლო ხოსრო II-ის მონეტის შუბლზე ორმაგი რკალია მოცემული, ზურგზე კი – სამმაგი.

ახლა მათ შევუდაროთ სტეფანოსის დრაქმა არასრული ქართული წარწერით. გვირგვინის ტიპის მიხედვით, ის სრული ანალოგიაა ორივე მათგანის. ამასთანავე, შუბლზე ამოკვეთილი რკალის მიხედვით, იმეორებს ჰორმიზდ IV-ის სამონეტო ტიპს, მაგრამ ზურგზე უკვე სიახლე აქვს: ორმაგი რკალი. ჩვენ სამართლიანად მიგვაჩნია ევგ. პახომოვის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ამ მონეტების ემისია უნდა განხორციელებულიყო მაშინ, როდესაც ქართლში, ძირითადად, ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, მაგრამ ის-ის იყო ფეხს იკიდებდა ხოსრო II-ის დრაქმები, ვინაიდან დამატებითი რკალი ხელოსანს მხოლოდ აქედან შეეძლო აეღო. აქედან გამომდინარე, სრულიად აშკარაა, რომ ისინი მოჭრილია მას შემდეგ, რაც ტახტზე უკვე აღარ ზის ჰორმიზდ IV, მაგრამ ხოსროც დიდი ხანი არაა, რაც ამ პრეროგატივით აღიჭურვა. ამრიგად, ამ მონეტის ემისია ძალიან არ უნდა მოვაცილოთ ჰორმიზდ IV-ის მმართველობის უკანასკნელ და ხოსრო II-ის მეფობის პირველ წლებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ახალი ტიპის ორიგინალური სასაწარმოო მონეტების აღმოსავლეთ საქართველომდე მოღწევას და ბრუნვაში ჩართვას გარკვეული პერიოდი დასჭირდებოდა, ჩვენი აზრით, ამ მონეტის ემისიის დროდ, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, შეიძლება მივიჩნიოთ 593 წელი, ან შემდგომი ხანა, მაგრამ არა უგვიანეს 595 წლისა.

მოტანილი ნუმისმატიკური ექსკურსი სრულიად აშკარას ხდის

ვახუშტის ქრონოლოგიის (რომლის თანახმადაც სტეფანოს I ქართლის ერისმთავრად 600-619 წლებში იყო) გადასინჯვის აუცილებლობას.

სტეფანოსის მეორე ემისია (შუბლი: შაჰის/მმართველის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური წარწერის ნაცვლად გამოსახულების მარცხნივ და მარჯვნივ ქართული ასომთავრული ლეგენდა – სტეფანოს). გარშემო ორმაგი რკალი. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. ფალაური წარწერა აღარ თავსდება. გარშემო სამმაგი რკალი) 11 ცალის რაოდენობით არის დაცული მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმებში (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3, ბერლინის მუზეუმი – 4, ერმიტაჟი – 2, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1, ბრიტანეთის მუზეუმი – 1) და, გარდა ამისა, 10 ცალი ლიტერატურაშია მოხსენიებული. ლიტერატურაში მოხსენიებული ზოგიერთი ცალი, ცხადია, შედის ჩამოთვლილი მუზეუმების კოლექციებში. ყველა მათგანი უპასპორტოა. დაბოლოს, უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი ასეთი მონეტა, რომელიც აღმოჩნდა არაგვის ხეობაში, ადგილ ნემიხში, ქვა-ყუთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს (ხელმძღვანელი პროფ. რ. რამიშვილი).

როგორც აღვნიშნეთ, ბერლინის მუზეუმის მონეტის ატრიბუციას თავიდანვე არავითარი დავა არ გამოუწვევია, მაგრამ სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი დრაქმების პუბლიკაციას იმთავითვე მოჰყვა დისკუსია. ზოგი მათ სტეფანოს I-ს აკუთვნებდა, ზოგი – სტეფანოს II-ს (639-663 წწ.).

როგორია ჩვენი პოზიცია სტეფანოსის სახელით მოჭრილ მონეტებთან დაკავშირებით? ორივე ემისიას ჩვენ მივაკუთვნებთ სტეფანოს I-ს და ვათარიღებთ 593/595-600 (?) წლებით ($\pm$ ერთი ან ორი წელი). რის საფუძველზე? I ემისიის შესახებ არგუმენტაცია ზემოთ არის წარმოდგენილი. რაც შეეხება სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიან ფულებს – ისინი რომ სტეფანოს II-ს მოეჭრა, მათზე გვირგვინი უნდა ყოფილიყო ისეთი, როგორიც ხოსრო II-ის მმართველობის 1-2 წლების შემდეგ მოჭრილ მონეტებზეა. მართლაც, ხოსრო II-მ თავისი ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე, ძირითადად, ორი ტიპის მონეტა მოჭრა. მონეტების პირველი ტიპი, რომელიც თარიღდება მისი მმართველობის 1-2 წლებით, შაჰის გამოსახულებისა და მისი გვირგვინის მიხედვით (აგრეთვე სხვა დეტალების მიხედვითაც), აბსოლუტურად იდენტურია ჰორმიზდ IV-ის დრაქმებისა. ერთადერთი სიახლე, რაც ხოსრო II-მ შეიტანა თავის ადრეულ მონეტებში, არის ის, რომ შუბლის გამოსახულება მოთავსებულია ორმაგ, ხოლო ზურგისა – სამმაგ რკალში. სწორედ ამ დრაქმების სრულ იმიტაციას წარმოადგენს სტეფანოსის სრულ

ქართულწარწერიანი მონეტები. შემდეგ წლებში ხოსრო II-მ კარდინალურად შეცვალა თავისი სამონეტო ტიპი. აქ მოთავსებული წვეროსანი შაჰის ბიუსტი და გვირგვინი დიამეტრულად განსხვავდება ხოსრო II-ის ადრეულ დრაქმებზე ამოკვეთილი გამოსახულებისგან. აღნიშნული ემისია სტეფანოს II-ს (რომლის მოღვაწეობის ხანა VII საუკუნის შუა ხანებზე მოდის) რომ ეკუთვნოდეს, ის თავისი მონეტის ნიმუშად აიღებდა არა თითქმის 50 წლის წინათ მოჭრილ დრაქმებს, არამედ ხოსრო II-ის იმ მონეტებს, რომელთა ემისია წარმოებდა გვიან, VII საუკუნის ოციან წლებში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასანურ დრაქმებს შორის. მათგან, ალბათ, პირველია გურგენის მონეტები. გურგენის სახელით მოჭრილი მონეტები სამეცნიერო ლიტერატურაში ექვსი ცალის რაოდენობითაა ცნობილი (სამი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთი – ერმიტაჟში, ორი – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში). გურგენის სახელით მოჭრილი დრაქმები ჰორმიზდ IV-ის მონეტების სრული მიბაძვითაა მოჭრილი. ერთადერთი განმასხვავებელი დეტალია ორი ქართული მთავრული ასო (ან მონოგრამა) მონეტის შუბლზე, შაჰის გამოსახულების ზევით: 𐌕𐌚 (ან მათი ლიგატურა), ე.ი. – გურგენ. მონეტის ზურგზე ამოკვეთილია დამახინჯებული თარიღი, რომელიც ჰგავს 7-ს (ე.ი. ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელი, $579 + 7 = 586$ წ.). ცხადია, ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ გურგენის მონეტა მაინცდამაინც ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელსაა მოჭრილი (ის მიუთითებს მხოლოდ იმაზე, რომ ქართლის ერისმთავრის დრაქმა მოჭრილია ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მე-7 წლით დათარიღებული მონეტის მიხედვით, მისი მიბაძვით), მაგრამ სრულიად აშკარად მიგვანიშნებს, რომ მისი ემისია არ შეიძლებოდა განხორციელებულიყო 586 წელზე ადრე.

ჩვენი აზრით, გურგენსავე უნდა ეკუთვნოდეს ძალიან იშვიათი მონეტები (ერთი მათგანი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში), რომლებზედაც ამოტვიფრულია ქართული მონოგრამა და რომლის დაშლა შეიძლება როგორც ორ, ისე სამ ასომთავრულ ნიშნად: 𐌕𐌚 და 𐌕𐌚𐌔. პირველ შემთხვევაში, მონოგრამა გაიხსნება როგორც გურგენ, ხოლო მეორე შემთხვევაში – როგორც ვახტანგ. ვინაიდან გვიანდელ ქართულ მონეტებზე, კერძოდ, ვახტანგ III-ის დრაქმებზე, რომელთა თარიღია 1298/99, 1299/1300 წლები, მსგავსი (მაგრამ ზუსტად ასეთი არა) მონოგრამა გვხვდება, ამიტომ ევგ. პახომოვი თვლის, რომ განსახილველ ფულზე ვახტანგის სახელია მოცემული.

	მაგრამ თუ დაკვირვებით შევუდარებთ ერთმანეთს გურგენის სახელით მოჭრილ და ამ უკანასკნელ მონეტაზე ამოკვეთილ ასოთა პალეოგრაფიულ მოხაზულობას, ჩვენი აზრით, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მათი გრაფიკული და შინაარსობლივი იდენტურობა. საკვლევ მონეტაზე Γ და Π უბრალოდ შეერთებულია. ესეც არ იყოს, გაჭირდება კიდევ ერთი უცნობი ერისმთავრის – ვახტანგის (ქვემოთ ვნახავთ, რომ გურგენსა და სტეფანოსს შორის არის წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარი, ჯუანშერი) მოთავსება გურგენსა და სტეფანოსს შორის. ვინ არის ეს გურგენი? ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში გურგენი გაიგივებულია ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ გუარამთან. ვახუშტის მიხედვით, ის ქვეყანას მართავდა 575-600 წლებში. მაგრამ ქართული წერილობითი წყაროები გვიანდელია. უცხოურ სინქრონულ წერილობით წყაროებში კი იხსენიება არა გუარამი, არამედ – გურგენი. ე.ი რეალური პიროვნება აშკარად გურგენია და არა გუარამი. ჩვენი აზრით, გურგენს თავისი სამონეტო რეგალია უნდა განეხორციელებინა 589 წლის ბოლოს და 590 წლის გაზაფხულზე, როცა ირანში არეულობა იყო. ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს აგრეთვე სხვა წყაროებით უცნობი ქართლის ერისმთავრის, ჯონბერის, ან ჯუანშერის სახელით მოჭრილი უნიკალური მონეტა, რომელიც დაცულია ბერლინის მუზეუმში. მონეტა უპასპორტოა. ის ისეთივეა, როგორც გურგენის მონეტები, ოღონდ შაჰის გამოსახულების თავზე გურგენის აღმნიშვნელი ასოები შეცვლილია ორი ასომთავრული ნიშნით: $\chi\Omega$. პირველად ეს მონეტა გამოაქვეყნა მიხეილ ბარათაშვილმა და მიაკუთვნა მეფე ჯუანშერს (718-786 წწ.). ი. ბართოლომეიმ კი $\chi\Omega$ გაშიფრა როგორც – ჯავახეთი. 1852 წელს გამოქვეყნებულ თავის პირველ მონოგრაფიაში ქართული ნუმისმატიკის შესახებ ვ. ლანგლუამ მხარი დაუჭირა ამ ასოთა მნიშვნელობის მ. ბარათაშვილისეულ ინტერპრეტაციას. 1858 წელს ი. ბართოლომეიმ წამოაყენა სრულიად ახალი მოსაზრება: $\chi\Omega$ მან წაიკითხა როგორც „ჯვარო“. ჯერ კიდევ მ. ბროსე კატეგორიულად გამოვიდა ასეთი წაკითხვის წინააღმდეგ იმის გამო, რომ ასოები ამოკვეთილი იყო მეფის გამოსახულებასთან და ლოგიკურად არ შეიძლებოდა სხვა რამეს დაკავშირებოდა, თუ არა პიროვნებას (მეფეს, ერისმთავარს). ჩვენი აზრით, $\chi\Omega$-ს გაშიფვრის ყველაზე მისაღები ვარიანტია მი-
--	--

სი გაიდენტურება ჯონზერ-ჯუანშერთან. მართალია, ასეთი დაქარაგმება ამ სახელისა ჩვენთვის ცნობილი არაა (განა კი ბევრი გვაქვს ამ ეპოქის ძეგლები?!), მაგრამ სხვა არგუმენტები ამ უკანასკნელი მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს.

როგორც ჯერ კიდევ მ. ბროსე აღნიშნავდა, ეს ორი ასო ამოკვეთილია მეფის ბიუსტის ზემოთ და ამ შემთხვევაში არ შეიძლება ნიშნავდეს სხვა რამეს, თუ არა პოლიტიკური მოღვაწის სახელს. განა გურგენის მონეტებზე იმავე ადგილას ამოტვიფრული ასოები ქართლის ერისმთავრის სახელთან არ არის დაკავშირებული? მაშ, რატომ უნდა ჩავდოთ XQ-ში სხვა შინაარსი?!

სრულებით გაუგებარია და დაუსაბუთებელი მათი წაკითხვა, როგორც „ჯვარო“ (ან ჯვარი უფლისად), ან – ჯავახეთი. მონეტაზე არავითარი ჯვარი არ არის გამოსახული და, ამდენად, ასეთი ინტერპრეტაცია უბრალოდ ჰაერშია გამოკიდებული და არაფერს უკავშირდება. რაც შეეხება „ჯავახეთს“, ქართული სამონეტო საქმიდან ვერ დავასახელებთ ვერცერთ მაგალითს, როდესაც ზარაფხანად მთელი პროვინცია იყოს დასახელებული და ისიც – მონეტის შუბლზე.

ამრიგად, ჯონზერ//ჯუანშერი წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარია, რომელიც გურგენის შემდეგ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე, მაგრამ – მეტად ხანმოკლე დროით, შეიძლება ერთი წლით, ან რამდენიმე თვითაც კი (მონეტის უნიკალობაც ამის მოწმობაა).

ჯონზერ//ჯუანშერის მონეტაზე მოთავსებული დამახინჯებული თარიღი (და სხვა დეტალებიც) ადასტურებს, რომ ის უკვე გურგენის დრაქმის მინაბადია და არა ორიგინალური სასანური მონეტისა. დრო მისი ემისიისა 590-591 წლებით უნდა შემოიფარგლოს.

590 თუ 591 წელს კეისარ მავრიკეს (582-602 წწ.) რაზმების დახმარებით ხოსრო II ილაშქრებს „ტირანის“, ბაჰრამ ჩუბინის წინააღმდეგ და 591 წლის დასაწყისში იბრუნებს ტახტს.

591 წლის გაზაფხულზე რატიფიცირებული იქნა საზავო ხელშეკრულება ბიზანტიასა და ირანს შორის. ხოსრო II-ს დიდი კომპენსაციის გაღება მოუხდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. მან დათმო თავისი ჰეგემონობა სომხეთის დიდ ნაწილსა და ქართლზე თბილისამდე. გარდა ამისა, ხოსრო II-მ ირანის ტერიტორიაზე ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობის ნება დართო. უფრო მეტიც: ქრისტიანობამ ხოსრო II-ის მმართველობისას ისეთი პრივილეგიები მოიპოვა, რომ ის მაზდეანობის მეტოქედ იქცა თვით ირანის იმპერიის შიგნით.

ათი წლის განმავლობაში ბიზანტიისა და ირანის ზავი არ დარღვეულა.

ამ ხანებში, კონკრეტულად 591-593 წლებში, უნდა იყოს მოჭრილი

ქართულ-სასანური მონეტების ანონიმური სერიის ორი ტიპი: პირველი – ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე; მეორე – ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით.

ორივე ტიპი მონეტებისა ხუთ-ხუთი ცალის რაოდენობითაა ჩვენამდე მოღწეული (დაცულია სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმსა და ერმიტაჟში, შესაბამისად, 4+3; 1+2). კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი მეექვსე მონეტა აღმოჩენილია 1900 წელს ძველი ბაბილონის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული უზარმაზარი განძის შემადგენლობაში.

სასანური ტიპის მონეტებზე ჯვრის მოთავსება რევოლუციური აქტია და ის, ალბათ, გაცილებით უფრო გაზედული ნაბიჯია, ვიდრე ქართული ასოების ამოკვეთა შაჰის გამოსახულებასთან (?). ამ ღონისძიებით, ფაქტობრივად, ქართლმა საქვეყნოდ გამოაცხადა თავისი ეროვნული პრეტენზიები. კიდევ მეტი: ქართლის რომელიღაც რადიკალურად განწყობილმა ერისმთავარმა მაზდეანობის ემბლემა – წმინდა ცეცხლი, საერთოდ განდევნა მონეტიდან და მის ადგილზე (კვარცხლბეკზე) დემონსტრაციულად ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო – ჯვარი აღმართა. ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართლი ბიზანტიის ეგიდის ქვეშ მოექცა, ე.ი. 591 წელს და მის შემდგომ ხანებში.

ახლა, თუ გავიხსენებთ სტეფანოსის მონეტის ზურგის კომპოზიციას – კვარცხლბეკზე ამაყად აღმართული ჯვარი, ისეთივე როგორც ქართულ-სასანური ანონიმური დრაქმების ერთ-ერთ ტიპზე – თავისთავად დგება საკითხი ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების სტეფანოსისადმი მიკუთვნების შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები არ შეიძლებოდა სხვა ვინმეს მოეჭრა, თუ არა სტეფანოსს (?). ამის სასარგებლოდ მიუთითებს მონეტათა ზურგის საერთო ტიპი (კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი).

შესაძლოა, ყველაფერი ასე მოხდა: თავდაპირველად სტეფანოსმა, პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლის დასაწყის ხანაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ზონდაჟი ჩაატარა. მან თავის მონეტაზე, შაჰის გამოსახულებასთან, მინიატურული ჯვარი მოათავსა. ეს, ალბათ, უნდა მომხდარიყო ირან-ბიზანტიის ზავის დადების პირველ ხანებში, როდესაც ზავის პირობები, პრაქტიკულად, ჯერ კიდევ არ იყო რელიეფურად გამოკვეთილი. შემდეგ კი მას უნდა მოეჭრა ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით კვარცხლბეკზე და წარწერიანი დრაქმები.

სამონეტო ჯგუფის კლასიფიკაციის ალტერნატიული ვარიანტი

	ასეთია: 1. რეგალიის მატარებლის პერსონიფიკაცია, გვერდით ჯვრის გამოსახულება; 2. ჯვარი ორივე მხარეს; 3. ჯვარი საკურთხეველზე; 4. გურგენის სახელის ილუსტრაცია ლიგატურით; 5. იგივე, ოღონდ დაქარაგმებული – ႦႣ; 6. ემისია ასომთავრული ნიშნით – ႦႣ (=ჯუანშერ); 7. ჰორმიზდ IV-ის და ხოსრო II-ის ადრეული ნუმიზმატიკური ძეგლების ჰიბრიდი. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სჟჟს (=სტეფანოს); 8. ხოსრო ფარვიზის ადრეული დრაქმების ავტოხტონური რეალიზაცია. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სჟჟჟ/სჟჟს. ჯგუფის სავარაუდო terminus post quem non 586 წელია. ბევრად უფრო მყარია ზედა ქრონოლოგიური შტრიხი – 592 წელი.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	დრაქმა (2,73 გრ.).
თარიღი	590-591 წწ.
კოლექცია	ბერლინის მუზეუმი – 1 ცალი (უპასპორტო).

ჯგუფი	ქართულ-სასანური დრაქმები
ტიპი	ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. რემედიუმი: 2,92 გრ.-3,83 გრ. d= 30-31/34 მმ.  შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. გამოსახულების წინ ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი), უკან – ტოლფერდა ჯვარი, რომლის ბოლოებზე ბურთულებია მოთავსებული. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ერთმაგი რკალი.

	ზურგი: საკურთხეველი სადა სვეტის სახით, რომელზედაც მაზდეანობის სიმბოლო – წმინდა ცეცხლი ანთია. საკურთხეველს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღის და ზარაფხანის აღმნიშვნელი ფალაური ზედწერილები დამახინჯებულია.
სამეცნიერო კომენტარი	ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან ცნობილია სასანური სამონეტო ტიპის მიხედვით მოჭრილი დრაქმები, რომელთაც ქართული წარწერები და ჯვრის გამოსახულება ამშვენებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ აღსანიშნავად დამკვიდრებულია ტერმინი: ქართულ-სასანური მონეტები, ან ქართლის ერისმთავართა დრაქმები. ეს არის უაღრესად საინტერესო და ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ნუმისმატიკური ჯგუფი, რომლის გენეზისის გასააზრებლად აუცილებელია პოლიტიკური ფონის გათვალისწინება. 532 წელს ბიზანტიამ ირანთან დადო „საუკუნო ზავი“, რომლის ძალითაც მან ცნო ირანელთა უფლება აღმოსავლეთ საქართველოზე. ამით ქართლში მეფობა გაუქმდა. მთელი VI საუკუნის განმავლობაში ქართლის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა და ეს პერიპეტიები უტყუარად აისახა ქართულ-სასანურ მონეტებზე. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ პერიოდში ჩვენში მონეტები იჭრება სასანური ირანის ტიპის მიხედვით. მონეტის შუბლზე ყოველთვის გამოსახულია ირანის შაჰის ბიუსტი, ხოლო ზურგზე – ცეცხლთაყვანისმცემელ სასანიანთა ემბლემა, საკურთხეველზე აგიზგიზებული ცეცხლი, რომელსაც ორი შეიარაღებული მცველი დარაჯობს. მეამბოხე ქართველებმა ამ შაბლონურ ტიპს შაჰის მხარს ზემოთ მიუმატეს ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი, რომელიც ამავე დროს ეროვნული სიმბოლოც იყო. ეს გახლდათ დიდი, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური აქტი. ზოგჯერ მონეტების კიდეზე, მმართველის გამოსახულების ზემოთ, ვხვდებით ქართულ ასოებს ან მონოგრამებს, რომლებიც ქართველ ერისმთავართა სახელებს გვაუწყებს. მეტიც: ქართველებმა ქრისტიანობის სიმბოლო, ჯვარი, აგიზგიზებული ცეცხლის ნაცვლად საკურთხეველზე მოათავსეს და ამით ირანელთა ემბლემა დემონსტრაციულად განდევნეს ქართული მონეტიდან. ერისმთავარმა სტეფანოსმა კი თავისი სახელი მონეტის ცენტრში სრულად მოათავსა, მმართველის გამოსახულების გვერდით. აქ იშვიათი სიზუსტითაა ასახული ქართველ-ირანელთა ბრძოლის პერიპეტიები, ამ ბრძოლის დასაწყისი და მისი დასასრული. ჯვრისგამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების განხილვამდე

სტეფანოსის, გურგენის და ჯონბერ//ჯუანშერის სახელით მოჭრილ დრაქმებს შეეცხებით. სტეფანოსის მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასანურ დრაქმებს შორის. სტეფანოსის მონეტების ზუსტი სამეცნიერო ატრიბუცია და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია ერთგვარი გასაღებია მთელი სამონეტო ჯგუფის დათარიღებისათვის. ხოლო გურგენის და ჯონბერ//ჯუანშერის დრაქმები კი ამ მონეტებს ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს უდგენს.

ვიდრე უშუალოდ ნუმიზმატიკური მასალის აღწერას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ხაზგასმით აღვნიშნოთ წინამორბედ მეცნიერთა, განსაკუთრებით კი ი. ბართოლომეის დიდი დამსახურება ქართულ-სასანური დრაქმების შესწავლის საქმეში. ის პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც აღნიშნა, რომ ქართულ-სასანური მონეტები ჰორმიზდ IV-ის (579-590 წწ.) დრაქმების იმიტაციას წარმოადგენს. ამით მან მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენი შექმნა მათ დასათარიღებლად.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები ორ ემისიად იყოფა.

პირველ ემისიას ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტა განეკუთვნება. მონეტა უპასპორტოა (შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). ყველაფერი ეს ჩასმულია შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარ ერთმაგ მსხვილ რკალში. მონეტის კიდეზე ოთხი ქართული მთავრული ასო – სჟლს (=სტეფანოს), შემორკალური ოთხი ნახევარმთვართით. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღი და ზარაფხანის სახელი იმდენადაა დამახინჯებული, რომ წაკითხვა შეუძლებელია. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ორმაგი რკალი).

აღნიშნული მონეტის ატრიბუციას არასდროს არავითარი დავა არ გამოუწვევია: ის ერთხმად მიაკუთვნეს ქართლის ერისმთავარ სტეფანოს I-ს (ვახუშტის ქრონოლოგიით, 600-619 წწ.).

ევგ. პახომოვიც ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას სტეფანოს I-ს მიაკუთვნებდა (თუმცა ი. ბართოლომეისაგან განსხვავებით, ის მიიჩნევდა, რომ სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები სტეფანოს II-მ მოჭრა) და მისთვის დამახასიათებლად მიიჩნევდა შემდეგ ნიშნებს: 1. ფალაური ლეგენდა შაჰის ბიუსტთან (აქედან მისი დასკვნა: მონეტაზე მოთავსებული პორტრეტი ირანის შაჰისაა და არა ქართლის ერისმთავრის); 2. ქართლის ერისმთავრის სახელი დაქარაგმებულია არა მონეტის ცენტრალურ ადგილას, არამედ – არეზე (ევგ. პახომოვის აზრით, ზემოთქმული გარკვევით მიუთითებს, რომ მონეტა მოჭრილია არა

დამოუკიდებელი მმართველის, არამედ ირანის შაჰის ვასალის მიერ); 3. მონეტის შუბლზე მოთავსებულია ერთმაგი რკალი; 4. მონეტის ზურგზე – ორმაგი; 5. მონეტის რევერსზე ისევ ფალაური ლეგენდებია დამახინჯებული სახით.

ამ ფორმალური ნიშნების გამოყოფის შემდეგ, ევგ. პახომოვი ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას უდარებს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის (590/1-628 წწ.) ორიგინალურ დრაქმებს და ამ გზით ცდილობს სტეფანოსის მონეტის ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენას.

ქართველმა ოსტატმა, ევგ. პახომოვის ვარაუდით, პროტოტიპად აიღო ჰორმიზდ IV-ის დრაქმა, რაზედაც მიუთითებს წარწერა, მეფის ბიუსტი და ერთმაგი რკალი მონეტის შუბლზე. მაგრამ მონეტის ზურგზე ორმაგი რკალი უდავოდ აღებულია ხოსრო II-ის საფასეებიდან (ვინაიდან ჰორმიზდ IV ერთრკალიან მონეტას ჭრიდა). აქ შეიძლება კონტრარგუმენტის წამოყენება: საქმე ისაა, რომ ხოსრო II-ის დრაქმებზე ამოკვეთილია სამმაგი რკალი და არა ორმაგი. მაგრამ ამ საბუთს არ შეიძლება მიენიჭოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ხელოსანს ადვილად შეეძლო რკალების რაოდენობის აღრევა.

ამგვარად, ასკვნის ევგ. პახომოვი, ბერლინის მუზეუმის კუთვნილი უნიკალური ცალის ემისია შეიძლება და განხორციელებულიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც: 1. ქართლი დამოუკიდებელი იყო ირანზე; 2. აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო ცირკულაციაში ძირითადად ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, ხოლო ხოსრო II-ის დრაქმები ის-ის იყო ერთვებოდა ბრუნვაში (ამაზე მიუთითებს დამატებითი რკალი ქართული მონეტის ზურგზე). ასეთია ევგ. პახომოვის პოზიცია.

ევგ. პახომოვის კონცეფციაში რამდენიმე შესანიშნავი დაკვირვებაა, რომელსაც უნდა გაეწიოს ანგარიში. მისი დიდი დამსახურებაა, მაგალითად, ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტის ზურგზე მოთავსებული დამატებითი რკალის პროტოტიპის მითითება.

იმისათვის, რომ დავადგინოთ სტეფანოსის სახელით მოჭრილი I ემისიის ქრონოლოგია, თავდაპირველად, შევუდაროთ ერთმანეთს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის მონეტები, მოჭრილი მისი მმართველობის 1-2 წლებში. მათი იდენტურობა ეჭვს გარეშეა. განსხვავებაა რკალთა რაოდენობაში: ჰორმიზდ IV-ის მონეტის როგორც შუბლის, ასევე ზურგის გამოსახულება ერთმაგ რკალშია ჩასმული, ხოლო ხოსრო II-ის მონეტის შუბლზე ორმაგი რკალია მოცემული, ზურგზე კი – სამმაგი.

ახლა მათ შევუდაროთ სტეფანოსის დრაქმა არასრული ქართული წარწერით. გვირგვინის ტიპის მიხედვით, ის სრული ანალოგიაა ორივე მათგანის. ამასთანავე, შუბლზე ამოკვეთილი რკალის მიხედვით,

იმეორებს ჰორმიზდ IV-ის სამონეტო ტიპს, მაგრამ ზურგზე უკვე სიახლე აქვს: ორმაგი რკალი. ჩვენ სამართლიანად მიგვაჩნია ევგ. პახომოვის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ამ მონეტების ემისია უნდა განხორციელებულიყო მაშინ, როდესაც ქართლში, ძირითადად, ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, მაგრამ ის-ის იყო ფეხს იკიდებდა ხოსრო II-ის დრაქმები, ვინაიდან დამატებითი რკალი ხელოსანს მხოლოდ აქედან შეეძლო აეღო. აქედან გამომდინარე, სრულიად აშკარაა, რომ ისინი მოჭრილია მას შემდეგ, რაც ტახტზე უკვე აღარ ზის ჰორმიზდ IV, მაგრამ ხოსროც დიდი ხანი არაა, რაც ამ პრეროგატივით აღიჭურვა. ამრიგად, ამ მონეტის ემისია ძალიან არ უნდა მოვაცილოთ ჰორმიზდ IV-ის მმართველობის უკანასკნელ და ხოსრო II-ის მეფობის პირველ წლებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ახალი ტიპის ორიგინალური სასანური მონეტების აღმოსავლეთ საქართველომდე მოღწევას და ბრუნვაში ჩართვას გარკვეული პერიოდი დასჭირდებოდა, ჩვენი აზრით, ამ მონეტის ემისიის დროდ, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, შეიძლება მივიჩნიოთ 593 წელი, ან შემდგომი ხანა, მაგრამ არა უგვიანეს 595 წლისა.

მოტანილი ნუმიზმატიკური ექსკურსი სრულიად აშკარას ხდის ვახუშტის ქრონოლოგიის (რომლის თანახმადაც სტეფანოს I ქართლის ერისმთავრად 600-619 წლებში იყო) გადასინჯვის აუცილებლობას.

სტეფანოსის მეორე ემისია (შუბლი: შაჰის/მმართველის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური წარწერის ნაცვლად გამოსახულების მარცხნივ და მარჯვნივ ქართული ასომთავრული ლეგენდა – სტეფანოს). გარშემო ორმაგი რკალი. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. ფალაური წარწერა აღარ თავსდება. გარშემო სამმაგი რკალი) 11 ცალის რაოდენობით არის დაცული მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმებში (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3, ბერლინის მუზეუმი – 4, ერმიტაჟი – 2, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1, ბრიტანეთის მუზეუმი – 1) და, გარდა ამისა, 10 ცალი ლიტერატურაშია მოხსენიებული. ლიტერატურაში მოხსენიებული ზოგიერთი ცალი, ცხადია, შედის ჩამოთვლილი მუზეუმების კოლექციებში. ყველა მათგანი უპასპორტოა. დაბოლოს, უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი ასეთი მონეტა, რომელიც აღმოჩნდა არაგვის ხეობაში, ადგილ ნემიხში, ქვა-ყუთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს (ხელმძღვანელი პროფ. რ. რამიშვილი).

როგორც აღვნიშნეთ, ბერლინის მუზეუმის მონეტის ატრიბუციას თავიდანვე არავითარი დავა არ გამოუწვევია, მაგრამ სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი დრაქმების პუბლიკაციას იმთავითვე

მოჰყვა დისკუსია. ზოგი მათ სტეფანოს I-ს აკუთვნებდა, ზოგი – სტეფანოს II-ს (639-663 წწ.).

როგორია ჩვენი პოზიცია სტეფანოსის სახელით მოჭრილ მონეტებთან დაკავშირებით? ორივე ემისიას ჩვენ მივაკუთვნებთ სტეფანოს I-ს და ვათარილებთ 593/595-600 (?) წლებით ($\pm$ ერთი ან ორი წელი). რის საფუძველზე? I ემისიის შესახებ არგუმენტაცია ზემოთ არის წარმოდგენილი. რაც შეეხება სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიან ფულებს – ისინი რომ სტეფანოს II-ს მოეჭრა, მათზე გვირგვინი უნდა ყოფილიყო ისეთი, როგორიც ხოსრო II-ის მმართველობის 1-2 წლების შემდეგ მოჭრილ მონეტებზეა. მართლაც, ხოსრო II-მ თავისი ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე, ძირითადად, ორი ტიპის მონეტა მოჭრა. მონეტების პირველი ტიპი, რომელიც თარიღდება მისი მმართველობის 1-2 წლებით, შაჰის გამოსახულებისა და მისი გვირგვინის მიხედვით (აგრეთვე სხვა დეტალების მიხედვითაც), აბსოლუტურად იდენტურია ჰორმიზდ IV-ის დრაქმებისა. ერთადერთი სიახლე, რაც ხოსრო II-მ შეიტანა თავის ადრეულ მონეტებში, არის ის, რომ შუბლის გამოსახულება მოთავსებულია ორმაგ, ხოლო ზურგისა – სამმაგ რკალში. სწორედ ამ დრაქმების სრულ იმიტაციას წარმოადგენს სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები. შემდეგ წლებში ხოსრო II-მ კარდინალურად შეცვალა თავისი სამონეტო ტიპი. აქ მოთავსებული წვეროსანი შაჰის ბიუსტი და გვირგვინი დიამეტრულად განსხვავდება ხოსრო II-ის ადრეულ დრაქმებზე ამოკვეთილი გამოსახულებისგან. აღნიშნული ემისია სტეფანოს II-ს (რომლის მოღვაწეობის ხანა VII საუკუნის შუა ხანებზე მოდის) რომ ეკუთვნოდეს, ის თავისი მონეტის ნიმუშად აიღებდა არა თითქმის 50 წლის წინათ მოჭრილ დრაქმებს, არამედ ხოსრო II-ის იმ მონეტებს, რომელთა ემისია წარმოებდა გვიან, VII საუკუნის ოციან წლებში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასანურ დრაქმებს შორის. მათგან, ალბათ, პირველია გურგენის მონეტები. გურგენის სახელით მოჭრილი მონეტები სამეცნიერო ლიტერატურაში ექვსი ცალის რაოდენობითაა ცნობილი (სამი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთი – ერმიტაჟში, ორი – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში). გურგენის სახელით მოჭრილი დრაქმები ჰორმიზდ IV-ის მონეტების სრული მიბადვითაა მოჭრილი. ერთადერთი განმასხვავებელი დეტალია ორი ქართული მთავრული ასო (ან მონოგრამა) მონეტის შუბლზე, შაჰის გამოსახულების ზევით: 𐌕𐌖 (ან მათი ლიგატურა), ე.ი. – გურგენ. მონეტის ზურგზე ამოკვეთილია დამახინჯებული თარიღი, რომელიც ჰგავს 7-ს (ე.ი. ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელი, $579 + 7 = 586$

წ.). ცხადია, ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ გურგენის მონეტა მაინცდამაინც ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელსაა მოჭრილი (ის მიუთითებს მხოლოდ იმაზე, რომ ქართლის ერისმთავრის დრაქმა მოჭრილია ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მე-7 წლით დათარიღებული მონეტის მიხედვით, მისი მიბაძვით), მაგრამ სრულიად აშკარად მიგვანიშნებს, რომ მისი ემისია არ შეიძლებოდა განხორციელებულიყო 586 წელზე ადრე.

ჩვენი აზრით, გურგენსავე უნდა ეკუთვნოდეს ძალიან იშვიათი მონეტები (ერთი მათგანი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში), რომლებზედაც ამოტვიფრულია ქართული მონოგრამა და რომლის დაშლა შეიძლება როგორც ორ, ისე სამ ასომთავრულ ნიშნად: 𐌕𐌃 და 𐌕𐌃𐌕. პირველ შემთხვევაში, მონოგრამა გაიხსნება როგორც გურგენ, ხოლო მეორე შემთხვევაში – როგორც ვახტანგ. ვინაიდან გვიანდელ ქართულ მონეტებზე, კერძოდ, ვახტანგ III-ის დრაქმებზე, რომელთა თარიღია 1298/99, 1299/1300 წლები, მსგავსი (მაგრამ ზუსტად ასეთი არა) მონოგრამა გვხვდება, ამიტომ ევგ. პახომოვი თვლის, რომ განსახილველ ფულზე ვახტანგის სახელია მოცემული.

მაგრამ თუ დაკვირვებით შევუდარებთ ერთმანეთს გურგენის სახელით მოჭრილ და ამ უკანასკნელ მონეტაზე ამოკვეთილ ასოთა პალეოგრაფიულ მოხაზულობას, ჩვენი აზრით, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მათი გრაფიკული და შინაარსობლივი იდენტურობა. საკვლევ მონეტაზე 𐌕 და 𐌃 უბრალოდ შეერთებულია. ესეც არ იყოს, გაჭირდება კიდევ ერთი უცნობი ერისმთავრის – ვახტანგის (ქვემოთ ვნახავთ, რომ გურგენსა და სტეფანოსს შორის არის წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარი, ჯუანშერი) მოთავსება გურგენსა და სტეფანოსს შორის.

ვინ არის ეს გურგენი?

ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში გურგენი გაიგივებულია ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ გუარამთან. ვახუშტის მიხედვით, ის ქვეყანას მართავდა 575-600 წლებში.

მაგრამ ქართული წერილობითი წყაროები გვიანდელია. უცხოურ სინქრონულ წერილობით წყაროებში კი იხსენიება არა გუარამი, არამედ – გურგენი.

ე.ი რეალური პიროვნება აშკარად გურგენია და არა გუარამი.

ჩვენი აზრით, გურგენს თავისი სამონეტო რეგალია უნდა განეხორციელებინა 589 წლის ბოლოს და 590 წლის გაზაფხულზე, როცა ირანში არეულობა იყო.

ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს აგრეთვე სხვა წყაროებით

უცნობი ქართლის ერისმთავრის, ჯონბერის, ან ჯუანშერის სახელით მოჭრილი უნიკალური მონეტა. ის ისეთივეა, როგორც გურგენის მონეტები, ოღონდ შაჰის გამოსახულების თავზე გურგენის აღმნიშვნელი ასოები შეცვლილია ორი ასომთავრული ნიშნით: **ჯღ**.

არსებობს **ჯღ**-ს გაშიფვრის სხვადასხვა ვარიანტი („ჯავახეთი“, „ჯვარო“), თუმცა, ჩვენი აზრით, ყველაზე მისაღებია მისი გაიდენტურება ჯონბერ-ჯუანშერთან.

ამრიგად, ჯონბერ//ჯუანშერი წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარია, რომელიც გურგენის შემდეგ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე, მაგრამ – მეტად ხანმოკლე დროით, შეიძლება ერთი წლით, ან რამდენიმე თვითაც კი (მონეტის უნიკალურობა ამის მოწმობაა).

ჯონბერ//ჯუანშერის მონეტაზე მოთავსებული დამახინჯებული თარიღი (და სხვა დეტალებიც) ადასტურებს, რომ ის უკვე გურგენის დრაქმის მინაბადია და არა ორიგინალური სასანური მონეტისა. დრო მისი ემისიისა 590-591 წლებით უნდა შემოიფარგლოს.

590 თუ 591 წელს კეისარ მავრიკეს (582-602 წწ.) რაზმების დახმარებით ხოსრო II ილაშქრებს „ტირანის“, ბაჰრამ ჩუბინის წინააღმდეგ და 591 წლის დასაწყისში იბრუნებს ტახტს.

591 წლის გაზაფხულზე რატიფიცირებული იქნა საზავო ხელშეკრულება ბიზანტიასა და ირანს შორის. ხოსრო II-ს დიდი კომპენსაციის გაღება მოუხდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. მან დათმო თავისი ჰეგემონობა სომხეთის დიდ ნაწილსა და ქართლზე თბილისამდე. გარდა ამისა, ხოსრო II-მ ირანის ტერიტორიაზე ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობის ნება დართო. უფრო მეტიც: ქრისტიანობამ ხოსრო II-ის მმართველობისას ისეთი პრივილეგიები მოიპოვა, რომ ის მაზდეანობის მეტოქედ იქცა თვით ირანის იმპერიის შიგნით.

ათი წლის განმავლობაში ბიზანტიისა და ირანის ზავი არ დარღვეულა.

ამ ხანებში, კონკრეტულად 591-593 წლებში, უნდა იყოს მოჭრილი ქართულ-სასანური მონეტების ანონიმური სერიის ორი ტიპი: პირველი – ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე; მეორე – ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით (შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. გამოსახულების წინ ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ერთმაგი რკალი. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღის და ზარაფხანის აღმნიშვნელი ფალაური ზედწერილები დამახინჯებულია).

ორივე ტიპი მონეტებისა ხუთ-ხუთი ცალის რაოდენობითაა ჩვენამდე მოღწეული (დაცულია სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმსა და ერმიტაჟში, შესაბამისად, 4+3; 1+2). კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი მეექვსე მონეტა აღმოჩენილია 1900 წელს ძველი ბაზილიონის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული უზარმაზარი განმის შემადგენლობაში.

ამ მონეტების ქრონოლოგიის დადგენა ფორმალური მაჩვენებლებით, კერძოდ, მათზე მოთავსებული დამახინჯებული ფალაური თარიღების მიხედვით, ჩვენი აზრით, შეუძლებელია. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ თვით მათი წაკითხვა პირობითია (უფრო ხშირად ფიგურირებს 7), ხოლო მეორეც, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ეს თარიღები მხოლოდ იმას მოწმობს, თუ რომელ წელს მოჭრილ ორიგინალურ სასანურ დრაქმებს ბაძავს ქართულ-სასანური მონეტები.

ასე რომ, მონეტების ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენისას უნდა ვიხელმძღვანელოთ ლოგიკური კატეგორიებით და გავითვალისწინოთ ისტორიული სიტუაცია.

სასანური ტიპის მონეტებზე ჯვრის მოთავსება რევოლუციური აქტია და ის, ალბათ, გაცილებით უფრო გაბედული ნაბიჯია, ვიდრე ქართული ასოების ამოკვეთა შაჰის გამოსახულებასთან (?). ამ ღონისძიებით, ფაქტობრივად, ქართლმა საქვეყნოდ გამოაცხადა თავისი ეროვნული პრეტენზიები. კიდევ მეტი: ქართლის რომელიღაც რადიკალურად განწყობილმა ერისმთავარმა მაზდეანობის ემბლემა – წმინდა ცეცხლი, საერთოდ განდევნა მონეტიდან და მის ადგილზე (კვარცხლბეკზე) დემონსტრაციულად ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო – ჯვარი აღმართა. ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართლი ბიზანტიის ეგიდის ქვეშ მოექცა, ე.ი. 591 წელს და მის შემდგომ ხანებში.

ახლა, თუ გავიხსენებთ სტეფანოსის მონეტის ზურგის კომპოზიციას – კვარცხლბეკზე ამაყად აღმართული ჯვარი, ისეთივე როგორც ქართულ-სასანური ანონიმური დრაქმების ერთ-ერთ ტიპზე – თავისთავად დგება საკითხი ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების სტეფანოსისადმი მიკუთვნების შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები არ შეიძლება სხვა ვინმეს მოეჭრა, თუ არა სტეფანოსს (?). ამის სასარგებლოდ მიუთითებს მონეტათა ზურგის საერთო ტიპი (კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი).

შესაძლოა, ყველაფერი ასე მოხდა: თავდაპირველად სტეფანოსმა, პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლის დასაწყის ხანაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ზონდაჟი ჩაატარა. მან თავის მონეტა-

	ზე, შაჰის გამოსახულებასთან, მინიატურული ჯვარი მოათავსა. ეს, ალბათ, უნდა მომხდარიყო ირან-ბიზანტიის ზავის დადების პირველ ხანებში, როდესაც ზავის პირობები, პრაქტიკულად, ჯერ კიდევ არ იყო რელიეფურად გამოკვეთილი. შემდეგ კი მას უნდა მოეჭრა ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით კვარცხლბეკზე და წარწერიანი დრაქმები. სამონეტო ჯგუფის კლასიფიკაციის ალტერნატიული ვარიანტი ასეთია: 1. რეგალიის მატარებლის პერსონიფიკაცია, გვერდით ჯვრის გამოსახულება; 2. ჯვარი ორივე მხარეს; 3. ჯვარი საკურთხეველზე; 4. გურგენის სახელის ილუსტრაცია ლიგატურით; 5. იგივე, ოღონდ დაქარაგმებული – ႦႣ; 6. ემისია ასომთავრული ნიშნით – ႦႣ (=ჯუანშერ); 7. ჰორმიზდ IV-ის და ხოსრო II-ის ადრეული ნუმიზმატიკური ძეგლების ჰიბრიდი. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სჴნს (=სტეფანოს); 8. ხოსრო ფარვიზის ადრეული დრაქმების ავტოხტონური რეალიზაცია. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სჴნჴ/სჴნს. ჯგუფის სავარაუდო terminus post quem non 586 წელია. ბევრად უფრო მყარია ზედა ქრონოლოგიური შტრიხი – 592 წელი. აკად. გ. ჩუბინაშვილს გამოკვლეული აქვს, რომ მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრის მშენებლობა VI საუკუნის 90-იან წლებში იწყება. ყველა ნიშნის მიხედვით, ჯვრისგამოსახულებიანი მონეტების ემისია და ტაძრის მშენებლობის დაწყება-დამთავრება სინქრონულია. თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობით (სხვა ასპექტებს ჩვენ, ცხადია, არ ვეხებით) ეს ორი მომენტი (მონეტის მოჭრა და ტაძრის მშენებლობა) ტოლფასოვანი ღონისძიებანია. ორივე მათგანს, მინიატურულ მონეტას და გრანდიოზულ ტაძარს, ერთი და იგივე პოლიტიკურ-იდეოლოგიური ფუნქცია აკისრია: საქვეყნოდ განცხადება მაზდეანობის აღსასრულისა ქართლში და ქრისტიანული რელიგიის (მამასადამე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი პოლიტიკის) აპოთეოზისა.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	დრაქმა. 2,92 გრ.-3,83 გრ.
თარიღი	591-593 წწ., ან 586-587 წწ. (?).
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 4 ცალი, ქვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) № 1585, ქვ. №№

	4056-4057; ერმიტაჟი (სანკტ-პეტერბურგი) – 1 ცალი (ყველა უპასპორტო).
--	--

ჯგუფი	ქართულ-სასანური დრაქმები
ტიპი	ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. რემედიუმი: 2,44 გრ.-3,23 გრ. d= 26/27-29/30 მმ.  შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. გამოსახულების წინ ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ერთმაგი რკალი. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე

	მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარის და ზარაფხანის აღმნიშვნელი ფალაური ზედწერილები დამახინჯებულია.
სამეცნიერო კომენტარი	ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან ცნობილია სასანური სამონეტო ტიპის მიხედვით მოჭრილი დრაქმები, რომელთაც ქართული წარწერები და ჯვრის გამოსახულება ამშვენებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ აღსანიშნავად დამკვიდრებულია ტერმინი: ქართულ-სასანური მონეტები, ან ქართლის ერისმთავართა დრაქმები. ეს არის უაღრესად საინტერესო და ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ნუმიზმატიკური ჯგუფი, რომლის გენეზისის გასააზრებლად აუცილებელია პოლიტიკური ფონის გათვალისწინება. 532 წელს ბიზანტიამ ირანთან დადო „საუკუნო ზავი“, რომლის ძალითაც მან ცნო ირანელთა უფლება აღმოსავლეთ საქართველოზე. ამით ქართლში მეფობა გაუქმდა. მთელი VI საუკუნის განმავლობაში ქართლის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა და ეს პერიპეტიები უტყუარად აისახა ქართულ-სასანურ მონეტებზე. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ პერიოდში ჩვენში მონეტები იჭრება სასანური ირანის ტიპის მიხედვით. მონეტის შუბლზე ყოველთვის გამოსახულია ირანის შაჰის ბიუსტი, ხოლო ზურგზე – ცეცხლთაყვანისმცემელ სასანიანთა ემბლემა, საკურთხეველზე აგიზგიზებული ცეცხლი, რომელსაც ორი შეიარაღებული მცველი დარაჯობს. მეამბოხე ქართველებმა ამ შაბლონურ ტიპს შაჰის მხარს ზემოთ მიუმატეს ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი, რომელიც ამავე დროს ეროვნული სიმბოლოც იყო. ეს გახლდათ დიდი, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური აქტი. ზოგჯერ მონეტების კიდეზე, მმართველის გამოსახულების ზემოთ, ვხვდებით ქართულ ასოებს ან მონოგრამებს, რომლებიც ქართველ ერისმთავართა სახელებს გვაუწყებს. მეტიც: ქართველებმა ქრისტიანობის სიმბოლო, ჯვარი, აგიზგიზებული ცეცხლის ნაცვლად საკურთხეველზე მოათავსეს და ამით ირანელთა ემბლემა დემონსტრაციულად განდევნეს ქართული მონეტიდან. ერისმთავარმა სტეფანოსმა კი თავისი სახელი მონეტის ცენტრში სრულად მოათავსა, მმართველის გამოსახულების გვერდით. აქ იშვიათი სიზუსტითაა ასახული ქართველ-ირანელთა ბრძოლის პერიპეტიები, ამ ბრძოლის დასაწყისი და მისი დასასრული. ჯვრისგამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების განხილვამდე სტეფანოსის, გურგენის და ჯონბერ//ჯუანშერის სახელით მოჭრილ დრაქმებს შევხებით. სტეფანოსის მონეტები გვიანდელია ქართულ-

სასანურ დრაქმებს შორის. სტეფანოსის მონეტების ზუსტი სამეცნიერო ატრიბუცია და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია ერთგვარი გასაღებია მთელი სამონეტო ჯგუფის დათარიღებისათვის. ხოლო გურგენის და ჯონბერ//ჯუნშერის დრაქმები კი ამ მონეტებს ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს უდგენს.

ვიდრე უშუალოდ ნუმიზმატიკური მასალის აღწერას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ხაზგასმით აღვნიშნოთ წინამორბედ მეცნიერთა, განსაკუთრებით კი ი. ბართოლომეის დიდი დამსახურება ქართულ-სასანური დრაქმების შესწავლის საქმეში. ის პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც აღნიშნა, რომ ქართულ-სასანური მონეტები ჰორმიზდ IV-ის (579-590 წწ.) დრაქმების იმიტაციას წარმოადგენს. ამით მან მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენი შექმნა მათ დასათარიღებლად.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები ორ ემისიად იყოფა.

პირველ ემისიას ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტა განეკუთვნება. მონეტა უპასპორტოა (შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). ყველაფერი ეს ჩასმულია შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარ ერთმაგ მსხვილ რკალში. მონეტის კიდეზე ოთხი ქართული მთავრული ასო – სჟლს (=სტეფანოს), შემორკალური ოთხი ნახევარმთავრით. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღი და ზარაფხანის სახელი იმდენადაა დამახინჯებული, რომ წაკითხვა შეუძლებელია. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ორმაგი რკალი).

აღნიშნული მონეტის ატრიბუციას არასდროს არავითარი დავა არ გამოუწვევია: ის ერთხმად მიაკუთვნეს ქართლის ერისმთავარ სტეფანოს I-ს (ვახუშტის ქრონოლოგიით, 600-619 წწ.).

ევგ. პახომოვიც ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას სტეფანოს I-ს მიაკუთვნებდა (თუმცა ი. ბართოლომეისაგან განსხვავებით, ის მიიჩნევდა, რომ სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები სტეფანოს II-მ მოჭრა) და მისთვის დამახასიათებლად მიიჩნევდა შემდეგ ნიშნებს: 1. ფალაური ლეგენდა შაჰის ბიუსტთან (აქედან მისი დასკვნა: მონეტაზე მოთავსებული პორტრეტი ირანის შაჰისაა და არა ქართლის ერისმთავრის); 2. ქართლის ერისმთავრის სახელი დაქარაგმებულია არა მონეტის ცენტრალურ ადგილას, არამედ – არეზე (ევგ. პახომოვის აზრით, ზემოთქმული გარკვევით მიუთითებს, რომ მონეტა მოჭრილია არა დამოუკიდებელი მმართველის, არამედ ირანის შაჰის ვასალის მიერ); 3. მონეტის შუბლზე მოთავსებულია ერთმაგი რკალი; 4. მონეტის ზურგზე – ორმაგი; 5. მონეტის რევერსზე ისევ ფალაური ლეგენდებია

დამახინჯებული სახით.

ამ ფორმალური ნიშნების გამოყოფის შემდეგ, ევგ. პახომოვი ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას უდარებს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის (590/1-628 წწ.) ორიგინალურ დრაქმებს და ამ გზით ცდილობს სტეფანოსის მონეტის ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენას.

ქართველმა ოსტატმა, ევგ. პახომოვის ვარაუდით, პროტოტიპად აიღო ჰორმიზდ IV-ის დრაქმა, რაზედაც მიუთითებს წარწერა, მეფის ბიუსტი და ერთმაგი რკალი მონეტის შუბლზე. მაგრამ მონეტის ზურგზე ორმაგი რკალი უდავოდ აღებულია ხოსრო II-ის საფასეებიდან (ვინაიდან ჰორმიზდ IV ერთრკალიან მონეტას ჰქონდა). აქ შეიძლება კონტრარგუმენტის წამოყენება: საქმე ისაა, რომ ხოსრო II-ის დრაქმებზე ამოკვეთილია სამმაგი რკალი და არა ორმაგი. მაგრამ ამ საბუთს არ შეიძლება მიენიჭოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ხელოსანს ადვილად შეეძლო რკალების რაოდენობის აღრევა.

ამგვარად, ასკვნის ევგ. პახომოვი, ბერლინის მუზეუმის კუთვნილი უნიკალური ცალის ემისია შეიძლებოდა განხორციელებულიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც: 1. ქართლი დამოკიდებული იყო ირანზე; 2. აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო ცირკულაციაში ძირითადად ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, ხოლო ხოსრო II-ის დრაქმები ის-ის იყო ერთვებოდა ბრუნვაში (ამაზე მიუთითებს დამატებითი რკალი ქართული მონეტის ზურგზე). ასეთია ევგ. პახომოვის პოზიცია.

ევგ. პახომოვის კონცეფციაში რამდენიმე შესანიშნავი დაკვირვებაა, რომელსაც უნდა გაეწიოს ანგარიში. მისი დიდი დამსახურებაა, მაგალითად, ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტის ზურგზე მოთავსებული დამატებითი რკალის პროტოტიპის მითითება.

იმისათვის, რომ დავადგინოთ სტეფანოსის სახელით მოჭრილი I ემისიის ქრონოლოგია, თავდაპირველად, შევუდაროთ ერთმანეთს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის მონეტები, მოჭრილი მისი მმართველობის 1-2 წლებში. მათი იდენტურობა ეჭვს გარეშეა. განსხვავებაა რკალთა რაოდენობაში: ჰორმიზდ IV-ის მონეტის როგორც შუბლის, ასევე ზურგის გამოსახულება ერთმაგ რკალშია ჩასმული, ხოლო ხოსრო II-ის მონეტის შუბლზე ორმაგი რკალია მოცემული, ზურგზე კი – სამმაგი.

ახლა მათ შევუდაროთ სტეფანოსის დრაქმა არასრული ქართული წარწერით. გვირგვინის ტიპის მიხედვით, ის სრული ანალოგიაა ორივე მათგანის. ამასთანავე, შუბლზე ამოკვეთილი რკალის მიხედვით, იმეორებს ჰორმიზდ IV-ის სამონეტო ტიპს, მაგრამ ზურგზე უკვე სიახლე აქვს: ორმაგი რკალი. ჩვენ სამართლიანად მიგვაჩნია ევგ. პახომოვის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ამ მონეტების ემისია უნდა

განხორციელებულიყო მაშინ, როდესაც ქართლში, ძირითადად, ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, მაგრამ ის-ის იყო ფეხს იკიდებდა ხოსრო II-ის დრაქმები, ვინაიდან დამატებითი რკალი ხელოსანს მხოლოდ აქედან შეეძლო აეღო. აქედან გამომდინარე, სრულიად აშკარაა, რომ ისინი მოჭრილია მას შემდეგ, რაც ტახტზე უკვე აღარ ზის ჰორმიზდ IV, მაგრამ ხოსროც დიდი ხანი არაა, რაც ამ პრეროგატივით აღიჭურვა. ამრიგად, ამ მონეტის ემისია ძალიან არ უნდა მოვაცილოთ ჰორმიზდ IV-ის მმართველობის უკანასკნელ და ხოსრო II-ის მეფობის პირველ წლებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ახალი ტიპის ორიგინალური სასანური მონეტების აღმოსავლეთ საქართველომდე მოღწევას და ბრუნვაში ჩართვას გარკვეული პერიოდი დასჭირდებოდა, ჩვენი აზრით, ამ მონეტის ემისიის დროდ, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, შეიძლება მივიჩნიოთ 593 წელი, ან შემდგომი ხანა, მაგრამ არა უგვიანეს 595 წლისა.

მოტანილი ნუმიზმატიკური ექსკურსი სრულიად აშკარას ხდის ვახუშტის ქრონოლოგიის (რომლის თანახმადაც სტეფანოს I ქართლის ერისმთავრად 600-619 წლებში იყო) გადასინჯვის აუცილებლობას.

სტეფანოსის მეორე ემისია (შუბლი: შაჰის/მმართველის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური წარწერის ნაცვლად გამოსახულების მარცხნივ და მარჯვნივ ქართული ასომთავრული ლეგენდა – სԽԴ/ԸԴԸს (სტეფანოს). გარშემო ორმაგი რკალი. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. ფალაური წარწერა აღარ თავსდება. გარშემო სამმაგი რკალი) 11 ცალის რაოდენობით არის დაცული მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმებში (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3, ბერლინის მუზეუმი – 4, ერმიტაჟი – 2, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1, ბრიტანეთის მუზეუმი – 1) და, გარდა ამისა, 10 ცალი ლიტერატურაშია მოხსენიებული. ლიტერატურაში მოხსენიებული ზოგიერთი ცალი, ცხადია, შედის ჩამოთვლილი მუზეუმების კოლექციებში. ყველა მათგანი უპასპორტოა. დაბოლოს, უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი ასეთი მონეტა, რომელიც აღმოჩნდა არაგვის ხეობაში, ადგილ ნემიხში, ქვა-ყუთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს (ხელმძღვანელი პროფ. რ. რამიშვილი).

როგორც აღვნიშნეთ, ბერლინის მუზეუმის მონეტის ატრიბუციას თავიდანვე არავითარი დავა არ გამოუწვევია, მაგრამ სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი დრაქმების პუბლიკაციას იმთავითვე მოჰყვა დისკუსია. ზოგი მათ სტეფანოს I-ს აკუთვნებდა, ზოგი – სტეფანოს II-ს (639-663 წწ.).

როგორია ჩვენი პოზიცია სტეფანოსის სახელით მოჭრილ მონე-

ტებთან დაკავშირებით? ორივე ემისიას ჩვენ მივაკუთვნებთ სტეფანოს I-ს და ვათარილებთ 593/595-600 (?) წლებით ($\pm$ ერთი ან ორი წელი). რის საფუძველზე? I ემისიის შესახებ არგუმენტაცია ზემოთ არის წარმოდგენილი. რაც შეეხება სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიან ფულებს – ისინი რომ სტეფანოს II-ს მოეჭრა, მათზე გვირგვინი უნდა ყოფილიყო ისეთი, როგორიც ხოსრო II-ის მმართველობის 1-2 წლების შემდეგ მოჭრილ მონეტებზეა. მართლაც, ხოსრო II-მ თავისი ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე, ძირითადად, ორი ტიპის მონეტა მოჭრა. მონეტების პირველი ტიპი, რომელიც თარიღდება მისი მმართველობის 1-2 წლებით, შაჰის გამოსახულებისა და მისი გვირგვინის მიხედვით (აგრეთვე სხვა დეტალების მიხედვითაც), აბსოლუტურად იდენტურია ჰორმიზდ IV-ის დრაქმებისა. ერთადერთი სიახლე, რაც ხოსრო II-მ შეიტანა თავის ადრეულ მონეტებში, არის ის, რომ შუბლის გამოსახულება მოთავსებულია ორმაგ, ხოლო ზურგისა – სამმაგ რკალში. სწორედ ამ დრაქმების სრულ იმიტაციას წარმოადგენს სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები. შემდეგ წლებში ხოსრო II-მ კარდინალურად შეცვალა თავისი სამონეტო ტიპი. აქ მოთავსებული წვეროსანი შაჰის ბიუსტი და გვირგვინი დიამეტრულად განსხვავდება ხოსრო II-ის ადრეულ დრაქმებზე ამოკვეთილი გამოსახულებისგან. აღნიშნული ემისია სტეფანოს II-ს (რომლის მოღვაწეობის ხანა VII საუკუნის შუა ხანებზე მოდის) რომ ეკუთვნოდეს, ის თავისი მონეტის ნიმუშად აიღებდა არა თითქმის 50 წლის წინათ მოჭრილ დრაქმებს, არამედ ხოსრო II-ის იმ მონეტებს, რომელთა ემისია წარმოებდა გვიან, VII საუკუნის ოციან წლებში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასაზღვრო დრაქმებს შორის. მათგან, ალბათ, პირველია გურგენის მონეტები. გურგენის სახელით მოჭრილი მონეტები სამეცნიერო ლიტერატურაში ექვსი ცალის რაოდენობითაა ცნობილი (სამი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთი – ერმიტაჟში, ორი – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში). გურგენის სახელით მოჭრილი დრაქმები ჰორმიზდ IV-ის მონეტების სრული მიბადვითაა მოჭრილი. ერთადერთი განმასხვავებელი დეტალია ორი ქართული მთავრული ასო (ან მონოგრამა) მონეტის შუბლზე, შაჰის გამოსახულების ზევით: 𐌕𐌚 (ან მათი ლიგატურა), ე.ი. – გურგენ. მონეტის ზურგზე ამოკვეთილია დამახინჯებული თარიღი, რომელიც ჰგავს 7-ს (ე.ი. ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელი, $579 + 7 = 586$ წ.). ცხადია, ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ გურგენის მონეტა მაინცდამაინც ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელსაა მოჭრილი (ის მიუთითებს მხოლოდ იმაზე, რომ ქართლის ერისმთავრის დრაქმა

მოჭრილია ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მე-7 წლით დათარიღებული მონეტის მიხედვით, მისი მიზამდით), მაგრამ სრულიად აშკარად მიგვანიშნებს, რომ მისი ემისია არ შეიძლებოდა განხორციელებულიყო 586 წელზე ადრე.

ჩვენი აზრით, გურგენსავე უნდა ეკუთვნოდეს ძალიან იშვიათი მონეტები (ერთი მათგანი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში), რომლებზედაც ამოტვიფრულია ქართული მონოგრამა და რომლის დაშლა შეიძლება როგორც ორ, ისე სამ ასომთავრულ ნიშნად: 𐌕𐌖 და 𐌕𐌖𐌕. პირველ შემთხვევაში, მონოგრამა გაიხსნება როგორც გურგენ, ხოლო მეორე შემთხვევაში – როგორც ვახტანგ. ვინაიდან გვიანდელ ქართულ მონეტებზე, კერძოდ, ვახტანგ III-ის დრაქმებზე, რომელთა თარიღია 1298/99, 1299/1300 წლები, მსგავსი (მაგრამ ზუსტად ასეთი არა) მონოგრამა გვხვდება, ამიტომ ევგ. პახომოვი თვლის, რომ განსახილველ ფულზე ვახტანგის სახელია მოცემული.

მაგრამ თუ დაკვირვებით შევუდარებთ ერთმანეთს გურგენის სახელით მოჭრილ და ამ უკანასკნელ მონეტაზე ამოკვეთილ ასოთა პალეოგრაფიულ მოხაზულობას, ჩვენი აზრით, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მათი გრაფიკული და შინაარსობლივი იდენტურობა. საკვლევ მონეტაზე 𐌕 და 𐌖 უბრალოდ შეერთებულია. ესეც არ იყოს, გაჭირდება კიდევ ერთი უცნობი ერისმთავრის – ვახტანგის (ქვემოთ ვნახავთ, რომ გურგენსა და სტეფანოსს შორის არის წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარი, ჯუანშერი) მოთავსება გურგენსა და სტეფანოსს შორის.

ვინ არის ეს გურგენი?

ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში გურგენი გაიგივებულია ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ გუარამთან. ვახუშტის მიხედვით, ის ქვეყანას მართავდა 575-600 წლებში.

მაგრამ ქართული წერილობითი წყაროები გვიანდელია. უცხოურ სინქრონულ წერილობით წყაროებში კი იხსენიება არა გუარამი, არამედ – გურგენი.

ე.ი რეალური პიროვნება აშკარად გურგენია და არა გუარამი.

ჩვენი აზრით, გურგენს თავისი სამონეტო რეგალია უნდა განეხორციელებინა 589 წლის ბოლოს და 590 წლის გაზაფხულზე, როცა ირანში არეულობა იყო.

ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს აგრეთვე სხვა წყაროებით უცნობი ქართლის ერისმთავრის, ჯონბერის, ან ჯუანშერის სახელით მოჭრილი უნიკალური მონეტა. ის ისეთივეა, როგორც გურგენის მონეტები, ოღონდ შაჰის გამოსახულების თავზე გურგენის აღმნიშვნელი

ასოები შეცვლილია ორი ასომთავრული ნიშნით: ႠႭ.

არსებობს ႠႭ-ს გაშიფვრის სხვადასხვა ვარიანტი („ჯავახეთი“, „ჯვარო“), თუმცა, ჩვენი აზრით, ყველაზე მისაღებია მისი გაიდენტურება ჯონბერ-ჯუანშერთან.

ამრიგად, ჯონბერ//ჯუანშერი წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარია, რომელიც გურგენის შემდეგ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე, მაგრამ – მეტად ხანმოკლე დროით, შეიძლება ერთი წლით, ან რამდენიმე თვითაც კი (მონეტის უნიკალურობა ამის მოწმობაა).

ჯონბერ//ჯუანშერის მონეტაზე მოთავსებული დამახინჯებული თარიღი (და სხვა დეტალებიც) ადასტურებს, რომ ის უკვე გურგენის დრაქმის მინაბადია და არა ორიგინალური სასანური მონეტისა. დრო მისი ემისიისა 590-591 წლებით უნდა შემოიფარგლოს.

590 თუ 591 წელს კეისარ მავრიკეს (582-602 წწ.) რაზმების დახმარებით ხოსრო II ილაშქრებს „ტირანის“, ბაჰრამ ჩუბინის წინააღმდეგ და 591 წლის დასაწყისში იბრუნებს ტახტს.

591 წლის გაზაფხულზე რატიფიცირებული იქნა საზავო ხელშეკრულება ბიზანტიასა და ირანს შორის. ხოსრო II-ს დიდი კომპენსაციის გაღება მოუხდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. მან დათმო თავისი ჰეგემონობა სომხეთის დიდ ნაწილსა და ქართლზე თბილისამდე. გარდა ამისა, ხოსრო II-მ ირანის ტერიტორიაზე ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობის ნება დართო. უფრო მეტიც: ქრისტიანობამ ხოსრო II-ის მმართველობისას ისეთი პრივილეგიები მოიპოვა, რომ ის მაზდეანობის მეტოქედ იქცა თვით ირანის იმპერიის შიგნით.

ათი წლის განმავლობაში ბიზანტიისა და ირანის ზავი არ დარღვეულა.

ამ ხანებში, კონკრეტულად 591-593 წლებში, უნდა იყოს მოჭრილი ქართულ-სასანური მონეტების ანონიმური სერიის ორი ტიპი: პირველი – ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე (შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. გამოსახულების წინ ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი), უკან – ტოლფერდა ჯვარი, რომლის ბოლოებზე ბურთულებია მოთავსებული. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ერთმაგი რკალი. ზურგი: საკურთხეველი სადა სვეტის სახით, რომელზედაც მაზდეანობის სიმბოლო – წმინდა ცეცხლი ანთია. საკურთხეველს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღის და ზარაფხანის აღმნიშვნელი ფალაური ზედწერილები დამახინჯებულია); მეორე – ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით.

ორივე ტიპი მონეტებისა ხუთ-ხუთი ცალის რაოდენობითაა ჩვე-

ნამდე მოღწეული (დაცულია სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმსა და ერმიტაჟში, შესაბამისად, 4+3; 1+2). კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი მეექვსე მონეტა აღმოჩენილია 1900 წელს ძველი ბაბილონის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული უზარმაზარი განმის შემადგენლობაში.

ამ მონეტების ქრონოლოგიის დადგენა ფორმალური მაჩვენებლებით, კერძოდ, მათზე მოთავსებული დამახინჯებული ფალაური თარიღების მიხედვით, ჩვენი აზრით, შეუძლებელია. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ თვით მათი წაკითხვა პირობითია (უფრო ხშირად ფიგურირებს 7), ხოლო მეორეც, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ეს თარიღები მხოლოდ იმას მოწმობს, თუ რომელ წელს მოჭრილ ორიგინალურ სასანურ დრაქმებს ბაძავს ქართულ-სასანური მონეტები.

ასე რომ, მონეტების ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენისას უნდა ვიხელმძღვანელოთ ლოგიკური კატეგორიებით და გავითვალისწინოთ ისტორიული სიტუაცია.

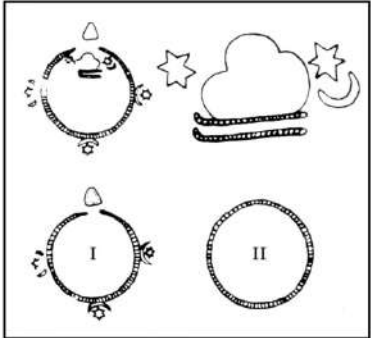
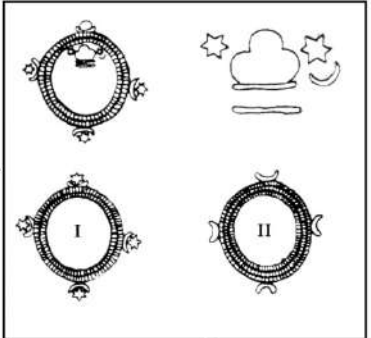
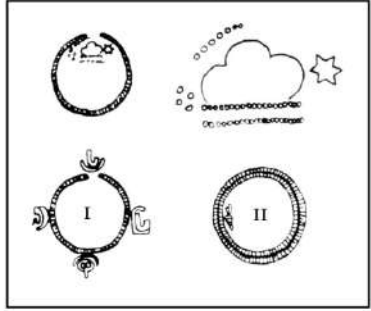
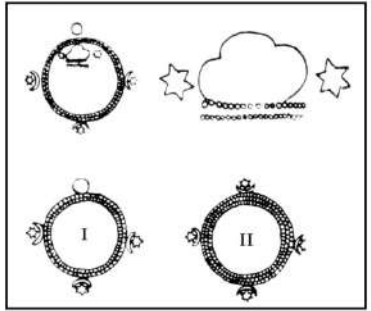
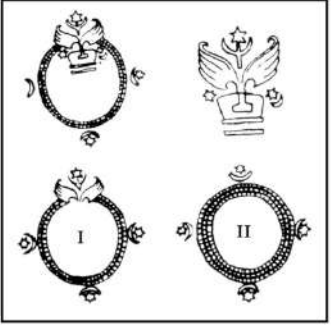
სასანური ტიპის მონეტებზე ჯვრის მოთავსება რევოლუციური აქტია და ის, ალბათ, გაცილებით უფრო გაბედული ნაბიჯია, ვიდრე ქართული ასოების ამოკვეთა შაჰის გამოსახულებასთან (?). ამ ღონისძიებით, ფაქტობრივად, ქართლმა საქვეყნოდ გამოაცხადა თავისი ეროვნული პრეტენზიები. კიდევ მეტი: ქართლის რომელიღაც რადიკალურად განწყობილმა ერისმთავარმა მაზდეანობის ემბლემა – წმინდა ცეცხლი, საერთოდ განდევნა მონეტიდან და მის ადგილზე (კვარცხლბეკზე) დემონსტრაციულად ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო – ჯვარი აღმართა. ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართლი ბიზანტიის ეგიდის ქვეშ მოექცა, ე.ი. 591 წელს და მის შემდგომ ხანებში.

ახლა, თუ გავიხსენებთ სტეფანოსის მონეტის ზურგის კომპოზიციას – კვარცხლბეკზე ამაყად აღმართული ჯვარი, ისეთივე როგორც ქართულ-სასანური ანონიმური დრაქმების ერთ-ერთ ტიპზე – თავისთავად დგება საკითხი ჯვრისგამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების სტეფანოსისადმი მიკუთვნების შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები არ შეიძლებოდა სხვა ვინმეს მოეჭრა, თუ არა სტეფანოსს (?). ამის სასარგებლოდ მიუთითებს მონეტათა ზურგის საერთო ტიპი (კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი).

შესაძლოა, ყველაფერი ასე მოხდა: თავდაპირველად სტეფანოსმა, პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლის დასაწყის ხანაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ზონდაჟი ჩაატარა. მან თავის მონეტაზე, შაჰის გამოსახულებასთან, მინიატურული ჯვარი მოათავსა. ეს,

	ალბათ, უნდა მომხდარიყო ირან-ბიზანტიის ზავის დადების პირველ ხანებში, როდესაც ზავის პირობები, პრაქტიკულად, ჯერ კიდევ არ იყო რელიეფურად გამოკვეთილი. შემდეგ კი მას უნდა მოეჭრა ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით კვარცხლბეკზე და წარწერიანი დრაქმები. სამონეტო ჯგუფის კლასიფიკაციის ალტერნატიული ვარიანტი ასეთია: 1. რეგალიის მატარებლის პერსონიფიკაცია, გვერდით ჯვრის გამოსახულება; 2. ჯვარი ორივე მხარეს; 3. ჯვარი საკურთხეველზე; 4. გურგენის სახელის ილუსტრაცია ლიგატურით; 5. იგივე, ოღონდ დაქარაგმებული – ႦႠ; 6. ემისია ასომთავრული ნიშნით – ႠႠ (=ჯუან-შერ); 7. ჰორმიზდ IV-ის და ხოსრო II-ის ადრეული ნუმიზმატიკური ძეგლების ჰიბრიდი. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სჴႠ (=სტეფანოს); 8. ხოსრო ფარვიზის ადრეული დრაქმების ავტობტონური რელიზაცია. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სႠႦႧ/ႠႠႠႠ. ჯგუფის სავარაუდო terminus post quem non 586 წელია. ბევრად უფრო მყარია ზედა ქრონოლოგიური შტრიხი – 592 წელი. აკად. გ. ჩუბინაშვილს გამოკვლეული აქვს, რომ მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრის მშენებლობა VI საუკუნის 90-იან წლებში იწყება. ყველა ნიშნის მიხედვით, ჯვრისგამოსახულებიანი მონეტების ემისია და ტაძრის მშენებლობის დაწყება-დამთავრება სინქრონულია. თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობით (სხვა ასპექტებს ჩვენ, ცხადია, არ ვეხებით) ეს ორი მომენტი (მონეტის მოჭრა და ტაძრის მშენებლობა) ტოლფასოვანი ღონისძიებანია. ორივე მათგანს, მინიატურულ მონეტას და გრანდიოზულ ტაძარს, ერთი და იგივე პოლიტიკურ-იდეოლოგიური ფუნქცია აკისრია: საქვეყნოდ განცხადება მაზდეანობის აღსასრულისა ქართლში და ქრისტიანული რელიგიის (მაშასადამე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი პოლიტიკის) აპოთეოზისა.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	დრაქმა. 2,44 გრ.-3,23 გრ.
თარიღი	591-593 წწ., ან 586-587 წწ. (?).
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3 ცალი, ქვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) №№ 1570-1571, ქვ. № 1707; ერმიტაჟი (სანკტ-პეტერბურგი) – 2 ცალი (ყველა უპას-პორტო).

ჯგუფი	ქართულ-სასანური დრაქმები
ტიპი	მონეტა ჯვრის გამოსახულებით საკურთხეველზე. სტეფანოს I – პირველი ემისია
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. წონა – 2,9 გრ. d= 28 მმ. შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). ყველაფერი ეს ჩასმულია შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარ ერთმაგ მსხვილ რკალში. მონეტის კიდეზე ოთხი ქართული მთავრული ასო – სჟჴს (=სტეფანოს), შემორკალური ოთხი ნახევარმთვარით. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღი და ზარაფხანის სახელი იმდენადაა დამახინჯებული, რომ წაკითხვა შეუძლებელია. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ორმაგი რკალი.

	ჰორმიზდ IV Ohrmazd IV  ხოსრო II Khosrau II მმართველობის 1-2 წლები First two years of reign  სტეფანოზ I-ის მონეტები. The Coins of Stephanos I   ხოსრო II Khosrau II მმართველობის 1-2 წლის შემდეგ After first two years of reign 
სამეცნიერო კომენტარი	ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან ცნობილია სასანური სამონეტო ტიპის მიხედვით მოჭრილი დრაქმები, რომელთაც ქართული წარწერები და ჯვრის გამოსახულება ამშვენებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ აღსანიშნავად დამკვიდრებულია ტერმინი: ქართულ-სასანური მონეტები, ან ქართლის ერისმთავართა დრაქმები. ეს არის უაღრესად საინტერესო და ადრეუოდ აღუჩინებელი ხანის საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ნუმისმატიკური ჯგუფი, რომლის გენეზისის გასააზრებლად აუცილებელია პოლიტიკური ფონის გათვალისწინება. 532 წელს ბიზანტიამ ირანთან დადო „საუკუნო ზავი“, რომლის

ძალითაც მან ცნო ირანელთა უფლება აღმოსავლეთ საქართველოზე. ამით ქართლში მეფობა გაუქმდა. მთელი VI საუკუნის განმავლობაში ქართლის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა და ეს პერიპეტიები უტყუარად აისახა ქართულ-სასანურ მონეტებზე. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ პერიოდში ჩვენში მონეტები იჭრება სასანური ირანის ტიპის მიხედვით. მონეტის შუბლზე ყოველთვის გამოსახულია ირანის შაჰის ბიუსტი, ხოლო ზურგზე – ცეცხლთაყვანისმცემელ სასანიანთა ემბლემა, საკურთხეველზე აგიზგიზებული ცეცხლი, რომელსაც ორი შეიარაღებული მცველი დარაჯობს. მეამბოხე ქართველებმა ამ შაბლონურ ტიპს შაჰის მხარს ზემოთ მიუმატეს ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი, რომელიც ამავე დროს ეროვნული სიმბოლოც იყო. ეს გახლდათ დიდი, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური აქტი. ზოგჯერ მონეტების კიდეზე, მმართველის გამოსახულების ზემოთ, ვხვდებით ქართულ ასოებს ან მონოგრამებს, რომლებიც ქართველ ერისმთავართა სახელებს გვაუწყებს. მეტიც: ქართველებმა ქრისტიანობის სიმბოლო, ჯვარი, აგიზგიზებული ცეცხლის ნაცვლად საკურთხეველზე მოათავსეს და ამით ირანელთა ემბლემა დემონსტრაციულად განდევნეს ქართული მონეტიდან. ერისმთავარმა სტეფანოსმა კი თავისი სახელი მონეტის ცენტრში სრულად მოათავსა, მმართველის გამოსახულების გვერდით. აქ იშვიათი სიზუსტითაა ასახული ქართველ-ირანელთა ბრძოლის პერიპეტიები, ამ ბრძოლის დასაწყისი და მისი დასასრული.

ვიდრე უშუალოდ ნუმისმატიკური მასალის აღწერას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ხაზგასმით აღვნიშნოთ წინამორბედ მეცნიერთა, განსაკუთრებით კი ი. ბართოლომეის დიდი დამსახურება ქართულ-სასანური დრაქმების შესწავლის საქმეში. ის პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც აღნიშნა, რომ ქართულ-სასანური მონეტები ჰორმიზდ IV-ის (579-590 წწ.) დრაქმების იმიტაციას წარმოადგენს. ამით მან მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენი შექმნა მათ დასათარიღებლად.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები ორ ემისიად იყოფა.

პირველ ემისიას ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტა განეკუთვნება. მონეტა უპასპორტოა.

აღნიშნული მონეტის ატრიბუციას არასდროს არავითარი დავა არ გამოუწვევია: ის ერთხმად მიაკუთვნეს ქართლის ერისმთავარ სტეფანოს I-ს (ვახუშტის ქრონოლოგიით, 600-619 წწ.).

ევგ. პახომოვიც ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას სტეფანოს I-ს მიაკუთვნებდა (თუმცა ი. ბართოლომეისაგან განსხვავებით, ის მიიჩნევდა, რომ სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები სტეფანოს II-მ

მოჭრა) და მისთვის დამახასიათებლად მიიჩნევა შემდეგ ნიშნებს: 1. ფალაური ლეგენდა შაჰის ბიუსტთან (აქედან მისი დასკვნა: მონეტაზე მოთავსებული პორტრეტი ირანის შაჰისაა და არა ქართლის ერისმთავრის); 2. ქართლის ერისმთავრის სახელი დაქარაგმებულია არა მონეტის ცენტრალურ ადგილას, არამედ – არეზე (ეგვ. პახომოვის აზრით, ზემოთქმული გარკვევით მიუთითებს, რომ მონეტა მოჭრილია არა დამოუკიდებელი მმართველის, არამედ ირანის შაჰის ვასალის მიერ); 3. მონეტის შუბლზე მოთავსებულია ერთმაგი რკალი; 4. მონეტის ზურგზე – ორმაგი; 5. მონეტის რევერსზე ისევ ფალაური ლეგენდებია დამახინჯებული სახით.

ამ ფორმალური ნიშნების გამოყოფის შემდეგ, ეგვ. პახომოვი ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას უდარებს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის (590/1-628 წწ.) ორიგინალურ დრაქმებს და ამ გზით ცდილობს სტეფანოსის მონეტის ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენას.

ქართველმა ოსტატმა, ეგვ. პახომოვის ვარაუდით, პროტოტიპად აიღო ჰორმიზდ IV-ის დრაქმა, რაზედაც მიუთითებს წარწერა, მეფის ბიუსტი და ერთმაგი რკალი მონეტის შუბლზე. მაგრამ მონეტის ზურგზე ორმაგი რკალი უდავოდ აღებულია ხოსრო II-ის საფასეებიდან (ვინაიდან ჰორმიზდ IV ერთრკალიან მონეტას ჭრიდა). აქ შეიძლება კონტრარგუმენტის წამოყენება: საქმე ისაა, რომ ხოსრო II-ის დრაქმებზე ამოკვეთილია სამმაგი რკალი და არა ორმაგი. მაგრამ ამ საბუთს არ შეიძლება მიენიჭოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ხელოსანს ადვილად შეეძლო რკალების რაოდენობის აღრევა.

ამგვარად, ასკვნის ეგვ. პახომოვი, ბერლინის მუზეუმის კუთვნილი უნიკალური ცალის ემისია შეიძლებოდა განხორციელებულიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც: 1. ქართლი დამოკიდებული იყო ირანზე; 2. აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო ცირკულაციაში ძირითადად ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, ხოლო ხოსრო II-ის დრაქმები ის-ის იყო ერთვებოდა ბრუნვაში (ამაზე მიუთითებს დამატებითი რკალი ქართული მონეტის ზურგზე).

ასეთია ეგვ. პახომოვის პოზიცია.

ეგვ. პახომოვის კონცეფციაში რამდენიმე შესანიშნავი დაკვირვებაა, რომელსაც უნდა გაეწიოს ანგარიში. მისი დიდი დამსახურებაა, მაგალითად, ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტის ზურგზე მოთავსებული დამატებითი რკალის პროტოტიპის მითითება.

იმისათვის, რომ დავადგინოთ სტეფანოსის სახელით მოჭრილი I ემისიის ქრონოლოგია, თავდაპირველად, შევუდაროთ ერთმანეთს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის მონეტები, მოჭრილი მისი მმართველობის 1-2 წლებში. მათი იდენტურობა ეჭვს გარეშეა. განსხვავებაა

რკალთა რაოდენობაში: ჰორმიზდ IV-ის მონეტის როგორც შუბლის, ასევე ზურგის გამოსახულება ერთმაგ რკალშია ჩასმული, ხოლო ხოსრო II-ის მონეტის შუბლზე ორმაგი რკალია მოცემული, ზურგზე კი – სამმაგი.

ახლა მათ შევუდაროთ სტეფანოსის დრაქმა არასრული ქართული წარწერით. გვირგვინის ტიპის მიხედვით, ის სრული ანალოგიაა ორივე მათგანის. ამასთანავე, შუბლზე ამოკვეთილი რკალის მიხედვით, იმეორებს ჰორმიზდ IV-ის სამონეტო ტიპს, მაგრამ ზურგზე უკვე სიახლე აქვს: ორმაგი რკალი. ჩვენ სამართლიანად მიგვაჩნია ევგ. პახომოვის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ამ მონეტების ემისია უნდა განხორციელებულიყო მაშინ, როდესაც ქართლში, ძირითადად, ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, მაგრამ ის-ის იყო ფეხს იკიდებდა ხოსრო II-ის დრაქმები, ვინაიდან დამატებითი რკალი ხელოსანს მხოლოდ აქედან შეეძლო აეღო. აქედან გამომდინარე, სრულიად აშკარაა, რომ ისინი მოჭრილია მას შემდეგ, რაც ტახტზე უკვე აღარ ზის ჰორმიზდ IV, მაგრამ ხოსროც დიდი ხანი არაა, რაც ამ პრეროგატივით აღიჭურვა. ამრიგად, ამ მონეტის ემისია ძალიან არ უნდა მოვაცილოთ ჰორმიზდ IV-ის მმართველობის უკანასკნელ და ხოსრო II-ის მეფობის პირველ წლებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ახალი ტიპის ორიგინალური სასანური მონეტების აღმოსავლეთ საქართველომდე მოღწევას და ბრუნვაში ჩართვას გარკვეული პერიოდი დასჭირდებოდა, ჩვენი აზრით, ამ მონეტის ემისიის დროდ, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, შეიძლება მივიჩნიოთ 593 წელი, ან შემდგომი ხანა, მაგრამ არა უგვიანეს 595 წლისა.

მოტანილი ნუმიზმატიკური ექსკურსი სრულიად აშკარას ხდის ვახუშტის ქრონოლოგიის (რომლის თანახმადაც სტეფანოს I ქართლის ერისმთავრად 600-619 წლებში იყო) გადასინჯვის აუცილებლობას.

სტეფანოსის მეორე ემისია (შუბლი: შაჰის/მმართველის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური წარწერის ნაცვლად გამოსახულების მარცხნივ და მარჯვნივ ქართული ასომთავრული ლეგენდა – სԷՄΦ/ԴԲԸს (სტეფანოს). გარშემო ორმაგი რკალი. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. ფალაური წარწერა აღარ თავსდება. გარშემო სამმაგი რკალი) 11 ცალის რაოდენობით არის დაცული მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმებში (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3, ბერლინის მუზეუმი – 4, ერმიტაჟი – 2, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1, ბრიტანეთის მუზეუმი – 1) და, გარდა ამისა, 10 ცალი ლიტერატურაშია მოხსენიებული. ლიტერატურაში მოხსენიებული ზოგიერთი ცალი, ცხადია, შედის ჩამოთვლილი მუზეუმე-

ბის კოლექციებში. ყველა მათგანი უპასპორტოა. დაბოლოს, უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი ასეთი მონეტა, რომელიც აღმოჩნდა არაგვის ხეობაში, ადგილ ნემიხში, ქვა-ყუთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს (ხელმძღვანელი პროფ. რ. რამიშვილი).

როგორც აღვნიშნეთ, ბერლინის მუზეუმის მონეტის ატრიბუციას თავიდანვე არავითარი დავა არ გამოუწვევია, მაგრამ სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი დრაქმების პუბლიკაციას იმთავითვე მოჰყვა დისკუსია. ზოგი მათ სტეფანოს I-ს აკუთვნებდა, ზოგი – სტეფანოს II-ს (639-663 წწ.).

როგორია ჩვენი პოზიცია სტეფანოსის სახელით მოჭრილ მონეტებთან დაკავშირებით? ორივე ემისიას ჩვენ მივაკუთვნებთ სტეფანოს I-ს და ვათარილებთ 593/595-600 (?) წლებით ($\pm$ ერთი ან ორი წელი). რის საფუძველზე? I ემისიის შესახებ არგუმენტაცია ზემოთ არის წარმოდგენილი. რაც შეეხება სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიან ფულებს – ისინი რომ სტეფანოს II-ს მოეჭრა, მათზე გვირგვინი უნდა ყოფილიყო ისეთი, როგორიც ხოსრო II-ის მმართველობის 1-2 წლების შემდეგ მოჭრილ მონეტებზეა. მართლაც, ხოსრო II-მ თავისი ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე, ძირითადად, ორი ტიპის მონეტა მოჭრა. მონეტების პირველი ტიპი, რომელიც თარიღდება მისი მმართველობის 1-2 წლებით, შაჰის გამოსახულებისა და მისი გვირგვინის მიხედვით (აგრეთვე სხვა დეტალების მიხედვითაც), აბსოლუტურად იდენტურია ჰორმიზდ IV-ის დრაქმებისა. ერთადერთი სიახლე, რაც ხოსრო II-მ შეიტანა თავის ადრეულ მონეტებში, არის ის, რომ შუბლის გამოსახულება მოთავსებულია ორმაგ, ხოლო ზურგისა – სამმაგ რკალში. სწორედ ამ დრაქმების სრულ იმიტაციას წარმოადგენს სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები. შემდეგ წლებში ხოსრო II-მ კარდინალურად შეცვალა თავისი სამონეტო ტიპი. აქ მოთავსებული წვეროსანი შაჰის ბიუსტი და გვირგვინი დიამეტრულად განსხვავდება ხოსრო II-ის ადრეულ დრაქმებზე ამოკვეთილი გამოსახულებისგან (იხ. ზემოთ, ფოტო). აღნიშნული ემისია სტეფანოს II-ს (რომლის მოღვაწეობის ხანა VII საუკუნის შუა ხანებზე მოდის) რომ ეკუთვნოდეს, ის თავისი მონეტის ნიმუშად აიღებდა არა თითქმის 50 წლის წინათ მოჭრილ დრაქმებს, არამედ ხოსრო II-ის იმ მონეტებს, რომელთა ემისია წარმოებდა გვიან, VII საუკუნის ოციან წლებში.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასაზღვრო დრაქმებს შორის. მათგან, ალბათ, პირველია გურგენის მონეტები. გურგენის სახელით მოჭრილი მონეტები სამეცნიერო ლიტერატურაში ექვსი ცალის რაოდენობითაა ცნობილი (სამი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთი – ერმიტაჟში, ორი – სიმონ ჯანაშიას სახე-

ლობის საქართველოს მუზეუმში). გურგენის სახელით მოჭრილი დრაქმები ჰორმიზდ IV-ის მონეტების სრული მიზამდითაა მოჭრილი. ერთადერთი განმასხვავებელი დეტალია ორი ქართული მთავრული ასო (ან მონოგრამა) მონეტის შუბლზე, შაჰის გამოსახულების ზევით: 𐌖𐌕 (ან მათი ლიგატურა), ე.ი. – გურგენ. მონეტის ზურგზე ამოკვეთილია დამახინჯებული თარიღი, რომელიც ჰგავს 7-ს (ე.ი. ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელი, $579 + 7 = 586$ წ.). ცხადია, ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ გურგენის მონეტა მაინცდამაინც ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელსაა მოჭრილი (ის მიუთითებს მხოლოდ იმაზე, რომ ქართლის ერისმთავრის დრაქმა მოჭრილია ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მე-7 წლით დათარიღებული მონეტის მიხედვით, მისი მიზამდით), მაგრამ სრულიად აშკარად მიგვანიშნებს, რომ მისი ემისია არ შეიძლებოდა განხორციელებულიყო 586 წელზე ადრე.

ჩვენი აზრით, გურგენსავე უნდა ეკუთვნოდეს ძალიან იშვიათი მონეტები (ერთი მათგანი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში), რომლებზედაც ამოტვიფრულია ქართული მონოგრამა და რომლის დაშლა შეიძლება როგორც ორ, ისე სამ ასომთავრულ ნიშნად: 𐌖𐌕 და 𐌕𐌖𐌕. პირველ შემთხვევაში, მონოგრამა გაიხსნება როგორც გურგენ, ხოლო მეორე შემთხვევაში – როგორც ვახტანგ. ვინაიდან გვიანდელ ქართულ მონეტებზე, კერძოდ, ვახტანგ III-ის დრაქმებზე, რომელთა თარიღია 1298/99, 1299/1300 წლები, მსგავსი (მაგრამ ზუსტად ასეთი არა) მონოგრამა გვხვდება, ამიტომ ევგ. პახომოვი თვლის, რომ განსახილველ ფულზე ვახტანგის სახელია მოცემული.

მაგრამ თუ დაკვირვებით შევუდარებთ ერთმანეთს გურგენის სახელით მოჭრილ და ამ უკანასკნელ მონეტაზე ამოკვეთილ ასოთა პალეოგრაფიულ მოხაზულობას, ჩვენი აზრით, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მათი გრაფიკული და შინაარსობლივი იდენტურობა. საკვლევ მონეტაზე 𐌖 და 𐌕 უბრალოდ შეერთებულია. ესეც არ იყოს, გაჭირდება კიდევ ერთი უცნობი ერისმთავრის – ვახტანგის (ქვემოთ ვნახავთ, რომ გურგენსა და სტეფანოსს შორის არის წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარი, ჯუანშერი) მოთავსება გურგენსა და სტეფანოსს შორის.

ვინ არის ეს გურგენი?

ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში გურგენი გაიგივებულია ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ გუარამთან. ვახუშტის მიხედვით, ის ქვეყანას მართავდა 575-600 წლებში.

მაგრამ ქართული წერილობითი წყაროები გვიანდელია. უცხოურ სინქრონულ წერილობით წყაროებში კი იხსენიება არა გუარამი, არა-

მედ – გურგენი.

ე.ი რეალური პიროვნება აშკარად გურგენია და არა გუარამი.

ჩვენი აზრით, გურგენს თავისი სამონეტო რეგალია უნდა განე-
ხორციელებინა 589 წლის ბოლოს და 590 წლის გაზაფხულზე, როცა
ირანში არეულობა იყო.

ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს აგრეთვე სხვა წყაროებით
უცნობი ქართლის ერისმთავრის, ჯონბერის, ან ჯუანშერის სახელით
მოჭრილი უნიკალური მონეტა. ის ისეთივეა, როგორც გურგენის მონე-
ტები, ოღონდ შაჰის გამოსახულების თავზე გურგენის აღმნიშვნელი
ასოები შეცვლილია ორი ასომთავრული ნიშნით: **Წ** **ღ**.

არსებობს **Წ** **ღ**-ს გაშიფვრის სხვადასხვა ვარიანტი („ჯავახეთი“,
„ჯვარო“), თუმცა, ჩვენი აზრით, ყველაზე მისაღებია მისი გაიდენტუ-
რება ჯონბერ-ჯუანშერთან.

ამრიგად, ჯონბერ//ჯუანშერი წერილობითი წყაროებით უცნობი
ერისმთავარია, რომელიც გურგენის შემდეგ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზ-
ზე, მაგრამ – მეტად ხანმოკლე დროით, შეიძლება ერთი წლით, ან რამ-
დენიმე თვითაც კი (მონეტის უნიკალურობა ამის მოწმობაა).

ჯონბერ//ჯუანშერის მონეტაზე მოთავსებული დამახინჯებული
თარიღი (და სხვა დეტალებიც) ადასტურებს, რომ ის უკვე გურგენის
დრეჟმის მინაბადია და არა ორიგინალური სასანური მონეტისა. დრო
მისი ემისიისა 590-591 წლებით უნდა შემოიფარგლოს.

590 თუ 591 წელს კეისარ მავრიკეს (582-602 წწ.) რაზმების დახმა-
რებით ხოსრო II ილაშქრებს „ტირანის“, ბაჰრამ ჩუბინის წინააღმდეგ
და 591 წლის დასაწყისში იბრუნებს ტახტს.

591 წლის გაზაფხულზე რატიფიცირებული იქნა საზავო ხელშეკ-
რულება ბიზანტიასა და ირანს შორის. ხოსრო II-ს დიდი კომპენსაციის
გაღება მოუხდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. მან დათმო თავისი ჰეგემო-
ნობა სომხეთის დიდ ნაწილსა და ქართლზე თბილისამდე. გარდა ამი-
სა, ხოსრო II-მ ირანის ტერიტორიაზე ქრისტიანული ეკლესიების მშე-
ნებლობის ნება დართო. უფრო მეტიც: ქრისტიანობამ ხოსრო II-ის
მმართველობისას ისეთი პრივილეგიები მოიპოვა, რომ ის მაზდეანო-
ბის მეტოქედ იქცა თვით ირანის იმპერიის შიგნით.

ათი წლის განმავლობაში ბიზანტიისა და ირანის ზავი არ დარღ-
ვეულა.

ამ ხანებში, კონკრეტულად 591-593 წლებში, უნდა იყოს მოჭრილი
ქართულ-სასანური მონეტების ანონიმური სერიის ორი ტიპი: პირ-
ველი – ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე; მეორე
– ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით.

ორივე ტიპი მონეტებისა ხუთ-ხუთი ცალის რაოდენობითაა ჩვე-

ნამდე მოღწეული (დაცულია სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმსა და ერმიტაჟში, შესაბამისად, 4+3; 1+2). კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი მეექვსე მონეტა აღმოჩენილია 1900 წელს ძველი ბაბილონის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული უზარმაზარი განძის შემადგენლობაში.

სასანური ტიპის მონეტებზე ჯვრის მოთავსება რევოლუციური აქტია და ის, ალბათ, გაცილებით უფრო გაბედული ნაბიჯია, ვიდრე ქართული ასოების ამოკვეთა შაჰის გამოსახულებასთან (?). ამ ღონისძიებით, ფაქტობრივად, ქართლმა საქვეყნოდ გამოაცხადა თავისი ეროვნული პრეტენზიები. კიდევ მეტი: ქართლის რომელიღაც რადიკალურად განწყობილმა ერისმთავარმა მაზდეანობის ემბლემა – წმინდა ცეცხლი, საერთოდ განდევნა მონეტიდან და მის ადგილზე (კვარცხლბეკზე) დემონსტრაციულად ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო – ჯვარი აღმართა. ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართლი ბიზანტიის ეგიდის ქვეშ მოექცა, ე.ი. 591 წელს და მის შემდგომ ხანებში.

ახლა, თუ გავიხსენებთ სტეფანოსის მონეტის ზურგის კომპოზიციას – კვარცხლბეკზე ამაყად აღმართული ჯვარი, ისეთივე როგორც ქართულ-სასანური ანონიმური დრაქმების ერთ-ერთ ტიპზე – თავისთავად დგება საკითხი ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების სტეფანოსისადმი მიკუთვნების შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები არ შეიძლებოდა სხვა ვინმეს მოეჭრა, თუ არა სტეფანოსს (?). ამის სასარგებლოდ მიუთითებს მონეტათა ზურგის საერთო ტიპი (კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი).

შესაძლოა, ყველაფერი ასე მოხდა: თავდაპირველად სტეფანოსმა, პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლის დასაწყის ხანაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ზონდაჟი ჩაატარა. მან თავის მონეტაზე, შაჰის გამოსახულებასთან, მინიატურული ჯვარი მოათავსა. ეს, ალბათ, უნდა მომხდარიყო ირან-ბიზანტიის ზავის დადების პირველ ხანებში, როდესაც ზავის პირობები, პრაქტიკულად, ჯერ კიდევ არ იყო რელიეფურად გამოკვეთილი. შემდეგ კი მას უნდა მოეჭრა ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით კვარცხლბეკზე და წარწერიანი დრაქმები.

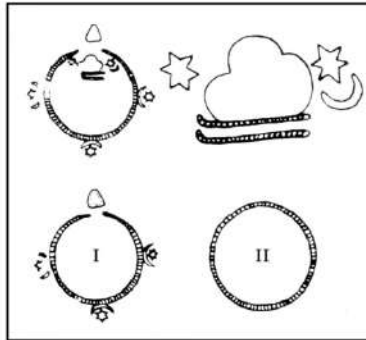
აღსანიშნავია, რომ აკად. გ. ჩუბინაშვილმა, სწავლობდა რა ქართული ხელოვნების ისტორიის კარდინალურ პრობლემებს, სტეფანოს I-ის მმართველობის საწყისად 590 წელი მიიჩნია. ეს მოსაზრება ახლოს არის ჭეშმარიტებასთან. შეიძლება ეს არ მოხდა მაინცდამაინც 590 წელს, არამედ – 591 წელს (აღსანიშნავია, რომ ვ. ჯობაძის მიხედვითაც,

	სტეფანოსის მმართველობის ხანა 591-601 წლებს შორის უნდა ვი ვარაუდოთ), მაგრამ, ვფიქრობთ, ამას ამჯერად პრინციპული მნიშვნელობა არ აქვს. სამონეტო ჯგუფის კლასიფიკაციის ალტერნატიული ვარიანტი ასეთია: 1. რეგალიის მატარებლის პერსონიფიკაცია, გვერდით ჯვრის გამოსახულება; 2. ჯვარი ორივე მხარეს; 3. ჯვარი საკურთხეველზე; 4. გურგენის სახელის ილუსტრაცია ლიგატურით; 5. იგივე, ოღონდ დაქარაგმებული – ႦႣ; 6. ემისია ასომთავრული ნიშნით – ႦႣ (=ჯუანშერ); 7. ჰორმიზდ IV-ის და ხოსრო II-ის ადრეული ნუმიზმატიკური ძეგლების ჰიბრიდი. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სჴႣႣ (=სტეფანოს); 8. ხოსრო ფარვიზის ადრეული დრაქმების ავტოხტონური რეალიზაცია. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სႦႧႣ/ႣႣႣႣ. ჯგუფის სავარაუდო terminus post quem non 586 წელია. ბევრად უფრო მყარია ზედა ქრონოლოგიური შტრიხი – 592 წელი. აკადემიკოს გ. ჩუბინაშვილს გამორკვეული აქვს, რომ მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრის მშენებლობა VI საუკუნის 90-იან წლებში იწყება. ყველა ნიშნის მიხედვით, ჯვრის გამოსახულებიანი მონეტების ემისია და ტაძრის მშენებლობის დაწყება-დამთავრება სინქრონულია. თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობით (სხვა ასპექტებს ჩვენ, ცხადია, არ ვეხებით) ეს ორი მომენტი (მონეტის მოჭრა და ტაძრის მშენებლობა) ტოლფასოვანი ღონისძიებანია. ორივე მათგანს, მინიატურულ მონეტას და გრანდიოზულ ტაძარს, ერთი და იგივე პოლიტიკურ-იდეოლოგიური ფუნქცია აკისრია: საქვეყნოდ განცხადება მაზდეანობის აღსასრულისა ქართლში და ქრისტიანული რელიგიის (მაშასადამე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი პოლიტიკის) აპოთეოზისა.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	დრაქმა (2,9 გრ.).
თარიღი	593-595 წწ., ან 591 წ. (?).
კოლექცია	ბერლინის მუზეუმი – 1 ცალი (უპასპორტო).

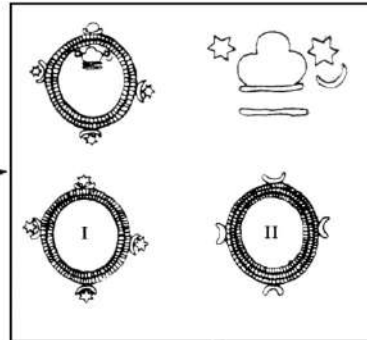
ჯგუფი	ქართულ-სასანური დრაქმები
ტიპი	მონეტა ჯვრის გამოსახულებით საკურთხეველზე. სტეფანოს I – მეორე ემისია
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. რემედიუმი: 2,03 გრ.-3,02 გრ. d= 25/26-28 მმ. 



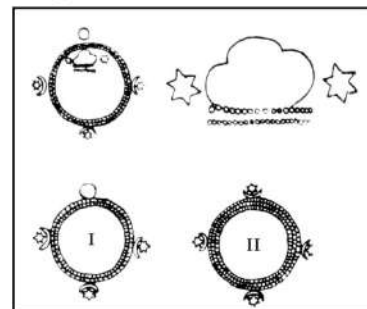
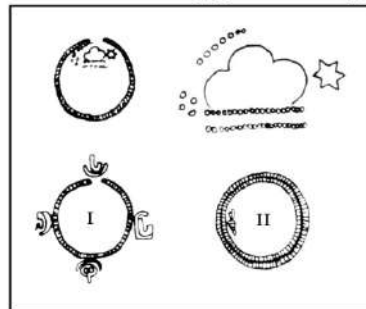
ჰორმიზდ IV
Ohrmazd IV



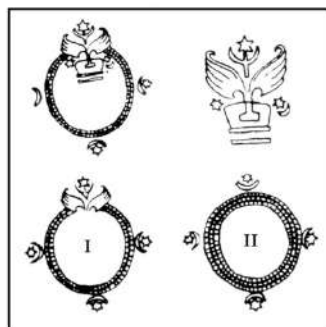
ხოსრო II მმართველობის 1-2 წლები
Khosrau II First two years of reign



სტეფანოზ I-ის მონეტები. The Coins of Stephanos I



ხოსრო II მმართველობის 1-2 წლის შემდეგ
Khosrau II After first two years of reign



შუბლი: შაჰის/მმართველის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური წარწერის ნაცვლად გამოსახულების მარცხნივ და მარჯვნივ ქართული ასომთავრული ლეგენდა – სქჴ/სქჴს (სტეფანოს). გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ორმაგი რკალი.

ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. ფალაური წარწერა აღარ თავსდება. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი სამმაგი რკალი.

სამეცნიერო კომენტარი	ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან ცნობილია სასანური სამონეტო ტიპის მიხედვით მოჭრილი დრაქმები, რომელთაც ქართული წარწერები და ჯვრის გამოსახულება აშშვენებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ აღსანიშნავად დამკვიდრებულია ტერმინი: ქართულ-სასანური მონეტები, ან ქართლის ერისმთავართა დრაქმები. ეს არის უაღრესად საინტერესო და ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ნუმისმატიკური ჯგუფი, რომლის გენეზისის გასააზრებლად აუცილებელია პოლიტიკური ფონის გათვალისწინება. 532 წელს ბიზანტიამ ირანთან დადო „საუკუნო ზავი“, რომლის ძალითაც მან ცნო ირანელთა უფლება აღმოსავლეთ საქართველოზე. ამით ქართლში მეფობა გაუქმდა. მთელი VI საუკუნის განმავლობაში ქართლის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა და ეს პერიპეტიები უტყუარად აისახა ქართულ-სასანურ მონეტებზე. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ პერიოდში ჩვენში მონეტები იჭრება სასანური ირანის ტიპის მიხედვით. მონეტის შუბლზე ყოველთვის გამოსახულია ირანის შაჰის ბიუსტი, ხოლო ზურგზე – ცეცხლთაყვანისმცემელ სასანიანთა ემბლემა, საკურთხეველზე აგიზგიზებული ცეცხლი, რომელსაც ორი შეიარაღებული მცველი დარაჯობს. მეამბოხე ქართველებმა ამ შაბლონურ ტიპს შაჰის მხარს ზემოთ მიუმატეს ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი, რომელიც ამავე დროს ეროვნული სიმბოლოც იყო. ეს გახლდათ დიდი, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური აქტი. ზოგჯერ მონეტების კიდეზე, მმართველის გამოსახულების ზემოთ, ვხვდებით ქართულ ასოებს ან მონოგრამებს, რომლებიც ქართველ ერისმთავართა სახელებს გვაუწყებს. მეტიც: ქართველებმა ქრისტიანობის სიმბოლო, ჯვარი, აგიზგიზებული ცეცხლის ნაცვლად საკურთხეველზე მოათავსეს და ამით ირანელთა ემბლემა დემონსტრაციულად განდევნეს ქართული მონეტიდან. ერისმთავარმა სტეფანოსმა კი თავისი სახელი მონეტის ცენტრში სრულად მოათავსა, მმართველის გამოსახულების გვერდით. აქ იშვიათი სიზუსტითაა ასახული ქართველ-ირანელთა ბრძოლის პერიპეტიები, ამ ბრძოლის დასაწყისი და მისი დასასრული. ვიდრე უშუალოდ ნუმისმატიკური მასალის აღწერას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ხაზგასმით აღვნიშნოთ წინამორბედ მეცნიერთა, განსაკუთრებით კი ი. ბართოლომეის დიდი დამსახურება ქართულ-სასანური დრაქმების შესწავლის საქმეში. ის პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც აღნიშნა, რომ ქართულ-სასანური მონეტები ჰორმიზდ IV-ის (579-590 წწ.) დრაქმების იმიტაციას წარმოადგენს. ამით მან მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენი შექმნა მათ დასათარი-
------------------------------------	--

დებლად.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები ორ ემისიად იყოფა.

პირველ ემისიას ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტა განეკუთვნება. მონეტა უპასპორტოა (შუბლი: ჰორმიზდ IV-ის გამოსახულება მარჯვნივ. ფალაური ლეგენდა – ჰრმ-აფზუ (ჰორმიზდ უავგუსტესი). ყველაფერი ეს ჩასმულია შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარ ერთმაგ მსხვილ რკალში. მონეტის კიდეზე ოთხი ქართული მთავრული ასო – სჟლს (=სტეფანოს), შემორკალური ოთხი ნახევარმთავრით. ზურგი: კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. კვარცხლბეკს ორივე მხრიდან მახვილებით შეიარაღებული ორი მცველი დარაჯობს. თარიღი და ზარაფხანის სახელი იმდენადაა დამახინჯებული, რომ წაკითხვა შეუძლებელია. გარშემო შეერთებული წერტილებისაგან შემდგარი ორმაგი რკალი).

სტეფანოსის მეორე ემისია 11 ცალის რაოდენობით არის დაცული მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმებში (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3, ბერლინის მუზეუმი – 4, ერმიტაჟი – 2, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1, ბრიტანეთის მუზეუმი – 1) და, გარდა ამისა, 10 ცალი ლიტერატურაშია მოხსენიებული. ლიტერატურაში მოხსენიებული ზოგიერთი ცალი, ცხადია, შედის ჩამოთვლილი მუზეუმების კოლექციებში. ყველა მათგანი უპასპორტოა. დაბოლოს, უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი ასეთი მონეტა, რომელიც აღმოჩნდა არაგვის ხეობაში, ადგილ ნემიხში, ქვა-ყუთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს (ხელმძღვანელი პროფ. რ. რამიშვილი).

თანამედროვე ნუმიზმატიკურ ლიტერატურაში გარკვეულ დრომდე გაბატონებული შეხედულების მიხედვით, მონეტა, რომელზედაც სტეფანოსის სახელი შემოკლებითაა გადმოცემული, ეკუთვნის ქართლის ერისმთავარს სტეფანოს I-ს (ვახუშტის ქრონოლოგიით, 600-619 წწ.), ხოლო დრაქმები, რომლებზედაც ეს სახელი სრულადაა აღბეჭდილი – სტეფანოს II-ს (639-663 წწ.).

ბერლინის მუზეუმის მონეტის ატრიბუციას თავიდანვე არავითარი დავა არ გამოუწვევია, მაგრამ სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი დრაქმების პუბლიკაციას იმთავითვე მოჰყვა დისკუსია. ზოგი მათ სტეფანოს I-ს აკუთვნებდა, ზოგი – სტეფანოს II-ს.

მაგრამ უკვე 1847 წელს ი. ბართოლომეი კატეგორიულად გამოვიდა სრულ ქართულწარწერიანი მონეტების სტეფანოს I-ისადმი მიკუთვნების სასარგებლოდ. მისი არგუმენტაცია მარტივი და ლოგიკური იყო. მან აღნიშნა დიდი მსგავსება სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტების ორივე ემისიას შორის, კერძოდ ის, რომ ორივე მათგანზე ჰორმიზდ IV არის გამოსახული, და არ მიიჩნია შესაძლებლად

სრულ ქართულწარწერიანი დრაქმები VII საუკუნის შუა ხანებით დაეთარილებინა. სტეფანოს II-ის ზეობის წლები დროის ხანგრძლივი ინტერვალითაა მოცილებული ჰორმიზდ IV-ის მმართველობის ხანას, ამიტომ, ი. ბართოლომეის აზრით, ამ შაჰის მონეტების მიხედვით ფულის მოჭრა მხოლოდ სტეფანოს I-ს შეეძლო.

სამწუხაროდ, ი. ბართოლომეის, ჩვენი აზრით, ერთადერთი სწორი შეხედულება დავიწყებულ და გაბათილებულ იქნა პროფ. ევგ. პახომოვის არგუმენტაციის წყალობით, რომელთა კრიტიკული გარჩევა მხოლოდ გასული საუკუნის 70-იან წლებში მოხდა.

რაში მდგომარეობს ევგ. პახომოვის შეხედულებათა არსი? მისი აზრით, სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები მკვეთრად განირჩევა ერთმანეთისაგან და ამიტომ მათი ემისია ორ სხვადასხვა პირს უნდა მიეწეროს. სტეფანოს I-ს ის მიაკუთვნებს ბერლინის უნიკალურ მონეტას და მისთვის დამახასიათებლად მიიჩნევს შემდეგ ნიშნებს: 1. ფალაური ლეგენდა შაჰის ბიუსტთან (აქედან მისი დასკვნა: მონეტაზე მოთავსებული პორტრეტი ირანის შაჰისაა და არა ქართლის ერისმთავრის); 2. ქართლის ერისმთავრის სახელი დაქარაგმებულია არა მონეტის ცენტრალურ ადგილას, არამედ – არეზე (ევგ. პახომოვის აზრით, ზემოთქმული გარკვევით მიუთითებს, რომ მონეტა მოჭრილია არა დამოუკიდებელი მმართველის, არამედ ირანის შაჰის ვასალის მიერ); 3. მონეტის შუბლზე მოთავსებულია ერთმაგი რკალი; 4. მონეტის ზურგზე – ორმაგი; 5. მონეტის რევერსზე ისევ ფალაური ლეგენდებია დამახინჯებული სახით.

ამ ფორმალური ნიშნების გამოყოფის შემდეგ, ევგ. პახომოვი ბერლინის მუზეუმის უნიკალურ მონეტას უდარებს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის (590/1-628 წწ.) ორიგინალურ დრაქმებს და ამ გზით ცდილობს სტეფანოსის მონეტის ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენას.

ქართველმა ოსტატმა, ევგ. პახომოვის ვარაუდით, პროტოტიპად აიღო ჰორმიზდ IV-ის დრაქმა, რაზედაც მიუთითებს წარწერა, მეფის ბიუსტი და ერთმაგი რკალი მონეტის შუბლზე. მაგრამ მონეტის ზურგზე ორმაგი რკალი უდავოდ აღებულია ხოსრო II-ის საფასებიდან (ვინაიდან ჰორმიზდ IV ერთრკალიან მონეტას ჭრიდა). აქ შეიძლება კონტრარგუმენტის წამოყენება: საქმე ისაა, რომ ხოსრო II-ის დრაქმებზე ამოკვეთილია სამმაგი რკალი და არა ორმაგი. მაგრამ ამ საბუთს არ შეიძლება მიენიჭოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ხელოსანს ადვილად შეეძლო რკალების რაოდენობის აღრევა.

ამგვარად, ასკვნის ევგ. პახომოვი, ბერლინის მუზეუმის კუთვნილი უნიკალური ცალის ემისია შეიძლებოდა განხორციელებულიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც: 1. ქართლი დამოკიდებული იყო ირანზე; 2.

აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო ცირკულაციაში ძირითადად ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, ხოლო ხოსრო II-ის დრაქმები ის-ის იყო ერთვებოდა ბრუნვაში (ამაზე მიუთითებს დამატებითი რკალი ქართული მონეტის ზურგზე).

სრულ ქართულწარწერიანი მონეტებისათვის კი დამახასიათებელია შემდეგი ნიშნები: 1. ფალაური ლეგენდის სრული უგულებელყოფა; 2. ქართული ზედწერილის მოთავსება მმართველის ბიუსტის გვერდით; 3. ორმაგი რკალი მონეტის შუბლზე; 4. სამმაგი – მონეტის ზურგზე.

პირველი ორი მომენტი, ევგ. პახომოვის აზრით, მიანიშნებს, რომ მონეტები მოჭრილია დამოუკიდებელი მმართველის მიერ, რომელიც აღარ ემორჩილება შაჰს. ასეთი კი იყო სტეფანოს II და არა სტეფანოს I. ამასთან ერთად, ორმაგი რკალი მონეტის შუბლზე და სამმაგი რკალი ზურგზე გვხვდება არა ჰორმიზდ IV-ის საფასეებზე, არამედ ხოსრო II-ის მონეტებზე და, ამდენად, სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები ხოსრო II-ის დრაქმების იმიტაციას წარმოადგენს. ხოსრო II-ის მეფობის წლები (590/1-628 წწ.) კი ემთხვევა (?! – ავტ.) სტეფანოს II-ის ზეობის (639-663 წწ.) წლებს.

ასეთია ევგ. პახომოვის პოზიცია.

ევგ. პახომოვის კონცეფციაში რამდენიმე შესანიშნავი დაკვირვებაა, რომელსაც უნდა გაეწიოს ანგარიში (მისი დიდი დამსახურებაა, მაგალითად, ბერლინის მუზეუმის უნიკალური მონეტის ზურგზე მოთავსებული დამატებითი რკალის პროტოტიპის მითითება და, განსაკუთრებით, დადგენა უაღრესად მნიშვნელოვანი ფაქტისა, რომ სრულ ქართულწარწერიანი მონეტები ხოსრო II-ის დრაქმების იმიტაციაა), მაგრამ მისი ატრიბუცია ხელოვნურია.

სამწუხაროდ, მიუხედავად აშკარა სუსტი ადგილებისა, ეს კონცეფცია ნუმიზმატიკურ ლიტერატურაში გარკვეულ დრომდე თავიდან ბოლომდე იყო გაზიარებული.

როგორია ჩვენი პოზიცია სტეფანოსის სახელით მოჭრილ მონეტებთან დაკავშირებით? ორივე ემისიას ჩვენ მივაკუთვნებთ სტეფანოს I-ს და ვათარილებთ 593/595-600 (?)წლებით ($\pm$ ერთი ან ორი წელი). რის საფუძველზე? კონკრეტული მასალის შესწავლის საფუძველზე, ქართულ-სასანური და ორიგინალური სასანური დრაქმების შედარების საფუძველზე.

უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა ერთხელ და სამუდამოდ გაბათილდეს დებულება სტეფანოს II-ისადმი ერთ-ერთი ემისიის მიკუთვნების შესახებ. საამისოდ არსებობს უმარტივესი და ეფექტური გზა.

როგორც ცნობილია, სტეფანოსის სახელით მოჭრილი სრულ ქარ-

თულწარწერიანი მონეტები წარმოადგენს ხოსრო II-ის დრაქმების სრულ იმიტაციას. ევგ. პახომოვის ეს დაკვირვება შეურყეველია. მაგრამ ისმის კითხვა: ხოსრო II-ის რომელ სამონეტო ტიპს ბაძავს აღნიშნული მონეტები? ირკვევა, რომ მხოლოდ იმ დრაქმებს, რომელთა ემისია წარმოებდა ხოსრო II-ის მმართველობის 1-2 წელს (ე.ი. 590/1 - 592 წწ.).

ხოსრო II-მ თავისი ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე ძირითადად ორი ტიპის მონეტა მოჭრა. მონეტის პირველი ტიპი, რომელიც თარიღდება მისი მმართველობის 1-2 წლებით, შაჰის გამოსახულებისა და მისი გვირგვინის მიხედვით (აგრეთვე სხვა დეტალების მიხედვითაც) აბსოლუტურად იდენტურია ჰორმიზდ IV-ის დრაქმებისა. ერთადერთი სიახლე, რაც ხოსრომ შეიტანა თავის ადრეულ მონეტებში, არის ის, რომ შუბლის გამოსახულება მოთავსებულია ორმაგ, ხოლო ზურგისა – სამმაგ რკალში.

შემდეგ წლებში ხოსრო II-მ კარდინალურად შეცვალა თავისი სამონეტო ტიპი. აქ მოთავსებული წვეროსანი შაჰის ბიუსტი და მისი გვირგვინი დიამეტრულად განსხვავდება ხოსრო II-ის ადრეულ დრაქმებზე ამოკვეთილი გამოსახულებისაგან. განსხვავება იმდენად თვალსაჩინოა, რომ ის ჩვენ გვათავისუფლებს ამ ორი სამონეტო ტიპის სკრუპულოზური აღწერისაგან (იხ. ზემოთ, ფოტო).

ახლა დავსვათ კითხვა: განა ლოგიკურია, რომ სტეფანოს II-ს (რომლის მოღვაწეობის ხანა VII საუკუნის შუა ხანებზე მოდის) თავისი მონეტების ნიმუშად აეღო ფულის ის ნიშანი, რომელიც თითქმის 50 წლის წინათ მოიჭრა?! ცხადია, არა. სტეფანოს II-ს თავისი დრაქმები უნდა მოეჭრა ხოსრო II-ის იმ მონეტების მიხედვით, რომელთა ემისია წარმოებდა გვიან – VII საუკუნის ოციან წლებში. ნუმისმატიკური თვალსაზრისით, ამ დებულების გაბათილება ძალიან გაჭირდება.

ამრიგად, სტეფანოს II უნდა ამოიშალოს იმ ქართველ მმართველთა სიიდან, რომელთა მონეტებმა ჩვენს დრომდე მოაღწია.

იმისათვის, რომ დავადგინოთ სტეფანოსის სახელით მოჭრილი I და II ემისიის ქრონოლოგია, თავდაპირველად შევუდაროთ ერთმანეთს ჰორმიზდ IV-ისა და ხოსრო II-ის მონეტები, მოჭრილი მისი მმართველობის 1-2 წლებში. მათი იდენტურობა ეჭვს გარეშეა. განსხვავებაა რკალთა რაოდენობაში: ჰორმიზდ IV-ის მონეტის როგორც შუბლის, ასევე ზურგის გამოსახულება ერთმაგ რკალშია ჩასმული, ხოლო ხოსრო II-ის მონეტის შუბლზე ორმაგი რკალია მოცემული, ზურგზე კი – სამმაგი.

ახლა მათ შევუდაროთ სტეფანოსის დრაქმა არასრული ქართული წარწერით. გვირგვინის ტიპის მიხედვით, ის სრული ანალოგიაა

ორივე მათგანის. ამასთანავე, შუბლზე ამოკვეთილი რკალის მიხედვით, იმეორებს ჰორმიზდ IV-ის სამონეტო ტიპს, მაგრამ ზურგზე უკვე სიახლე აქვს: ორმაგი რკალი. ჩვენ სამართლიანად მიგვაჩნია ევგ. პახომოვის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ამ მონეტების ემისია უნდა განხორციელებულიყო მაშინ, როდესაც ქართლში, ძირითადად, ჰორმიზდ IV-ის მონეტები მიმოიქცეოდა, მაგრამ ის-ის იყო ფეხს იკიდებდა ხოსრო II-ის დრაქმები, ვინაიდან დამატებითი რკალი ხელოსანს მხოლოდ აქედან შეეძლო აეღო. აქედან გამომდინარე, სრულიად აშკარაა, რომ ისინი მოჭრილია მას შემდეგ, რაც ტახტზე უკვე აღარ ზის ჰორმიზდ IV, მაგრამ ხოსროც დიდი ხანი არაა, რაც ამ პრე-როგატივით აღიჭურვა. ამრიგად, ამ მონეტის ემისია ძალიან არ უნდა მოვაცილოთ ჰორმიზდ IV-ის მმართველობის უკანასკნელ და ხოსრო II-ის მეფობის პირველ წლებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ახალი ტიპის ორიგინალური სასანური მონეტების აღმოსავლეთ საქართველომდე მოღწევას და ბრუნვაში ჩართვას გარკვეული პერიოდი დასჭირდებოდა, ჩვენი აზრით, ამ მონეტის ემისიის დროდ, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, შეიძლება მივიჩნიოთ 593 წელი, ან შემდგომი ხანა, მაგრამ არა უგვიანეს 595 წლისა.

დაბოლოს, ერთმანეთს შევუდაროთ სტეფანოსის სრულ ქართულწარწერიანი და ორიგინალური სასანური დრაქმები. სრულიად აშკარაა, რომ ქართული მონეტა ბაძავს ხოსრო II-ის დრაქმას, მოჭრილს მისი ზეობის 1-2 წლებში (ამაზე მეტყველებს გვირგვინის ტიპი, მმართველის გამოსახულება, რკალთა რაოდენობა მონეტის შუბლსა და ზურგზე) და ოდნავი მსგავსებაც არ გააჩნია მის გვიანდელ დრაქმებთან. აქედან დასკვნა: ის მოჭრილია მაშინ, როდესაც ხოსრო II-ის მონეტების პირველმა ტიპმა ფართოდ მოიკიდა ფეხი აღმოსავლეთ საქართველოში, ხოლო მეორე ტიპი ჯერ კიდევ არაა გამოჩენილი ჰორიზონტზე. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ხოსრო II-ის პირველი ტიპის დრაქმები 590/1-592 წლებში იჭრებოდა. ხუთი (თუნდაც მეტი!) წელი განა არ იყო საკმარისი იმისათვის, რომ ისინი ფართოდ გავრცელებულიყო აღმოსავლეთ საქართველოში? ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მონეტები სრული ქართული ლეგენდით 595-600/602 წლებით უნდა დათარიღდეს.

მოტანილი ნუმიზმატიკური ექსკურსი სრულიად აშკარას ხდის ვახუშტის ქრონოლოგიის (რომლის თანახმადაც სტეფანოს I ქართლის ერისმთავრად 600-619 წლებში იყო) გადასინჯვის აუცილებლობას.

სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტები გვიანდელია ქართულ-სასანურ დრაქმებს შორის. მათგან, ალბათ, პირველია გურგენის მონეტები. გურგენის სახელით მოჭრილი მონეტები სამეცნიერო ლი-

ტერატურაში ექვსი ცალის რაოდენობითაა ცნობილი (სამი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთი – ერმიტაჟში, ორი – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში). გურგენის სახელით მოჭრილი დრაქმები ჰორმიზდ IV-ის მონეტების სრული მიზამდითაა მოჭრილი. ერთადერთი განმასხვავებელი დეტალია ორი ქართული მთავრული ასო (ან მონოგრამა) მონეტის შუბლზე, შაჰის გამოსახულების ზევით: 𐌕𐌚 (ან მათი ლიგატურა), ე.ი. – გურგენ. მონეტის ზურგზე ამოკვეთილია დამახინჯებული თარიღი, რომელიც ჰგავს 7-ს (ე.ი. ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელი, $579 + 7 = 586$ წ.). ცხადია, ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ გურგენის მონეტა მაინცდამაინც ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მეშვიდე წელსაა მოჭრილი (ის მიუთითებს მხოლოდ იმაზე, რომ ქართლის ერისმთავრის დრაქმა მოჭრილია ჰორმიზდ IV-ის მეფობის მე-7 წლით დათარიღებული მონეტის მიხედვით, მისი მიზამდით), მაგრამ სრულიად აშკარად მიგვანიშნებს, რომ მისი ემისია არ შეიძლებოდა განხორციელებულიყო 586 წელზე ადრე.

ჩვენი აზრით, გურგენსავე უნდა ეკუთვნოდეს ძალიან იშვიათი მონეტები (ერთი მათგანი ინახება ბერლინის მუზეუმში, ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში), რომლებზედაც ამოტვიფრულია ქართული მონოგრამა და რომლის დაშლა შეიძლება როგორც ორ, ისე სამ ასომთავრულ ნიშნად: 𐌕𐌚 და 𐌕𐌚𐌔. პირველ შემთხვევაში, მონოგრამა გაიხსნება როგორც გურგენ, ხოლო მეორე შემთხვევაში – როგორც ვახტანგ. ვინაიდან გვიანდელ ქართულ მონეტებზე, კერძოდ, ვახტანგ III-ის დრაქმებზე, რომელთა თარიღია 1298/99, 1299/1300 წლები, მსგავსი (მაგრამ ზუსტად ასეთი არა) მონოგრამა გვხვდება, ამიტომ ევგ. პახომოვი თვლის, რომ განსახილველ ფულზე ვახტანგის სახელია მოცემული.

მაგრამ თუ დაკვირვებით შევუდარებთ ერთმანეთს გურგენის სახელით მოჭრილ და ამ უკანასკნელ მონეტაზე ამოკვეთილ ასოთა პალეოგრაფიულ მოხაზულობას, ჩვენი აზრით, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მათი გრაფიკული და შინაარსობლივი იდენტურობა. საკვლევ მონეტაზე 𐌕 და 𐌚 უბრალოდ შეერთებულია. ესეც არ იყოს, გაჭირდება კიდევ ერთი უცნობი ერისმთავრის – ვახტანგის (ქვემოთ ვნახავთ, რომ გურგენსა და სტეფანოსს შორის არის წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარი, ჯუანშერი) მოთავსება გურგენსა და სტეფანოსს შორის.

ვინ არის ეს გურგენი?

ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში გურგენი გაიგივებულია ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ გუარამთან. ვახუშ-

	ტის მიხედვით, ის ქვეყანას მართავდა 575-600 წლებში. მაგრამ ქართული წერილობითი წყაროები გვიანდელია. უცხოურ სინქრონულ წერილობით წყაროებში კი იხსენიება არა გუარამი, არამედ – გურგენი. ე.ი რეალური პიროვნება აშკარად გურგენია და არა გუარამი. ჩვენი აზრით, გურგენს თავისი სამონეტო რეგალია უნდა განეხორციელებინა 589 წლის ბოლოს და 590 წლის გაზაფხულზე, როცა ირანში არეულობა იყო. ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს აგრეთვე სხვა წყაროებით უცნობი ქართლის ერისმთავრის, ჯონბერის, ან ჯუანშერის სახელით მოჭრილი უნიკალური მონეტა. ის ისეთივეა, როგორც გურგენის მონეტები, ოღონდ შაჰის გამოსახულების თავზე გურგენის აღმნიშვნელი ასოები შეცვლილია ორი ასომთავრული ნიშნით: ჯღ. არსებობს ჯღ-ს გაშიფვრის სხვადასხვა ვარიანტი („ჯავახეთი“, „ჯვარო“), თუმცა, ჩვენი აზრით, ყველაზე მისაღებია მისი გაიდენტურება ჯონბერ-ჯუანშერთან. ამრიგად, ჯონბერ//ჯუანშერი წერილობითი წყაროებით უცნობი ერისმთავარია, რომელიც გურგენის შემდეგ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე, მაგრამ – მეტად ხანმოკლე დროით, შეიძლება ერთი წლით, ან რამდენიმე თვითაც კი (მონეტის უნიკალურობა ამის მოწმობაა). ჯონბერ//ჯუანშერის მონეტაზე მოთავსებული დამახინჯებული თარიღი (და სხვა დეტალებიც) ადასტურებს, რომ ის უკვე გურგენის დრაქმის მინაბაძია და არა ორიგინალური სასანური მონეტისა. დრო მისი ემისიისა 590-591 წლებით უნდა შემოიფარგლოს. 590 თუ 591 წელს კეისარ მავრიკეს (582 -602 წწ.) რაზმების დახმარებით ხოსრო II ილაშქრებს „ტირანის“, ბაჰრამ ჩუბინის წინააღმდეგ და 591 წლის დასაწყისში იბრუნებს ტახტს. 591 წლის გაზაფხულზე რატიფიცირებული იქნა საზავო ხელშეკრულება ბიზანტიასა და ირანს შორის. ხოსრო II-ს დიდი კომპენსაციის გაღება მოუხდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. მან დათმო თავისი ჰეგემონობა სომხეთის დიდ ნაწილსა და ქართლზე თბილისამდე. გარდა ამისა, ხოსრო II-მ ირანის ტერიტორიაზე ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობის ნება დართო. უფრო მეტიც: ქრისტიანობამ ხოსრო II-ის მმართველობისას ისეთი პრივილეგიები მოიპოვა, რომ ის მაზდეანობის მეტოქედ იქცა თვით ირანის იმპერიის შიგნით. ათი წლის განმავლობაში ბიზანტიისა და ირანის ზავი არ დარღვეულა. ამ ხანებში, კონკრეტულად 591-593 წლებში, უნდა იყოს მოჭრილი ქართულ-სასანური მონეტების ანონიმური სერიის ორი ტიპი: პირ-
--	--

ველი – ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით შუბლზე; მეორე – ანონიმური მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით.

ორივე ტიპი მონეტებისა ხუთ-ხუთი ცალის რაოდენობითაა ჩვენამდე მოღწეული (დაცულია სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმსა და ერმიტაჟში, შესაბამისად, 4+3; 1+2). კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი მეექვსე მონეტა აღმოჩენილია 1900 წელს ძველი ბაბილონის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული უზარმაზარი განძის შემადგენლობაში.

სასანური ტიპის მონეტებზე ჯვრის მოთავსება რევოლუციური აქტია და ის, ალბათ, გაცილებით უფრო გაბედული ნაბიჯია, ვიდრე ქართული ასოების ამოკვეთა შაჰის გამოსახულებასთან (?). ამ ღონისძიებით, ფაქტობრივად, ქართლმა საქვეყნოდ გამოაცხადა თავისი ეროვნული პრეტენზიები. კიდევ მეტი: ქართლის რომელიღაც რადიკალურად განწყობილმა ერისმთავარმა მაზდეანობის ემბლემა – წმინდა ცეცხლი, საერთოდ განდევნა მონეტიდან და მის ადგილზე (კვარცხლბეკზე) დემონსტრაციულად ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო – ჯვარი აღმართა. ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართლი ბიზანტიის ეგიდის ქვეშ მოექცა, ე.ი. 591 წელს და მის შემდგომ ხანებში.

ახლა, თუ გავიხსენებთ სტეფანოსის მონეტის ზურგის კომპოზიციას – კვარცხლბეკზე ამაყად აღმართული ჯვარი, ისეთივე როგორც ქართულ-სასანური ანონიმური დრაქმების ერთ-ერთ ტიპზე – თავისთავად დგება საკითხი ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების სტეფანოსისადმი მიკუთვნების შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები არ შეიძლებოდა სხვა ვინმეს მოეჭრა, თუ არა სტეფანოსს (?). ამის სასარგებლოდ მიუთითებს მონეტათა ზურგის საერთო ტიპი (კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი).

შესაძლოა, ყველაფერი ასე მოხდა: თავდაპირველად სტეფანოსმა, პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლის დასაწყის ხანაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ზონდაჟი ჩაატარა. მან თავის მონეტაზე, შაჰის გამოსახულებასთან, მინიატურული ჯვარი მოათავსა. ეს, ალბათ, უნდა მომხდარიყო ირან-ბიზანტიის ზავის დადების პირველ ხანებში, როდესაც ზავის პირობები, პრაქტიკულად, ჯერ კიდევ არ იყო რელიეფურად გამოკვეთილი. შემდეგ კი მას უნდა მოეჭრა ანონიმური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით კვარცხლბეკზე და წარწერიანი დრაქმები.

აღსანიშნავია, რომ აკად. გ. ჩუბინაშვილმა, სწავლობდა რა ქართული ხელოვნების ისტორიის კარდინალურ პრობლემებს, სტეფანოს

	I-ის მმართველობის საწყისად 590 წელი მიიჩნია. ეს მოსაზრება ახლოს არის ჭეშმარიტებასთან. შეიძლება ეს არ მოხდა მაინცდამაინც 590 წელს, არამედ – 591 წელს (აღსანიშნავია, რომ ვ. ჯობაძის მიხედვითაც, სტეფანოსის მმართველობის ხანა 591-601 წლებს შორის უნდა ვი ვარაუდოთ), მაგრამ, ვფიქრობთ, ამას ამჯერად პრინციპული მნიშვნელობა არ აქვს. სამონეტო ჯგუფის კლასიფიკაციის ალტერნატიული ვარიანტი ასეთია: 1. რეგალიის მატარებლის პერსონიფიკაცია, გვერდით ჯვრის გამოსახულება; 2. ჯვარი ორივე მხარეს; 3. ჯვარი საკურთხეველზე; 4. გურგენის სახელის ილუსტრაცია ლიგატურით; 5. იგივე, ოღონდ დაქარაგმებული – ႦႵ; 6. ემისია ასომთავრული ნიშნით – ႵႵ (=ჯუანშერ); 7. ჰორმიზდ IV-ის და ხოსრო II-ის ადრეული ნუმიზმატიკური ძეგლების ჰიბრიდი. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სჴႵႵ (=სტეფანოს); 8. ხოსრო ფარვიზის ადრეული დრაქმების ავტოხტონური რეალიზაცია. ჯვარი კვარცხლბეკზე, ლეგენდა – სႵႵႵ/ႵႵႵႵ. ჯგუფის სავარაუდო terminus post quem non 586 წელია. ბევრად უფრო მყარი აზრად ქრონოლოგიური შტრიხი – 592 წელი. აკადემიკოს გ. ჩუბინაშვილს გამოკვლეული აქვს, რომ მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრის მშენებლობა VI საუკუნის 90-იან წლებში იწყება. ყველა ნიშნის მიხედვით, ჯვრისგამოსახულებიანი მონეტების ემისია და ტაძრის მშენებლობის დაწყება-დამთავრება სინქრონულია. თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობით (სხვა ასპექტებს ჩვენ, ცხადია, არ ვეხებით) ეს ორი მომენტი (მონეტის მოჭრა და ტაძრის მშენებლობა) ტოლფასოვანი ღონისძიებანია. ორივე მათგანს, მინიატურულ მონეტას და გრანდიოზულ ტაძარს, ერთი და იგივე პოლიტიკურ-იდეოლოგიური ფუნქცია აკისრია: საქვეყნოდ განცხადება მაზდეანობის აღსასრულისა ქართლში და ქრისტიანული რელიგიის (მაშასადამე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი პოლიტიკის) აპოთეოზისა.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	დრაქმა. 2,03 გრ.-3,02 გრ.
თარიღი	595-600/602 წწ., ან 592 წ. (?).
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 3 ცალი, ქვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) № 1710, ქვ. №

	4059, ქვ. № 5870; ბერლინის მუზეუმი – 4 ცალი; ერმიტაჟი (სანკტ-პეტერბურგი) – 2 ცალი; მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1 ცალი; ბრიტანეთის მუზეუმი – 1 ცალი (ყველა უპასპორტო).
--	--

ბიბლიოგრაფია	გ. დუნდუა. ე.წ. ქართულ-სასანური მონეტების პრობლემა და ადრე-ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის საკითხები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერიის. №№ 1, 3. თბ. 1976; ფული საქართველოში. თბ. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა) (თ. დუნდუასთან, ნ. ჯავახიშვილთან და ა. ერისთავთან თანაავტორობით); ქართული ნუმისმატიკა. I ნაწილი. თბ. 2006 (თ. დუნდუასთან თანაავტორობით). დ. კაპანაძე. ქართული ნუმისმატიკა. თბ. 1969. М. П. Баратаев. Нумизматические факты Грузинского царства. СПб. 1844. Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955. Е. А. Пахомов. Монеты Грузии. Ч. I. СПб. 1910. D. M. Lang. Notes on Caucasian Numismatics. The Numismatic Chronicle (N.C.). Vol. XVII. 1957. London. V. Langlois. Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours. Paris. 1860.
----------------------------	--

უცხოური ფული ქართულ სამონეტო ბაზარზე	სამონეტო მიმოქცევა აღმოსავლეთ საქართველოში V საუკუნეში - VII საუკუნის პირველ ნახევარში V საუკუნის ბიზანტიური მონეტები: 1. იმპერატორ თეოდოსი II -ის (408-450 წწ.) სოლიდები სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ვითარებაში აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს შემდეგ პუნქტებში: თელავი, თეთრიწყაროს რაიონი, მცხეთა, წინანდალი, ურბნისი – თითო-თითო ცალი. მისივე სპილენძის მონეტა ნაპოვნია დმანისში; 2. კეისარ მარკიანეს (450-457 წწ.) მეუღლის, პულხერიას სოლიდი აღმოჩენილია დმანისის რაიონში; 3. ლეონ I-ის (457-474 წწ.) სოლიდები მიკვლეულია ბოლნისის რაიონში – 2 ცალი, ხიდისთავში (გორის რაიონი), ახალგორის რაიონში; მისივე ვერცხლის მონეტების მინაბადი სამი ცალის რაოდენობით აღმოჩენილია მცხეთის არქეოლოგიური გათხრების დროს. სასანური მონეტის გავრცელების ტოპოგრაფიის შესწავლამ საშუალება მისცა ირ. ჯალალანიას აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გამოეყო რამდენიმე ლოკალური რაიონი, სადაც ირანული დრაქმები განსაკუთრებით აქტიურ როლს თამაშობდა. ესენია: ერწო-თიანეთი, მცხეთა, ურბნისი, ქვემო ქართლი, ჰერეთი. ერწო-თიანეთის ზონაში აღმოჩენილი სასანური მონეტები: 1. 1923წელს სოფელ თოლენჯში (თიანეთი რაიონი) იპოვეს განძი, რომლის გადარჩენილი ნაწილის (71 ცალი) სია ასე გამოიყურება: 1. ფეროზი (459-484 წწ.) – 2 ცალი; 2. ბალაში (484-488 წწ.) – 2; 3. კავადი (488-531 წწ.) – 60; 4. ზამასპი (496-498 წწ.) – 1; 5. ხოსრო I (531-579 წწ.) – 6. განძის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია 459-541 წლები. ჩამარხვის დრო – VI საუკუნის შუა ხანები. 2. სოფელ სიმონიანთხევში (თიანეთის რაიონი) 1924 წელს იპოვეს განძი, რომელიც გაიფანტა. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ 14 მონეტამ. ესენია: 1. ფეროზის დრაქმა – 1 ცალი; 2. კავადის – 11; 3. ხოსრო I-ის – 2. განძის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია 459-536 წლები. ეს განძიც VI საუკუნის შუა ხანებშია ჩამარხული. 3. სოფელ გულელეებში (თიანეთის რაიონი) მოიძიეს ფეროზის დრაქმა. 4. 1968 წელს სოფელ მადრანეთში (თიანეთის რაიონი) აღმოჩნდა შერეული განძი 19 ცალის რაოდენობით, აქედან 12 სასანური დრაქმაა და დანარჩენი – ბიზანტიური ჰექსაგრამა (ვერცხლის მონეტები). სასანური მონეტების სია ასე გამოიყურება: 1. ხოსრო I – 2 ცალი; 2. ჰორმიზდ
---	---

IV (579-590 წწ.) – 7; 3. ხოსრო II (591-628 წწ.) – 3. ბიზანტიური მონეტები მოჭრილია იმპერატორ ჰერაკლეს (610-641 წწ.) და მისი შვილის, ჰერაკლე-კონსტანტინეს მიერ 615 წლის შემდეგ. განძის ჩამარხვის თარიღად ვარაუდობენ VII საუკუნის პირველი ნახევრის დასასრულს.

უაღრესად საინტერესოა სასანური დრაქმებისა და ბიზანტიური ჰექსაგრამების ერთობლივი აღმოჩენის ფაქტი, რაც უდავოდ მათ პარალელურ ცირკულაციაზე მიუთითებს. ამასთან დაკავშირებით, მნიშვნელოვანია ლიტერატურაში დაცული ერთი ცნობა: 1904 წელს თბილისის ძველ ნაწილში („მაიდანზე“) აღმოჩნდა ასევე შერეული განძი სასანური და ბიზანტიური მონეტებისა, რომელიც 700-800 ცალისაგან შედგებოდა. სასანური მონეტები უმთავრესად ხოსრო II-ის (591-628 წწ.) დრაქმებს წარმოადგენდა, ხოლო ბიზანტიურები – ისევ და ისევ ჰერაკლესა და ჰერაკლე-კონსტანტინეს ჰექსაგრამებს.

მცხეთაში აღმოჩენილი სასანური მონეტები:

1. 1930 წელს მცხეთის მიდამოებში აღმოჩნდა 41 სასანური დრაქმისაგან შემდგარი განძი. ის შეიცავს ბალაშის (484-488 წწ.), კავადის (488-531 წწ.) და ხოსრო I-ის (531-579 წწ.) მონეტებს. განძის ქრონოლოგიური დიაპაზონია 484-568 წლები. ის ჩამარხული უნდა იყოს VI საუკუნის ბოლოს.
2. 1953 წელს შემთხვევით იპოვეს ფეროზის დრაქმა.
3. სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ვითარებაში მცხეთის მიდამოებში აღმოჩნდა კავადის ოთხი დრაქმა.
4. 1961 წელს „მთა-ქართლის“ არქეოლოგიური გათხრების დროს მიაკვლიეს ჰორმიზდ IV-ის ვერცხლის მონეტას.
5. იქვე აღმოჩნდა ხოსრო II-ის (591-628 წწ.) დრაქმა.

გარდა ამისა, ჩვენ გვაქვს ცნობა იმის შესახებ, რომ 1827 წელს სვეტიცხოვლის მიდამოებში იპოვეს სასანური ფულის განძი, რომლის შემადგენლობაში შემავალი მონეტების ძირითადი ნაწილი მპოვნელმა გადაადნო.

ურბნისში აღმოჩენილი სასანური მონეტები:

1. 1956 წელს არქეოლოგიური გათხრების დროს ურბნისში აღმოჩნდა ერთმანეთზე მიჭანგული შვიდი მონეტა. ქიმიური დამუშავების შემდეგ გაირკვა, რომ ეს მონეტებია კავადის (488-531 წწ.) ოთხი და ხოსრო I-ის (531-579 წწ.) სამი დრაქმა.
2. 1960 წელს ურბნისში იპოვეს 21 ვერცხლის სასანური მონეტისაგან

შემდგარი განძი. ყველა მათგანი მოჭრილია ხოსრო II-ის (591-628 წწ.) სახელით. ყველაზე ადრეული მათ შორის მოჭრილია ხოსრო II-ის მმართველობის მეორე წელს, გვიანდელი – 24-ე წელს. ამრიგად, განძის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია 591-613 წლები და ის ჩამარხული უნდა იყოს VII საუკუნის პირველ მეოთხედში.

3. 1960 წელსვე ურბნისის არქეოლოგიური გათხრების დროს მიაკვლიეს შვიდ სასანურ მონეტას: ფეროზი – 1 ცალი, კავადი – 2, ხოსრო I – 4.

4. იმავე წელს ადგილობრივმა მოსახლემ შემთხვევით მოიპოვა თერთმეტი სასანური დრაქმისგან შემდგარი განძი. ყველა მონეტა მოჭრილია ხოსრო II-ის სახელით.

5. არქეოლოგიური გათხრების დროს ურბნისში იმავე წელს კვლავ აღმოჩნდა ხოსრო II-ის დრაქმა.

ქვემო ქართლში აღმოჩენილი სასანური მონეტები:

1. 1970 წელს ბოლნისში აღმოჩნდა ფეროზის (459 -484 წწ.) სახელით მოჭრილი ვერცხლის მონეტების განძი ოცდაცხრა ცალის რაოდენობით.

2. წალკის რაიონის სოფელ სანთაში იპოვეს კავადის (488 -531 წწ.) დრაქმა.

3. 1945-50-იან წლებში სოფელ სიონში (მარნეულის რაიონი) მოიპოვეს ხოსრო I-ის (531-579 წწ.) მონეტა.

ისტორიული ჰერეთის საზღვრებში აღმოჩენილი სასანური მონეტები:

1. 1939 წელს სოფელ ბაისუბნის ახლოს (ლაგოდეხის რაიონი) მიწის სამუშაოების დროს აღმოჩნდა თიხის ქოთანის სასანური ვერცხლის მონეტებით. განძი გაიფანტა. მოხერხდა მხოლოდ ორი მათგანის განსაზღვრა – ერთი ეკუთვნოდა კავადს (488-531 წწ.) და მეორე – ჰორმიზდ IV-ს (579-590 წწ.).

2. 1958 წელს სოფელ ვაშლოვანში (ლაგოდეხის რაიონი) ასევე მიწის სამუშაოების დროს იპოვეს ხოსრო I-ის (531-579 წწ.) დრაქმა.

3. 1977 წელს წითელწყაროს (დღევანდელი დედოფლისწყაროს) რაიონის სოფელ ოზაანის სავარგულებში მიწის სამუშაოების დროს აღმოჩნდა სასანური ვერცხლის მონეტების დიდი განძი. მოხერხდა 1278 ცალის შეგროვება, თუმცა განძის პუბლიკაციის შემდეგ კიდევ ათიოდე ცალი შევიდა სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილებაში. შესწავლილი მონეტებიდან 1268 ცალი სასანური დრაქმაა, ხოლო 10 – ბიზანტიური ჰექსაგრამა. მმართველების მიხედვით ისინი ასეთნაირად ნაწილდება: 1. ხოსრო I – 96 ეგზემპლარი; 2. ჰორმიზდ IV – 743; 3. ხოსრო II (591-628 წწ.) –

429; 4. ჰერაკლე და ჰერაკლე-კონსტანტინე (615-631 წწ.) – 8; 5. ჰერაკლე, ჰერაკლე-კონსტანტინე, ჰერაკლიონი (632-641 წწ.) – 2. სასანური დრაქმების ქრონოლოგიური ჩარჩოები თითქმის საუკუნით განისაზღვრება, სჭარბობს ჰორმიზდ IV-ის მონეტები. ბიზანტიური ჰექსაგრამები გამოშვებულია 615-641 წლებში. განძი, ალბათ, VII საუკუნის შუა ხანებში ან მეორე ნახევრის დასაწყისშია ჩამარხული. დაბოლოს, ამ განძთან დაკავშირებით უნდა შევხვით კიდევ ერთ საკითხს – კერძოდ, ზარაფხანების შესახებ. განძის შემადგენლობაში შეძვარი მონეტები მოჭრილია სასანური იმპერიის 42 ზარაფხანაში, რომელთაგან თერთმეტის ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება.

4. 1970 წელს შრომაში (ლაგოდეხის რაიონი) აღმოჩნდა ხოსრო II -ის დრაქმა.

აღმოსავლეთ საქართველოს ფარგლებში მიკვლეული VI საუკუნის - VII საუკუნის პირველი ნახევრის ბიზანტიური მონეტები:

1. 1940-იან წლებში ნოსტეს (კასპის რაიონი) მიდამოებში იპოვეს იმპერატორ ანასტასი I-ის (491-518 წწ.) სპილენძის მონეტა.
2. 1872 წელს მცხეთაში არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩნდა იუსტინე I-ის (518-527 წწ.) სპილენძის მონეტა.
3. ასეთივე მონეტა აღმოაჩინა 1936 წელს დმანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ.
4. 1950 წელს რუსთავის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების დროს იპოვეს ასეთივე მონეტა.
5. 1959 წელს ურბნისის გათხრების დროს აღმოჩნდა იუსტინე I-ის სპილენძის მონეტა.
6. მისივე სპილენძის მონეტა ნაპოვნია თბილისში 1961 წელს გორის ქუჩაზე.
7. 1961 წელს მცხეთაში არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ქვის სამარხში იუსტინიანე I-ის (527-565 წწ.) ვერცხლის მონეტა იპოვა.
8. 1961 წელს მცხეთის მიდამოებში „მთა-ქართლის“ ექსპედიციამ მავრიკე ტიბერიუსის (582-602 წწ.) სპილენძის მონეტა იპოვა.
9. 1902 წელს მცხეთის მიდამოებში ნავთსადენის გაყვანის დროს ნაპოვნია ჰერაკლეს (610-641 წწ.) და ჰერაკლე-კონსტანტინეს სახელით მოჭრილი ვერცხლის მონეტა.
10. 1936 წელს სოფელ წინწყაროში (თეთრიწყაროს რაიონი) ნაპოვნ მონეტებში ერთი ჰერაკლეს და ჰერაკლე-კონსტანტინეს სახელით მოჭრილი ჰექსაგრამაც იყო. ასეთივე მონეტა აქ აღმოჩნდა 1937 წელსაც.
11. 1936 წელს დმანისში არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აღმოაჩინა ჰერაკლე კეისრის სპილენძის მონეტა.

12. ჰერაკლეს და ჰერაკლე-კონსტანტინეს სახელით მოჭრილი ვერცხლის მონეტა იპოვეს 1937 წელს მცხეთის არქეოლოგიური გათხრების დროს არმაზისხევის უბანზე.
13. 1952 წელს სოფელ ჭანდრების (ქარელის რაიონი) ეკლესიაში მოიძიეს ჰერაკლეს და ჰერაკლე-კონსტანტინეს ჰექსაგრამა.
14. 1962 წელს სოფელ ჟებოტაში (თიანეთი რაიონი) წვიმისგან გადარეცხილ სამარხთან იპოვეს ჰერაკლეს ვერცხლის მონეტა.

სამონეტო მიმოქცევა დასავლეთ საქართველოში V-VII საუკუნეებში

პიტიუნტ-ბიჭვინთაში აღმოჩენილი მონეტები:

V საუკუნის მონეტები: არკადიუსი (395-408 წწ.) – 8 ცალი, თეოდოსი II (409-450 წწ.) – 1 და ერთიც მისი მეუღლის – ევდოკიასი (ყველა მათგანი სპილენძისაა).

პიტიუნტის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია VI საუკუნის 100-ზე მეტი ბიზანტიური მონეტა, რომელთაგან უმრავლესობა საუკუნის პირველ ნახევარშია მოჭრილი. ყველა მათგანი სპილენძისაა. იმპერატორების მიხედვით ეს ნუმისმატიკური მასალა ასე ნაწილდება: 1. ანასტასი I (491-518 წწ.) – 5; 2. იუსტინე I (518-527 წწ.) – 72; 3. იუსტინიანე I (527-565 წწ.) – 15; 4. იუსტინე II (565-578 წწ.) – 4; 5. მავრიკე ტიბერიუსი (582-602 წწ.) – 4.

ნუმისმატიკური თვალსაზრისით, ბიჭვინთაში აღმოჩენილი მონეტების გარკვეული ნაწილი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. უპირველეს ყოვლისა, ეს შეეხება 1961 წელს აღმოჩენილ იუსტინე I-ის ხუთნუმიანი მონეტების განძს, რომელიც 55 ცალისაგან შედგება. იდენტური მონეტების აღმოჩენის შემთხვევები საქართველოს სხვა პუნქტებში აღრიცხული არ არის. ბიჭვინთაში კი, ცალკეულად კიდეც 11 ასეთი მონეტაა ნაპოვნი. სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, მათი რიცხვი არც თუ ისე დიდია. ბიჭვინთის განძის მონეტები, როგორც ჩანს, მოჭრილია კონსტანტინოპოლის ზარაფხანის I და II სახელოსნოებში.

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ბიჭვინთაში აღმოჩენილ ბიზანტიურ მონეტებში სჭარბობს კონსტანტინოპოლის ზარაფხანის პროდუქცია (86 ცალი). გარდა იმპერიის დედაქალაქში მოჭრილი მონეტებისა, პიტიუნტის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია აგრეთვე ანტიოქია-თეოპოლისში (2), ნოკომედიაში (1), კართაგენსა (1) და თესალონიკში (2) გამოშვებული ფულები. კართაგენსა და თესალონიკში მოჭრილი მონეტების აღმოჩენა ბიჭვინთაში იმ მხრივ იმსახურებს ყურად-

დებას, რომ საქართველოს საზღვრებში ეს მათი ფიქსირების ერთადერთი შემთხვევაა. იგივე უნდა ითქვას თეოპოლისის პროდუქციის შესახებაც. ანტიოქიას 538 წლის მიწისძვრის შემდეგ იუსტინიანემ თეოპოლისი შეარქვა. საქართველოში სწორედ ბიჭვინთაა ერთადერთი პუნქტი, სადაც თეოპოლისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტა აღმოჩნდა.

დასავლეთ საქართველოს დანარჩენ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი V საუკუნის ბიზანტიური მონეტები:

1. 1959 წელს სახუმის ციხის ტერიტორიაზე იპოვეს არკადიუსის (395-408 წწ.) სპილენძის მონეტა.
2. 1903 წელს გაგრის სამაროვანზე აღმოჩნდა დასავლეთ რომის იმპერიის იმპერატორის, ჰონორიუსის (395-426 წწ.) ოქროს მონეტა.
3. 1937 წელს მესტიის რაიონის სოფელ ცხუმარში გეოლოგიური სამუშაოების დროს იპოვეს ლეონ I-ისა (457-474 წწ.) და ანასტასი I-ის (491-518 წწ.) თითო ოქროს მონეტა.

დასავლეთ საქართველოს დანარჩენ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი VI საუკუნის ბიზანტიური მონეტები:

1. სოხუმში აღმოჩენილი სპილენძის მონეტები იმპერატორების მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდება: ანასტასი I (491-518 წწ.) – 2 ცალი; იუსტინე I (518-527 წწ.) – 1; იუსტინიანე I (527-565 წწ.) – 4.
2. VI საუკუნის ბიზანტიური მონეტები აღმოჩენილია წებელდას (სიბილე) მიდამოებში (გულრიფშის რაიონი), არქეოლოგიური გათხრების შედეგად: იუსტინიანე I (527-565 წწ.) – 6 მონეტა, აქედან, 2 – სპილენძის, 3 – ვერცხლის და 1 – ოქროს.
3. VI საუკუნის ბიზანტიური მონეტები ნაპოვნია ციხისძირში, აქ აღმოჩნდა ანასტასი I-ის, იუსტინე I-ის და იუსტინე II-ის (565-578 წწ.) 10-15 სპილენძის მონეტა.
4. 1903 წელს ოჩამჩირეში მიწის სამუშაოების დროს თითქოს უპოვიათ მონეტებით სავსე ქოთანნი, რომელშიც შედიოდა VI-XI საუკუნეების ბიზანტიური სპილენძის მონეტები. ეს „განძი“ საეჭვოა თავისი დიდი ქრონოლოგიური დიაპაზონის გამო. შეუძლებელია ერთ კომპლექსში თავი მოეყარა ასეთი განსხვავებული დროის მონეტებს. ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ვიდრე ეს კომპლექსი მუზეუმში მოხვდა, ამას კი ადგილი 1957 წელს ჰქონდა, მისი შემადგენლობა აირია. ასეა თუ ისე, „განძი“ ჩვენთვის საინტერესო VI საუკუნის მონეტებსაც შეიცავს. ესენია: იუსტინე I – 2 ცალი; იუსტინიანე I – 1; იუსტინე II – 2; ტიბერიუს II (578-582 წწ.) – 1; მავრიკე ტიბერიუსი (582-602 წწ.) – 2, სულ 8 ცალი.

VI საუკუნის ბიზანტიური მონეტები დასავლეთ საქართველოს სხვა ადგილებშიც არის მიკვლეული. მოგვყავს მათი სია კეისრების მმართველობის თანმიმდევრობის მიხედვით, ოღონდ, ძირითადად, აღმოჩენის დროისა და პირობების მითითების გარეშე: 1. ანასტასი I-ის (491-528 წწ.) სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა ქუთაისში; 2. იუსტინე I-ის (518-527 წწ.) ექვსი მონეტა (ოთხი სოლიდი, ერთი ვერცხლის და ერთი სპილენძის) ნაპოვნია შემდეგ პუნქტებში: ნოქალაქევი (სენაკის რაიონი), ზუგდიდი, ბათუმის მიდამოები; 3. იუსტინიანე I-ის (527-565 წწ.) შვიდი მონეტის (სამი სოლიდი, სამი სპილენძის და ერთი ვერცხლის მონეტა) აღმოჩენათა ტოპოგრაფია ასეთია: ფსირცხა (გუდაუთის რ-ნი), ჩხალთა (სოხუმის რაიონი), ახალი ათონი, ჩხოროწყუ და ფოთი; 4. ტიბერიუს II-ის (578-582 წწ.) ოქროს მონეტა აღმოჩნდა ჩიბათში (ლანჩხუთის რაიონი) მიკვლეული განძის შემადგენლობაში (ამ განძის შესახებ ჩვენ ქვემოთ ვისაუბრებთ); 5. მავრიკე ტიბერიუსის (582-602 წწ.) სოლიდების განძი 23 მონეტის შემადგენლობით ნაპოვნია 1930 წელს ნოქალაქევის არქეოლოგიური გათხრების დროს; 6. აქვეა აღმოჩენილი VI საუკუნის სპილენძის გაცვეთილი ექვსი მონეტა.

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი VII საუკუნის ბიზანტიური მონეტები:

1. 1958 წელს სოფელ ჩიბათში (ლანჩხუთის რაიონი) აღმოჩნდა ბიზანტიური ოქროს მონეტების განძი, რომლის გადარჩენილი ნაწილი ასე გამოიყურება: ტიბერიუს II (578-582 წწ.) – 1 ცალი, მავრიკე ტიბერიუსი (582-602 წწ.) – 1, ფოკა (602-610 წწ.) – 107, ჰერაკლე (610-641 წწ.) – 14.
2. ზუგდიდის რაიონის სოფელ ოდიშში აღმოჩნდა 13 ვერცხლის მონეტისგან შემდგარი განძი, აქედან ორი მიეკუთვნება მავრიკე ტიბერიუსს და 11 – ჰერაკლესა და ჰერაკლე-კონსტანტინეს.
3. იმპერატორ ფოკას (602-610 წწ.) ოქროს მონეტა აღმოჩნდა 1927 წელს სოფელ დრანდის (სოხუმის რაიონი) მიდამოებში.
4. 1952-1953 წლებში ბიჭვინთაში აღმოჩნდა იმპერატორ ჰერაკლეს სპილენძის სამი მონეტა.
5. ჰერაკლე კეისრის ოქროს მონეტა აღმოჩნდა სოფ. ჩიორაში (ონის რაიონი).
6. 1950 წელს სოფ. ქორეთში (საჩხერის რაიონი) იპოვეს ჰერაკლეს ჰექსაგრამა.
7. 1940 წელს სოფ. დიდჭყონში (მარტვილის რაიონი) იპოვეს ოქროს მონეტა, მოჭრილი ჰერაკლესა და ჰერაკლე-კონსტანტინეს სახელით.
8. კონსტანს II-ის (641-668 წწ.) ოქროს მონეტა აღმოჩნდა სოხუმის მიდამოებში.

	9. 1930წელს სოფელ ღვანკითში (თერჯოლ ის რაიონი) იპოვეს კონსტანს II-ის სოლიდი. 10. იუსტინიანე II -ის (685-695 წწ.) ოქროს სამი მონეტა იპოვეს 1915 წელს ბიჭვინთის მიდამოებში. ციხისძირში აღმოჩნდა სასანური მონეტების განძი, რომლისგანაც მხოლოდ სამი ეგზემპლარი შევიდა ბათუმის მუზეუმის საცავში. ესენია კავადის (488-531 წწ.) ორი და ხოსრო I-ის (531-579 წწ.) ერთი დრაქმა. გარდა ამისა, ორი სასანური დრაქმა აღმოჩენილია აფხაზეთის ტერიტორიაზე: კავადის დრაქმა წებელდაში და ხოსრო II-ის (591-628 წწ.) – სოხუმში.
--	---

ჯგუფი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები
ტიპი	ქვეჯგუფი – ომაიანთა დირჰემები
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. წონა: კერძო კოლექციაში დაცული ცალი (გამოქვეყნებულია მ. კლატის მიერ) – 2,64 გრ., ეშმოლის მუზეუმის ცალი – 2,77 გრ., ბერლინის მუზეუმის ცალი – 2,78 გრ., კატარის ეროვნული მუზეუმის ცალი – 2,91 გრ. რემედიუმი 2,64-2,91 გრ. d=23-27,5 mm.  შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده / لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

	ირგვლივ: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 85 წელს (=704 წ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი სამმაგი რკალი. ზურგი: ცენტრში ოთხ სტრიქონად არაბული ზედწერილი: الله احد الله/ الصمد لم يلد/ و لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد იგია ალლაჰი ერთადერთი, ალლაჰი მარადი, არცა უშვია და არცა შობილა, არცა მოზიარედ ჰყოლია არავინ. შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.
სამეცნიერო კომენტარი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები სამონეტო ჯგუფის სახელია. აქედან, ყველაზე ადრეულია ომაიანთა დირჰემები. VII საუკუნის მნიშვნელოვანმა პოლიტიკურმა ძვრებმა მახლობელ აღმოსავლეთში თავისი ასახვა პოვა ეკონომიკასა და ფულად მიმოქცევაში. ირანი და ბიზანტიის აღმოსავლური პროვინციები არაბთა სახალიფოს შემადგენლობაში მოექცა. VIII საუკუნის პირველი ნახევრიდან არაბებმა ფეხი საქართველოშიც მოიკიდეს. პირველი არაბული მონეტა თბილისის ზარაფხანაში ჰიჯრ. 85 წელს (=704 წ.) მოიჭრა, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის (685-705 წწ.) დროს, და, როგორც სახალიფოს ყველა სხვა ზარაფხანის დირჰემები, ისიც ანონიმურია. თბილისში მოჭრილი ომაიანთა დირჰემი სულ ოთხი ცალის რაოდენობით არის ცნობილი. ერთი ბერლინის მუზეუმშია დაცული, მეორე – კატარის ეროვნულ მუზეუმში, მესამე – ემბოლის მუზეუმში, ხოლო მეოთხე – კერძო კოლექციაში. ე.ი. 704 წელს არაბებს თბილისი ხელთ ეპყრათ. როგორც მკვლევარები ვარაუდობენ, თბილისში VIII საუკუნის დასაწყისში არაბთა მხრიდან სამონეტო ემისიის რეალიზაცია უფრო პოლიტიკური ჟესტი იყო, ვიდრე ეკონომიკური. მონეტები ფართო ცირკულაციისთვის არ უნდა ყოფილიყო გამიზნული. ამის შემდეგ თითქმის 125 წლის მანძილზე თბილისის ზარაფხანა არ ფუნქციონირებს. მეცნიერების განკარგულებაში არსებული ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, თბილისის ზარაფხანამ განაახლა მოქმედება ჰიჯრ. 210 წელს (=825/6 წწ.), ვინაიდან სწორედ ამ წლითაა დათარიღებული პირ-

	ველი თბილურ-აბასიანური დირჰემი. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 210 წელს (=825/26 წწ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი. ზურგი: ცენტრში სამ სტრიქონად არაბული ზედწერილი: محمد/ رسول الله მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა. შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს. ამის შემდეგ, ოცდაათ წელზე მეტი ხნის მანძილზე, ჰიჯრ. 211-247 წლებში თბილისში მოჭრილი მონეტები ცნობილი არაა. შემთხვევითია თუ არა ეს გარემოება, ამას მომავალი აღმოჩენები გვიჩვენებს. ჰიჯრ. 248 წელს (=862/63 წწ.) მოჭრილი თბილურ-აბასიანური დირჰემები ცნობილია სულ ექვსი ცალის რაოდენობით: სამი მათგანი დაცულია ერმიტაჟში, ორი – მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში და ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. ამ მონეტის აღწერილობა ასეთია: შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. ირგვლივ არაბული ზედწერილი: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 248 წელს (=862/63 წწ.). ხაზოვანი რკალი და მეორე წრიული ლეგენდა: الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ
--	--

მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

ზურგი: ცენტრში ხუთსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

الله / محمد / رسول / الله / المستعين بالله

ალლაჰს. მუჰამმადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუსთაინ ბილლაჰი.

ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, შემდეგ არაბული ლეგენდა:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოაგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ამის შემდეგ თბილისში მოჭრილ აბასიანთა დირჰემებზე ხალიფების სახელია მოთავსებული. იცვლება თარიღი, ხოლო ისლამური ფორმულები, ძირითადად, მეორდება. ქვემოთ, ცხრილია, სადაც წარმოდგენილია თბილისში აბასიანი ხალიფების სახელით ჰიჯრ. 249-335 წლებში განხორციელებული ძირითადი ემისიები.

ხალიფა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი	3,06 გრ.		ვერცხლი	249 (=863/64 წწ.)
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი			ვერცხლი	250 (=864/65 წწ.)
ალ-მუთადიდ ბილლაჰი			ვერცხლი	287 (=900 წ.)
ალ-მუქთაფი ბილლაჰი	≈2,96-3,62 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	294 (=906/7 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი	3,3 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	297 (=909/10 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და [აბულ-აბასი]	3,24 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	298 (=910/11 წწ.)
აღწერილობის გარეშე	3,2 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	304? (=916/17 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	306 (=918/19 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	307 (=919/20 წწ.)

ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,90- 2,95 გრ.	d≈23,5 მმ.	ვერცხლი	311 (=923/24 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,06- 3,43 გრ.	d≈23-24 მმ.	ვერცხლი	312 (=924/25 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	314 (=926/27 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	321 (=932/33 წწ.)
ალ-რადი ბილლაჰი			ვერცხლი	323 (=934/35 წწ.)
ალ-მუთთაქი ლილლაჰი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	330 (=941/42 წწ.)
ალ-მუთთაქი ლილლაჰი	2,75- 2,85 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	331(=942/43 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	332 (=943/44 წწ.)
ალ-მუსტაქვი ბილლაჰი			ვერცხლი	333/4 (=944/46 წწ.)
ალ-მუტი ლილლაჰი			ვერცხლი	335(=946/47 წწ.)

აბასიანი ხალიფების სახელით მონეტების ემისიას ახორციელებდა თბილისში მჯდომი ნაცვალი – ამირა. ამირას ინსტიტუტი საქართველოში VIII საუკუნის შუა ხანებიდან დამკვიდრდა. ცნობილია თბილისელი ამირების სამი დინასტია: შუაბიანები, შაიბანიანები და ჯაფარიანები. პირველი ორი დინასტიის წარმომადგენლები მონეტებს ჭრიდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ხალიფების სახელით, რაც ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ მათ სრულ ლოიალობაზე, სრულ დამოკიდებულებაზე მიუთითებს.

ჯაფარიანთა დინასტიის წარმომადგენლები კი უკვე საკუთარი სახელით ჭრიან მონეტებს. ჯაფარიანთა სახელით თბილისში მოჭრილი დირჰემების საშუალებით ვიგებთ, თუ როდის დაგვირგვინდა წარმატებით თბილისის საამიროს ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის; აგრეთვე ვადგენთ ჯაფარიანთა გენეალოგიურ ტაბულას (მაგ., მანსურ იბნ ჯაფარი და ჯაფარ იბნ მანსური არც ერთ წერილობით წყაროში არ იხსენებიან, მათი სახელები მხოლოდ მონეტებზეა).

ჯაფარიანთა (ბანუ ჯაფარ) არაბული დინასტია თბილისში დაახლოებით IX საუკუნის 80-იან წლებში დამკვიდრდა და ქალაქს ორი საუკუნის მანძილზე ფლობდა.

ჯაფარიანთა დინასტიის პირველი ამირა, რომლის მონეტამაც ჩვენამდე მოაღწია, გახლავთ მანსურ იბნ ჯაფარი.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

არ არს ღვთაება, გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة

სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 342 წელს (=953/54 წწ.).

ყოველივე გარშემორტყმულია არაბული ლეგენდით:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المؤمنون بنصر الله

ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

ირგვლივ შემოუყვება ორმაგი ხაზოვანი რკალი.

ზურგი: შუაში ხუთსტრიქონიანი არაბული წარწერა:

الله / محمد / رسول الله / المطيع لله / منصور بن جعفر

ალლაჰს. მუჰამმადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუტი ლილლაჰი. მანსურ იბნ ჯაფარი.

ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, რომლის გარეთაც არაბული ლეგენდაა:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

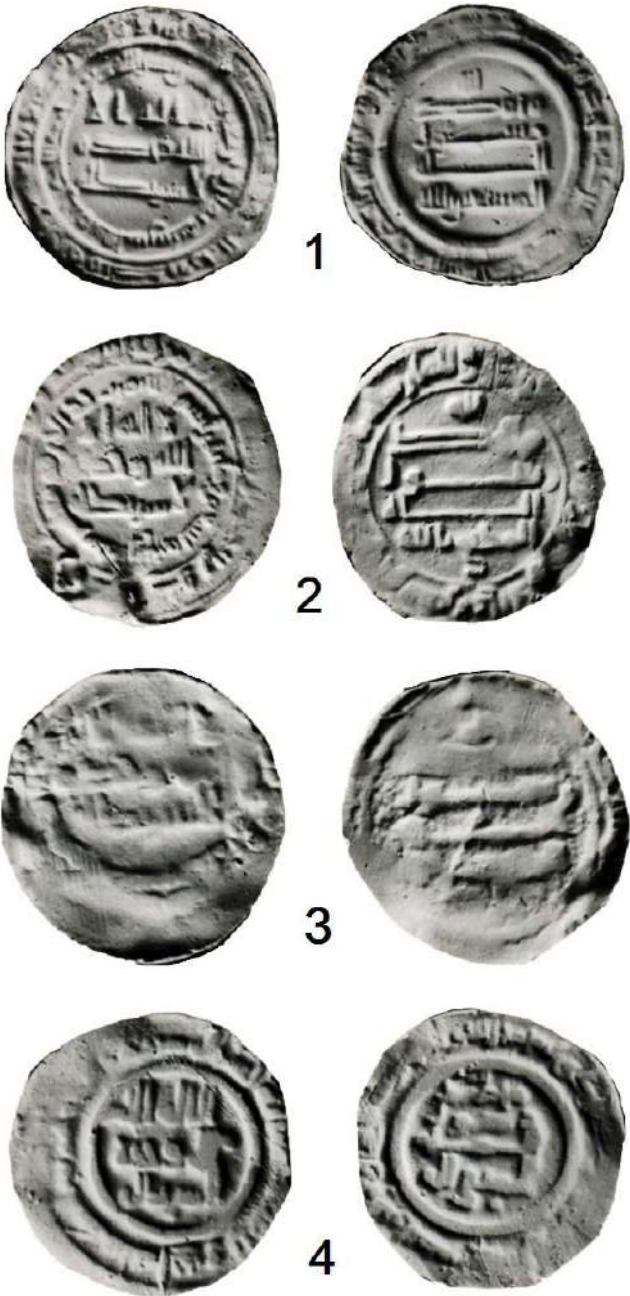
ქვემოთ, ცხრილში მოცემულია ყველა ის ძირითადი მონეტები, რომელიც იჭრებოდა თბილისში ჯაფარიანი ამირების სახელით ჰიჯრ. 342-418 წლებში.

ხალიფა; ამირა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	3,53 გრ.	d=29-31 მმ.	ვერცხლი	342 (=953/54 წწ.)
ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ	≈2,5- 3,12 გრ.	d≈30-31 მმ.	ვერცხლი	343 (=954/55 წწ.)

	ჯაფარი				
	ატ-ტაი ლილლაპი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,76- 3,51 გრ.	d≈28 მმ.	ვერცხლი	364 (=974/75 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაპი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,67 გრ.	d=29 მმ.	ვერცხლი	366 (=976/77 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაპი; ჯაფარ იბნ მანსური	≈2,18 გრ.	d≈19-20 მმ.	ვერცხლი	367 (=977/78 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაპი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,10- 3,04 გრ.	d=26-28 მმ.	ვერცხლი	370 (=980/81 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,84- 4,62 გრ.	d≈27-28 მმ.	ვერცხლი	386 (=996/97 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	4,12 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	394 (=1003/4 წწ.) ან 404 (=1013/14 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,4- 5,29 გრ.	d≈22-28 მმ.	მოვერცხლილი	413 (=1022/23 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,94- 6,36 გრ.	d≈23-27 მმ.	მოვერცხლილი	418 (=1027/28 წწ.)
ფულს კრიდნენ, ალბათ, შიდა ქართლის ფეოდალური სახლებიც. ეს საფასეები არაბული დირჰემების ქართული მინაბადების სახელით არის ცნობილი. აღნიშნული მონეტები ქრონოლოგიური და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ახლოს დგას თბილურ-აბასიანურ და ჯა-					

	ფარიანთა დირჰემებთან. არაბული დირჰემების ქართული მინაბადები საკმაო რაოდენობითაა აღმოჩენილი. თითოეულ ამ ეგზემპლარს შორის განსხვავება მხოლოდ ცალკეულ დეტალებშია, რის გამოც ვიძლევიტ ამ მონეტების განზოგადოებულ აღწერილობას: შუბლი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები, გარშემო ორტყმული ორმაგი წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალით. ზურგი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები და კვლავ რკალი. მეცნიერთა ნაწილი მინაბადებზე ქართულ ასოებსაც კითხულობს. არაბულ დირჰემებს ბაძავს ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.) მონეტაც, რომელიც 1863 წელს თბილისის მიდამოებში იქნა აღმოჩენილი. ის შეიძინა ი. ბართოლომეიმ და ერმიტაჟში გადააგზავნა. ვიძლევიტ მის აღწერილობას: ნახევარი დრამა. წონა – 1,78 გრ. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده / لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. ირგვლივ დამახინჯებული არაბული წარწერა, რომლის გაშიფვრა ვერ ხერხდება. ზურგი: ცენტრში არაბული ლეგენდა: محمد رسول الله მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელსაც გარს ქართული დაქარაგმებული ასომთავრული ზედწერილი შემოუყვება: ჭრსტე, ადიდე ბაგრატ აფხაზთა მეფე). ბაგრატი შიდა ქართლში 975 წელს, ხოლო აფხაზეთში (დასავლეთ საქართველოში) 978 წელს გამეფდა. ქართლში მან თავისი დედა, გურანდუხტი დატოვა და თავად დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. მაგრამ როდესაც ბაგრატი საქმეების მოსაგვარებლად აფხაზეთიდან კვლავ აღმოსავლეთ საქართველოში მოინდომებს გადასვლას, ქართლის საზღვარზე მას დიდგვაროვნები ხვდებიან და წინააღმდეგობას უწევენ. ბაგრატმა იარაღის ძალით აღიდგინა ქართლში საკუთარი უფლებები. სწორედ ამ დროს, 980 წელს, უნდა მოეჭრა მას თავისი მონეტა ქართლის რეზიდენციაში – უფლისციხეში. ეს მონეტა ბაგრატს უფრო გვიან რომ მოეჭრა, მასზე სხვა ტიტულებიც დაფიქსირდებოდა.
--	---

	ბოდა, კერძოდ, კურაპალატი, მეფე ქართველთა, რანთა და კახთა. მონეტის ტიპის (არაბული დირჰემი) შერჩევით და მასზე „აფ-ხაზთა მეფის“ ტიტულის მოთავსებით კიდევ ერთხელ მტკიცდება, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველო ერთი პოლიტიკური რეგიონია, რომ სამონეტო ემისიის რეგალია ქართლში ბაგრატ III-ის კომპეტენციაა.
ზარაფხანა	თბილისი.
ნომინალი	დირჰემი.
თარიღი	704 წ.
კოლექცია	კერძო კოლექცია – 1 ცალი, ეშმოლის მუზეუმი – 1 ცალი, ბერლინის მუზეუმი – 1 ცალი, კატარის ეროვნული მუზეუმი – 1 ცალი.

ჯგუფი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები
ტიპი	ქვეჯგუფი – აბასიანთა დირჰემები
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი.  1. ალ-მუსთაინ ბილლაჰი. ჰიჯრ. 248 (=862/63 წწ.); 2. ალ-მუქთაფი ბილლაჰი. ჰიჯრ. 294 (=906/7 წწ.); 3. ალ-მუკთადირ ბილლაჰი. ჰიჯრ. 312 (=924/25 წწ.) 4. ალ-მუთთაჟი ლილლაჰი. ჰიჯრ. 331 (=942/43 წწ.) შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده / لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას

	მოზიარე. მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 210 წელს (=825/26 წწ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი. ზურგი: ცენტრში სამ სტრიქონად არაბული ზედწერილი: محمد/ رسول الله მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა. შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს. ვერცხლი. რემედიუმი $\approx 2,84$ გრ.-4,36 გრ. d≈ 26 მმ. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მო-ზიარე. ირგვლივ არაბული ზედწერილი: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 248 წელს (=862/63 წწ.). ხაზოვანი რკალი და მეორე წრიული ლეგენდა: الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المؤمنون بنصر الله ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწყევნით. ზურგი: ცენტრში ხუთსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: الله / محمد/ رسول الله/ المستعين بالله ალლაჰს. მუჰამმადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუსთაინ ბილლაჰი. ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, შემდეგ არაბული ლეგენდა: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს. ამის შემდეგ, თბილისში მოჭრილ აბასიანთა დირჰემებზე ხალი-
--	--

	ფების სახელია მოთავსებული. იცვლება თარიღი, ხოლო ისლამური ფორმულები, ძირითადად, მეორდება. ქვემოთ, სამეცნიერო კომენტარში ცხრილია, სადაც წარმოდგენილია თბილისში აბასიანი ხალიფების სახელით ჰიჯრ. 249-335 წლებში განხორციელებული ძირითადი ემისიები.
სამეცნიერო კომენტარი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები სამონეტო ჯგუფის სახელია. აქედან, ყველაზე ადრეულია ომაიანთა დირჰემები, რომელთა შემდეგ თბილისში იჭრება აბასიანთა დირჰემები. VII საუკუნის მნიშვნელოვანმა პოლიტიკურმა ძვრებმა მახლობელ აღმოსავლეთში თავისი ასახვა პოვა ეკონომიკასა და ფულად მიმოქცევაში. ირანი და ბიზანტიის აღმოსავლური პროვინციები არაბთა სახალიფოს შემადგენლობაში მოექცა. VIII საუკუნის პირველი ნახევრიდან არაბებმა ფეხი საქართველოშიც მოიკიდეს. პირველი არაბული მონეტა თბილისის ზარაფხანაში ჰიჯრ. 85 წელს (=704 წ.) მოიჭრა, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის (685-705 წწ.) დროს, და, როგორც სახალიფოს ყველა სხვა ზარაფხანის დირჰემები, ისიც ანონიმურია. თბილისში მოჭრილი ომაიანთა დირჰემი სულ ოთხი ცალის რაოდენობით არის ცნობილი. ერთი ბერლინის მუზეუმშია დაცული, მეორე – კატარის ეროვნულ მუზეუმში, მესამე – ემმოდის მუზეუმში, ხოლო მეოთხე – კერძო კოლექციაში. ე.ი. 704 წელს არაბებს თბილისი ხელთ ეპყრათ. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده / لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. ირგვლივ: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمانين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 85 წელს (=704 წ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი სამმაგი რკალი. ზურგი: ცენტრში ოთხ სტრიქონად არაბული ზედწერილი: الله احد الله / الصمد لم يلد / و لم يولد / و لم يكن / له كفوا احد იგია ალლაჰი ერთადერთი, ალლაჰი მარადი, არცა უშვია და არცა შობილა, არცა მოზიარედ ჰყოლია არავინ. შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნო-

ეზაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

როგორც მკვლევარები ვარაუდობენ, თბილისში VIII საუკუნის დასაწყისში არაბთა მხრიდან სამონეტო ემისიის რეალიზაცია უფრო პოლიტიკური ჟესტი იყო, ვიდრე ეკონომიკური. მონეტები ფართო ცირკულაციისთვის არ უნდა ყოფილიყო გამიზნული.

ამის შემდეგ თითქმის 125 წლის მანძილზე თბილისის ზარაფხანა არ ფუნქციონირებს.

მეცნიერების განკარგულებაში არსებული ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, თბილისის ზარაფხანამ განაახლა მოქმედება ჰიჯრ. 210 წელს (=825/6 წწ.), ვინაიდან სწორედ ამ წლითაა დათარიღებული პირველი თბილურ-აბასიანური დირჰემი.

ამის შემდეგ ოცდაათ წელზე მეტი ხნის მანძილზე, ჰიჯრ. 211-247 წლებში თბილისში მოჭრილი მონეტები ცნობილი არაა. შემთხვევითია თუ არა ეს გარემოება, ამას მომავალი აღმოჩენები გვიჩვენებს.

ჰიჯრ. 248 წელს (=862/63 წწ.) მოჭრილი თბილურ-აბასიანური დირჰემები ცნობილია სულ ექვსი ცალის რაოდენობით: სამი მათგანი დაცულია ერმიტაჟში, ორი – მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში და ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში.

ამის შემდეგ თბილისში მოჭრილ აბასიანთა დირჰემებზე ხალიფების სახელია მოთავსებული. იცვლება თარიღი, ხოლო ისლამური ფორმულები, ძირითადად, მეორდება. ქვემოთ, ცხრილია, სადაც წარმოდგენილია თბილისში აბასიანი ხალიფების სახელით ჰიჯრ. 249-335 წლებში განხორციელებული ძირითადი ემისიები.

ხალიფა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი	3,06 გრ.		ვერცხლი	249 (=863/64 წწ.)
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი			ვერცხლი	250 (=864/65 წწ.)
ალ-მუთადიდ ბილლაჰი			ვერცხლი	287 (=900 წ.)
ალ-მუქთაფი ბილლაჰი	≈2,96-3,62 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	294 (=906/7 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი	3,3 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	297 (=909/10 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და	3,24 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	298 (=910/11 წწ.)

	[აბულ-აბასი]				
	აღწერილობის გარეშე	3,2 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	304? (=916/17 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	306 (=918/19 წწ.)
	ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	307 (=919/20 წწ.)
	ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,90-2,95 გრ.	d≈23,5 მმ.	ვერცხლი	311 (=923/24 წწ.)
	ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,06-3,43 გრ.	d≈23-24 მმ.	ვერცხლი	312 (=924/25 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	314 (=926/27 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	321 (=932/33 წწ.)
	ალ-რადი ბილლაჰი			ვერცხლი	323 (=934/35 წწ.)
	ალ-მუთთაჟი ლილლაჰი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	330 (=941/42 წწ.)
	ალ-მუთთაჟი ლილლაჰი	2,75-2,85 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	331 (=942/43 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	332 (=943/44 წწ.)
	ალ-მუსტაჟი ბილლაჰი			ვერცხლი	333/4 (=944/46 წწ.)
	ალ-მუტი ლილლაჰი			ვერცხლი	335 (=946/47 წწ.)
აბასიანი ხალიფების სახელით მონეტების ემისიას ახორციელებდა თბილისში მჯდომი ნაცვალი – ამირა. ამირას ინსტიტუტი საქართველოში VIII საუკუნის შუა ხანებიდან დამკვიდრდა. ცნობილია თბილისელი ამირების სამი დინასტია: შუაბიანები, შაიბანიანები და ჯაფარიანები. პირველი ორი დინასტიის წარმომადგენლები მონეტებს ჭრიდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ხალიფების სახელით, რაც ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ მათ სრულ ლოიალობაზე, სრულ დამოკიდებულებაზე მიუთითებს. ჯაფარიანთა დინასტიის წარმომადგენლები კი უკვე საკუთარი სახელით ჭრიან მონეტებს. ჯაფარიანთა სახელით თბილისში მოჭ-					

რილი დირჰემების საშუალებით ვიგებთ, თუ როდის დაგვირგვინდა წარმატებით თბილისის საამიროს ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის; აგრეთვე ვადგენთ ჯაფარიანთა გენეალოგიურ ტაბულას (მაგ., მანსურ იბნ ჯაფარი და ჯაფარ იბნ მანსური არც ერთ წერილობით წყაროში არ იხსენებიან, მათი სახელები მხოლოდ მონეტებზეა).

ჯაფარიანთა (ბანუ ჯაფარ) არაბული დინასტია თბილისში დაახლოებით IX საუკუნის 80-იან წლებში დამკვიდრდა და ქალაქს ორი საუკუნის მანძილზე ფლობდა.

ჯაფარიანთა დინასტიის პირველი ამირა, რომლის მონეტამაც ჩვენამდე მოაღწია, გახლავთ მანსურ იბნ ჯაფარი.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

არ არს ღვთაება, გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بنفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة

სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 342 წელს (=953/54 წწ.).

ყოველივე გარშემორტყმულია არაბული ლეგენდით:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المؤمنون بنصر الله

ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

ირგვლივ შემოუყვება ორმაგი ხაზოვანი რკალი.

ზურგი: შუაში ხუთსტრიქონიანი არაბული წარწერა:

الله / محمد / رسول الله / المطيع لله / منصور بن جعفر

ალლაჰს. მუჰამადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუტი ლილლაჰი. მანსურ იბნ ჯაფარი.

ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, რომლის გარეთაც არაბული ლეგენდაა:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ქვემოთ, ცხრილში მოცემულია ყველა ის ძირითადი მონეტები, რომელიც იჭრებოდა თბილისში ჯაფარიანი ამირების სახელით ჰიჯრ. 342-418 წლებში.

ხალიფა;	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
---------	------	------	--------	--------

	ამირა				
	ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	3,53 გრ.	d=29-31 მმ.	ვერცხლი	342 (=953/54 წწ.)
	ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	≈2,5- 3,12 გრ.	d≈30-31 მმ.	ვერცხლი	343 (=954/55 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,76- 3,51 გრ.	d≈28 მმ.	ვერცხლი	364 (=974/75 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,67 გრ.	d=29 მმ.	ვერცხლი	366 (=976/77 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	≈2,18 გრ.	d≈19-20 მმ.	ვერცხლი	367 (=977/78 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,10- 3,04 გრ.	d=26-28 მმ.	ვერცხლი	370 (=980/81 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,84- 4,62 გრ.	d≈27-28 მმ.	ვერცხლი	386 (=996/97 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	4,12 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	394 (=1003/4 წწ.) ან 404 (=1013/14 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,4- 5,29 გრ.	d≈22-28 მმ.	მოვერცხლილი	413 (=1022/23 წწ.)
	ალ-კადირ	≈3,94-	d≈23-27 მმ.	მოვერცხლილი	418

ბილაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	6,36 გრ.			(=1027/28 წწ.)
ფულს ჭრიდნენ, ალბათ, შიდა ქართლის ფეოდალური სახლებიც. ეს საფასეები არაბული დირჰემების ქართული მინაბადების სახელით არის ცნობილი. აღნიშნული მონეტები ქრონოლოგიური და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ახლოს დგას თბილურ-აბასიანურ და ჯაფარიანთა დირჰემებთან. არაბული დირჰემების ქართული მინაბადები საკმაო რაოდენობითაა აღმოჩენილი. თითოეულ ამ ეგზემპლარს შორის განსხვავება მხოლოდ ცალკეულ დეტალებშია, რის გამოც ვიძლევიტ ამ მონეტების განზოგადოებულ აღწერილობას: შუბლი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები, გარშემორტყმული ორმაგი წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალით. ზურგი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები და კვლავ რკალი. მეცნიერთა ნაწილი მინაბადებზე ქართულ ასოებსაც კითხულობს. არაბულ დირჰემებს ბაძავს ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.) მონეტაც, რომელიც 1863 წელს თბილისის მიდამოებში იქნა აღმოჩენილი. ის შეიძინა ი. ბართოლომეიმ და ერმიტაჟში გადააგზავნა. ვიძლევიტ მის აღწერილობას: ნახევარი დრამა. წონა – 1,78 გრ. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده / لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. ირგვლივ დამახინჯებული არაბული წარწერა, რომლის გაშიფვრა ვერ ხერხდება. ზურგი: ცენტრში არაბული ლეგენდა: محمد رسول الله მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელსაც გარს ქართული დაქარაგმებული ასომთავრული ზედწერილი შემოუყვება: ქრისტე, ადიდე ბაგრატ აფხაზთა მეფე). ბაგრატი შიდა ქართლში 975 წელს, ხოლო აფხაზეთში (დასავ-				

	ლეთ საქართველოში) 978 წელს გამეფდა. ქართლში მან თავისი დედა, გურანდუხტი დატოვა და თავად დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. მაგრამ როდესაც ბაგრატ I საქმეების მოსაგვარებლად აფხაზეთიდან კვლავ აღმოსავლეთ საქართველოში მოინდომებს გადასვლას, ქართლის საზღვარზე მას დიდგვაროვნები ხვდებიან და წინააღმდეგობას უწევენ. ბაგრატმა იარაღის ძალით აღიდგინა ქართლში საკუთარი უფლებები. სწორედ ამ დროს, 980 წელს, უნდა მოეჭრა მას თავისი მონეტა ქართლის რეზიდენციაში – უფლისციხეში. ეს მონეტა ბაგრატს უფრო გვიან რომ მოეჭრა, მასზე სხვა ტიტულებიც დაფიქსირდებოდა, კერძოდ, კურაპალატი, მეფე ქართველთა, რანთა და კახთა. მონეტის ტიპის (არაბული დირჰემი) შერჩევით და მასზე „აფხაზთა მეფის“ ტიტულის მოთავსებით კიდევ ერთხელ მტკიცდება, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველო ერთი პოლიტიკური რეგიონია, რომ სამონეტო ემისიის რეგალია ქართლში ბაგრატ III-ის კომპეტენციაა.
ზარაფხანა	თბილისი.
ნომინალი	დირჰემი.
თარიღი	825/26-946/47 წწ.
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 13 ცალი, გვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №№1711-1712, ქვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) №1572, ქვ. №№4060-4069; სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი – 14 ცალი, მაგ. №1339, №1360, №№2226-2227, №2397, №№2448-2449, №№2540-2541, №4551, №№15510-15511; მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 3 ცალი; აზერბაიჯანის ეროვნული ისტორიული მუზეუმი – 1 ცალი, №5320; ბერლინის მუზეუმი – 3 ცალი; ბრიტანეთის მუზეუმი – 2 ცალი; საფრანგეთის ეროვნული ბიბლიოთეკა, პარიზი – 1 ცალი; ჰელსინკის უნივერსიტეტი – 1 ცალი; ამერიკის ნუმისმატიკური საზოგადოების კოლექცია – 1 ცალი; კერძო კოლექცია – 1 ცალი.

ჯგუფი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები
ტიპი	ქვეჯგუფი – თბილისის ჯაფარიან ამირათა დირჰემები
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი.  1. მანსურ იბნ ჯაფარი. 343 (=954/55 წწ.); 2. ჯაფარ იბნ მანსური. 367 (=977/78 წწ.); 3. ალი იბნ ჯაფარი. 386 (= 996/97 წწ.). შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده / لا شريك له არ არს ღვთაება, გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 342 წელს (=953/54

	წწ.). ყოველივე გარშემორტყმულია არაბული ლეგენდით: الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით. ირგვლივ შემოუყვება ორმაგი ხაზოვანი რკალი. ზურგი: შუაში ხუთსტრიქონიანი არაბული წარწერა: الله/ محمد/ رسول الله/ المطيع لله/ منصور بن جعفر ალლაჰს. მუჰამადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუტი ლილლაჰი. მანსურ იბნ ჯაფარი. ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, რომლის გარეთაც არაბული ლეგენდაა: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნო- ებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს. ამის შემდეგ თბილისის ჯაფარიან ამირათა დირჰემებზე იცვლე- ბა ხალიფებისა და ამირების სახელები, ასევე თარიღი, ხოლო ისლამური ფორმულები, ძირითადად, მეორდება. ქვემოთ, სამეცნიერო კო- მენტარში ცხრილია, სადაც წარმოდგენილია თბილისში ჯაფარიან ამირების სახელით ჰიჯრ. 342-418 წლებში განხორციელებული ძირი- თადი ემისიები.
სამეცნიერო კომენტარი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები სამონეტო ჯგუფის სახელია. აქედან, ყველაზე ადრეულია ომაიანთა დირჰემები. მათ ქრონოლოგიურად მოსდევს აბასიანთა დირჰემები, ხოლო შემდეგ იჭრება თბილისის ჯაფარიან ამირათა დირჰემები. VII საუკუნის მნიშვნელოვანმა პოლიტიკურმა ძვრებმა მახლობელ აღმოსავლეთში თავისი ასახვა პოვა ეკონომიკასა და ფულად მიმოქ- ცევაში. ირანი და ბიზანტიის აღმოსავლური პროვინციები არაბთა სა- ხალიფოს შემადგენლობაში მოექცა. VIII საუკუნის პირველი ნახევრი- დან არაბებმა ფეხი საქართველოშიც მოიკიდეს. პირველი არაბული მონეტა თბილისის ზარაფხანაში ჰიჯრ. 85 წელს (=704 წ.) მოიჭრა, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის (685-705 წწ.) დროს, და, როგორც სახალიფოს ყველა სხვა ზარაფხანის დირჰემები, ისიც ანონიმურია. თბილისში მოჭრილი ომაიანთა დირჰემი სულ ოთხი ცა- ლის რაოდენობით არის ცნობილი. ერთი ბერლინის მუზეუმშია დაცუ- ლი, მეორე – კატარის ეროვნულ მუზეუმში, მესამე – ემშოლის მუ- ზეუმში, ხოლო მეოთხე – კერძო კოლექციაში. ე.ი. 704 წელს არაბებს

	თბილისი ხელთ ეპყრათ. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. ირგვლივ: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمانين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 85 წელს (=704 წ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი სამმაგი რკალი. ზურგი: ცენტრში ოთხ სტრიქონად არაბული ზედწერილი: الله احد الله/ الصمد لم يلد/ و لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد იგია ალლაჰი ერთადერთი, ალლაჰი მარადი, არცა უშვია და არცა შობილა, არცა მოზიარედ ჰყოლია არავინ. შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს. როგორც მკვლევარები ვარაუდობენ, თბილისში VIII საუკუნის დასაწყისში არაბთა მხრიდან სამონეტო ემისიის რეალიზაცია უფრო პოლიტიკური ჟესტი იყო, ვიდრე ეკონომიკური. მონეტები ფართო ცირკულაციისთვის არ უნდა ყოფილიყო გამიზნული. ამის შემდეგ თითქმის 125 წლის მანძილზე თბილისის ზარაფხანა არ ფუნქციონირებს. მეცნიერების განკარგულებაში არსებული ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, თბილისის ზარაფხანამ მოქმედება განაახლა ჰიჯრ. 210 წელს (=825/6 წწ.), ვინაიდან სწორედ ამ წლითაა დათარიღებული პირველი თბილურ-აბასიანური დირჰემი. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 210 წელს (=825/26 წწ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი.
--	--

ზურგი: ცენტრში სამ სტრიქონად არაბული ზედწერილი:

محمد / رسول / الله

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა.

შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ამის შემდეგ, ოცდაათ წელზე მეტი ხნის მანძილზე, ჰიჯრ. 211-247 წლებში თბილისში მოჭრილი მონეტები ცნობილი არაა. შემთხვევითია თუ არა ეს გარემოება, ამას მომავალი აღმოჩენები გვიჩვენებს.

ჰიჯრ. 248 წელს (=862/63 წწ.) მოჭრილი თბილურ-აბასიანური დირჰემები ცნობილია სულ ექვსი ცალის რაოდენობით: სამი მათგანი დაცულია ერმიტაჟში, ორი – მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში და ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. ამ მონეტის აღწერილობა ასეთია:

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

ირგვლივ არაბული ზედწერილი:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين

სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 248 წელს (=862/63 წწ.).

ხაზოვანი რკალი და მეორე წრიული ლეგენდა:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

ზურგი: ცენტრში ხუთსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

الله / محمد / رسول / الله / المستعين بالله

ალლაჰს. მუჰამმადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუსთაინ ბილლაჰი.

ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, შემდეგ არაბული ლეგენდა:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ამის შემდეგ თბილისში მოჭრილ აბასიანურ დირჰემებზე

ხალიფების სახელია მოთავსებული. იცვლება თარიღი, ხოლო ისლამური ფორმულები, ძირითადად, მეორდება. ქვემოთ, ცხრილია, სადაც წარმოდგენილია თბილისში აბასიანი ხალიფების სახელით ჰიჯრ. 249-335 წლებში განხორციელებული ძირითადი ემისიები.

ხალიფა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი	3,06 გრ.		ვერცხლი	249 (=863/64 წწ.)
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი			ვერცხლი	250 (=864/65 წწ.)
ალ-მუთადიდ ბილლაჰი			ვერცხლი	287 (=900 წ.)
ალ-მუქთაფი ბილლაჰი	≈2,96-3,62 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	294 (=906/7 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი	3,3 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	297 (=909/10 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და [აბულ-აბასი]	3,24 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	298 (=910/11 წწ.)
აღწერილობის გარეშე	3,2 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	304? (=916/17 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	306 (=918/19 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	307 (=919/20 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,90-2,95 გრ.	d≈23,5 მმ.	ვერცხლი	311 (=923/24 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,06-3,43 გრ.	d≈23-24 მმ.	ვერცხლი	312 (=924/25 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	314 (=926/27 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	321 (=932/33 წწ.)
ალ-რადი ბილლაჰი			ვერცხლი	323 (=934/35 წწ.)
ალ-მუთთაქი ლილლაჰი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	330 (=941/42 წწ.)

	ალ-მუთთაქი ლილლაჰი	2,75- 2,85 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	331(=942/43 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	332 (=943/44 წწ.)
	ალ-მუსტაქვი ბილლაჰი			ვერცხლი	333/4 (=944/46 წწ.)
	ალ-მუტი ლილლაჰი			ვერცხლი	335(=946/47 წწ.)
აბასიანი ხალიფების სახელით მონეტების ემისიას ახორციელებდა თბილისში მჯდომი ნაცვალი – ამირა. ამირას ინსტიტუტი საქართველოში VIII საუკუნის შუა ხანებიდან დამკვიდრდა. ცნობილია თბილისელი ამირების სამი დინასტია: შუაბიანები, შაიბანიანები და ჯაფარიანები. პირველი ორი დინასტიის წარმომადგენლები მონეტებს ჭრიდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ხალიფების სახელით, რაც ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ მათ სრულ ლოიალობაზე, სრულ დამოკიდებულებაზე მიუთითებს. ჯაფარიანთა დინასტიის წარმომადგენლები კი უკვე საკუთარი სახელით ჭრიან მონეტებს. ჯაფარიანთა სახელით თბილისში მოჭრილი დირჰემების საშუალებით ვიგებთ, თუ როდის დაგვირგვინდა წარმატებით თბილისის საამიროს ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის; აგრეთვე ვადგენთ ჯაფარიანთა გენეალოგიურ ტაბულას (მაგ., მანსურ იბნ ჯაფარი და ჯაფარ იბნ მანსური არც ერთ წერილობით წყაროში არ იხსენებიან, მათი სახელები მხოლოდ მონეტებზეა). ჯაფარიანთა (ბანუ ჯაფარ) არაბული დინასტია თბილისში დაახლოებით IX საუკუნის 80-იან წლებში დამკვიდრდა და ქალაქს ორი საუკუნის მანძილზე ფლობდა. ჯაფარიანთა დინასტიის პირველი ამირა, რომლის მონეტამაც ჩვენამდე მოაღწია, გახლავთ მანსურ იბნ ჯაფარი. ქვემოთ, ცხრილში მოცემულია ყველა ის ძირითადი მონეტები, რომელიც იჭრებოდა თბილისში ჯაფარიანი ამირების სახელით ჰიჯრ. 342-418 წლებში.					
	ხალიფა; ამირა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
	ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	3,53 გრ.	d=29-31 მმ.	ვერცხლი	342 (=953/54 წწ.)

	ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	≈2,5- 3,12 გრ.	d≈30-31 მმ.	ვერცხლი	343 (=954/55 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,76- 3,51 გრ.	d≈28 მმ.	ვერცხლი	364 (=974/75 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,67 გრ.	d=29 მმ.	ვერცხლი	366 (=976/77 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	≈2,18 გრ.	d≈19-20 მმ.	ვერცხლი	367 (=977/78 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,10- 3,04 გრ.	d=26-28 მმ.	ვერცხლი	370 (=980/81 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,84- 4,62 გრ.	d≈27-28 მმ.	ვერცხლი	386 (=996/97 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	4,12 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	394 (=1003/4 წწ.) ან 404 (=1013/14 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,4- 5,29 გრ.	d≈22-28 მმ.	მოვერცხლილი	413 (=1022/23 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,94- 6,36 გრ.	d≈23-27 მმ.	მოვერცხლილი	418 (=1027/28 წწ.)

ფულს ჭრიდნენ, ალბათ, შიდა ქართლის ფეოდალური სახლებიც.
ეს საფასეები არაბული დირჰემების ქართული მინაბადების სახელით

არის ცნობილი. აღნიშნული მონეტები ქრონოლოგიური და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ახლოს დგას თბილურ-აბასიანურ და ჯაფარიანთა დირჰემებთან.

არაბული დირჰემების ქართული მინაბადები საკმაო რაოდენობითაა აღმოჩენილი. თითოეულ ამ ეგზემპლარს შორის განსხვავება მხოლოდ ცალკეულ დეტალებშია, რის გამოც ვიძლევიტ ამ მონეტების განზოგადოებულ აღწერილობას:

შუბლი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები, გარშემორტყმული ორმაგი წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალით.

ზურგი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები და კვლავ რკალი. მეცნიერთა ნაწილი მინაბადებზე ქართულ ასოებსაც კითხულობს.

არაბულ დირჰემებს ბაძავს ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.) მონეტაც, რომელიც 1863 წელს თბილისის მიდამოებში იქნა აღმოჩენილი. ის შეიძინა ი. ბართოლომეიმ და ერმიტაჟში გადააგზავნა. ვიძლევიტ მის აღწერილობას:

ნახევარი დრამა. წონა – 1,78 გრ.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

ირგვლივ დამახინჯებული არაბული წარწერა, რომლის გაშიფვრა ვერ ხერხდება.

ზურგი: ცენტრში არაბული ლეგენდა:

محمد رسول الله

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელსაც გარს ქართული დაქარაგმებული ასომთავრული ზედწერილი შემოუყვება: **ქრისტე, ადიდე ბაგრატ აფხაზთა მეფე**).

ბაგრატი შიდა ქართლში 975 წელს, ხოლო აფხაზეთში (დასავლეთ საქართველოში) 978 წელს გამეფდა. ქართლში მან თავისი დედა, გურანდუხტი დატოვა და თავად დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. მაგრამ როდესაც ბაგრატი საქმეების მოსაგვარებლად აფხაზეთიდან კვლავ აღმოსავლეთ საქართველოში მოინდომებს გადასვლას, ქართლის საზღვარზე მას დიდგვაროვნები ხვდებიან და წინააღმდეგობას უწევენ. ბაგრატმა იარაღის ძალით აღიდგინა ქართლში საკუთარი

	უფლებები. სწორედ ამ დროს, 980 წელს, უნდა მოეჭრა მას თავისი მონეტა ქართლის რეზიდენციაში – უფლისციხეში. ეს მონეტა ბაგრატს უფრო გვიან რომ მოეჭრა, მასზე სხვა ტიტულებიც დაფიქსირდებოდა, კერძოდ, კურაპალატი, მეფე ქართველთა, რანთა და კახთა. მონეტის ტიპის (არაბული დირჰემი) შერჩევით და მასზე „აფ-ხაზთა მეფის“ ტიტულის მოთავსებით კიდევ ერთხელ მტკიცდება, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველო ერთი პოლიტიკური რეგიონია, რომ სამონეტო ემისიის რეგალია ქართლში ბაგრატ III-ის კომპეტენციაა.
ზარაფხანა	თბილისი.
ნომინალი	დირჰემი.
თარიღი	953/54-1027/28 წწ.
კოლექცია	მანსურ იბნ ჯაფარი: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 2 ცალი, გვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №5128, ქვ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) №4070; სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი – 2 ცალი, №№6591-6592; მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 1 ცალი. ჯაფარ იბნ მანსური: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 2 ცალი, გვ. №10 437, ქვ. №4071; სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი – 5 ცალი, №3686, №№6593-6996. ალი იბნ ჯაფარი: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 440 ცალი, მაგ. გვ. №№8252–8547, გვ. №№16928–17031, გვ. №№18786-18795, გვ. №№20807–20818, გვ. №№22470–22478, ქვ. №5129, ქვ. №№5885-86; მოსკოვის სახელმწიფო ა. ს. პუშკინის სახელობის სახვითი ხელოვნების მუზეუმი – 17 ცალი, მაგ. №199983, №199985, №199993, №199995; მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 4 ცალი; სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი – 3 ცალი; სომხეთის ისტორიული მუზეუმი, ერევანი – 1 ცალი, №13896; ამერიკის ნუმიზმატიკური საზოგადოების კოლექცია – 1 ცალი.

ჯგუფი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები
ტიპი	ქვეჯგუფი – არაბული დირჰემების ქართული მინაზაძეები
აღწერა, ფოტო	ვერცხლი. რემედიუმი 1,2-2,78 გრ. d=21-26 მმ. 

	შუბლი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები, გარშემორტყმული ორმაგი წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალით. ზურგი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები და კვლავ რკალი. მეცნიერთა ნაწილი მინაბადებზე ქართულ ასოებსაც კითხულობს.
სამეცნიერო კომენტარი	თბილისში მოჭრილი არაბული დირჰემები და მათი იმიტაციები სამონეტო ჯგუფის სახელია. აქედან, ყველაზე ადრეულია ომაიანთა დირჰემები. მათ ქრონოლოგიურად მოსდევს აბასიანთა და თბილისის ჯაფარიან ამირათა დირჰემები. სწორედ ამ უკანასკნელთა მსგავსია არაბული დირჰემების ქართული მინაბადები. VII საუკუნის მნიშვნელოვანმა პოლიტიკურმა ძვრებმა მახლობელ აღმოსავლეთში თავისი ასახვა პოვა ეკონომიკასა და ფულად მიმოქცევაში. ირანი და ბიზანტიის აღმოსავლური პროვინციები არაბთა სახალიფოს შემადგენლობაში მოექცა. VIII საუკუნის პირველი ნახევრიდან არაბებმა ფეხი საქართველოშიც მოიკიდეს. პირველი არაბული მონეტა თბილისის ზარაფხანაში ჰიჯრ. 85 წელს (=704 წ.) მოიჭრა, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის (685-705 წწ.) დროს, და, როგორც სახალიფოს ყველა სხვა ზარაფხანის დირჰემები, ისიც ანონიმურია. თბილისში მოჭრილი ომაიანთა დირჰემი სულ ოთხი ცალის რაოდენობით არის ცნობილი. ერთი ბერლინის მუზეუმშია დაცული, მეორე – კატარის ეროვნულ მუზეუმში, მესამე – ემბოლის მუზეუმში, ხოლო მეოთხე – კერძო კოლექციაში. ე.ი. 704 წელს არაბებს თბილისი ხელთ ეპყრათ. შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده / لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. ირგვლივ: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمانين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისის 85 წელს (=704 წ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი სამმაგი რკალი. ზურგი: ცენტრში ოთხ სტრიქონად არაბული ზედწერილი: الله احد / الصمد لم يلد / و لم يولد / و لم يكن / له كفوا احد იგია ალლაჰი ერთადერთი, ალლაჰი მარადი, არცა უშვია და არცა მობილა, არცა მოზიარედ ჰყოლია არავინ. შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი

გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

როგორც მკვლევარები ვარაუდობენ, თბილისში VIII საუკუნის დასაწყისში არაბთა მხრიდან სამონეტო ემისიის რეალიზაცია უფრო პოლიტიკური ჟესტი იყო, ვიდრე ეკონომიკური. მონეტები ფართო ცირკულაციისთვის არ უნდა ყოფილიყო გამიზნული.

ამის შემდეგ თითქმის 125 წლის მანძილზე თბილისის ზარაფხანა არ ფუნქციონირებს.

მეცნიერების განკარგულებაში არსებული ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, თბილისის ზარაფხანამ მოქმედება განაახლა ჰიჯრ. 210 წელს (=825/6 წწ.), ვინაიდან სწორედ ამ წლითაა დათარიღებული პირველი თბილურ-აბასიანური დირჰემი.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين

სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 210 წელს (=825/26 წწ.).

ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი.

ზურგი: ცენტრში სამ სტრიქონად არაბული ზედწერილი:

محمد / رسول الله

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა.

შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ამის შემდეგ, ოცდაათ წელზე მეტი ხნის მანძილზე, ჰიჯრ. 211-247 წლებში თბილისში მოჭრილი მონეტები ცნობილი არაა. შემთხვევითია თუ არა ეს გარემოება, ამას მომავალი აღმოჩენები გვიჩვენებს.

ჰიჯრ. 248 წელს (=862/63 წწ.) მოჭრილი თბილურ-აბასიანური დირჰემები ცნობილია სულ ექვსი ცალის რაოდენობით: სამი მათგანი დაცულია ერმიტაჟში, ორი – მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში და ერთიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. ამ მონეტის აღწერილობა ასეთია:

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

ირგვლივ არაბული ზედწერილი:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتقليد سنة ثمان و اربعين و مائتين

სახელითა ალლაჰისა, იქედა ეს დირჰემი თბილისს 248 წელს (=862/63 წწ.).

ხაზოვანი რკალი და მეორე წრიული ლეგენდა:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

ზურგი: ცენტრში ხუთსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

الله / محمد / رسول / الله / المستعين بالله

ალლაჰს. მუჰამმადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუსთაინ ბილლაჰი.

ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, შემდეგ არაბული ლეგენდა:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოაგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ამის შემდეგ თბილისში მოჭრილ აბასიანურ დირჰემებზე ხალიფების სახელია მოთავსებული. იცვლება თარიღი, ხოლო ისლამური ფორმულები, ძირითადად, მეორდება. ქვემოთ, ცხრილია, სადაც წარმოდგენილია თბილისში აბასიანი ხალიფების სახელით ჰიჯრ. 249-335 წლებში განხორციელებული ძირითადი ემისიები.

ხალიფა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი	3,06 გრ.		ვერცხლი	249 (=863/64 წწ.)
ალ-მუსთაინ ბილლაჰი			ვერცხლი	250 (=864/65 წწ.)
ალ-მუთადიდ ბილლაჰი			ვერცხლი	287 (=900 წ.)
ალ-მუქთაფი ბილლაჰი	≈2,96-3,62 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	294 (=906/7 წწ.)
ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი	3,3 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	297 (=909/10 წწ.)
ალ-მუკთადირ	3,24 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	298 (=910/11 წწ.)

	ბილლაჰი და [აბულ-აბასი]				წწ.)
	აღწერილობის გარეშე	3,2 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	304? (=916/17 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	306 (=918/19 წწ.)
	ალ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	307 (=919/20 წწ.)
	ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,90- 2,95 გრ.	d≈23,5 მმ.	ვერცხლი	311 (=923/24 წწ.)
	ალ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,06- 3,43 გრ.	d≈23-24 მმ.	ვერცხლი	312 (=924/25 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	314 (=926/27 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	321 (=932/33 წწ.)
	ალ-რადი ბილლაჰი			ვერცხლი	323 (=934/35 წწ.)
	ალ-მუთთაქი ლილლაჰი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	330 (=941/42 წწ.)
	ალ-მუთთაქი ლილლაჰი	2,75- 2,85 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	331(=942/43 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	332 (=943/44 წწ.)
	ალ-მუსტაქფი ბილლაჰი			ვერცხლი	333/4 (=944/46 წწ.)
	ალ-მუტი ლილლაჰი			ვერცხლი	335(=946/47 წწ.)
აბასიანი ხალიფების სახელით მონეტების ემისიას ახორციელებდა თბილისში მჯდომი ნაცვალი – ამირა. ამირას ინსტიტუტი საქართველოში VIII საუკუნის შუა ხანებიდან დამკვიდრდა. ცნობილია თბილისელი ამირების სამი დინასტია: შუაბიანები, შაიბანიანები და ჯაფარიანები. პირველი ორი დინასტიის წარმომადგენლები მონეტებს ჭრიდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ხალიფების სახელით, რაც ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ მათ სრულ ლოიალობაზე, სრულ დამოკიდებულებაზე მიუთითებს. ჯაფარიანთა დინასტიის წარმომადგენლები კი უკვე საკუთარი სა-					

ხელით ჭრიან მონეტებს. ჯაფარიანთა სახელით თბილისში მოჭრილი დირჰემების საშუალებით ვიგებთ, თუ როდის დაგვირგვინდა წარმატებით თბილისის საამიროს ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის; აგრეთვე ვადგენთ ჯაფარიანთა გენეალოგიურ ტაბულას (მაგ., მანსურ იბნ ჯაფარი და ჯაფარ იბნ მანსური არც ერთ წერილობით წყაროში არ იხსენებიან, მათი სახელები მხოლოდ მონეტებზეა).

ჯაფარიანთა (ბანუ ჯაფარ) არაბული დინასტია თბილისში დაახლოებით IX საუკუნის 80-იან წლებში დამკვიდრდა და ქალაქს ორი საუკუნის მანძილზე ფლობდა.

ჯაფარიანთა დინასტიის პირველი ამირა, რომლის მონეტამაც ჩვენამდე მოაღწია, გახლავთ მანსურ იბნ ჯაფარი.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده لا شريك له

არ არს ღვთაება, გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة

სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 342 წელს (=953/54 წწ.).

ყოველივე გარშემორტყმულია არაბული ლეგენდით:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

ირგვლივ შემოუყვება ორმაგი ხაზოვანი რკალი.

ზურგი: შუაში ხუთსტრიქონიანი არაბული წარწერა:

الله / محمد / رسول الله / المطيع لله / منصور بن جعفر

ალლაჰს. მუჰამმადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუტი ლილლაჰი. მანსურ იბნ ჯაფარი.

ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, რომლის გარეთაც არაბული ლეგენდაა:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ქვემოთ, ცხრილში მოცემულია ყველა ის ძირითადი მონეტები, რომელიც იჭრებოდა თბილისში ჯაფარიანი ამირების სახელით ჰიჯრ. 342-418 წლებში.

	ხალიფა; ამირა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
	ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	3,53 გრ.	d=29-31 მმ.	ვერცხლი	342 (=953/54 წწ.)
	ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	≈2,5-3,12 გრ.	d≈30-31 მმ.	ვერცხლი	343 (=954/55 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,76-3,51 გრ.	d≈28 მმ.	ვერცხლი	364 (=974/75 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,67 გრ.	d=29 მმ.	ვერცხლი	366 (=976/77 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	≈2,18 გრ.	d≈19-20 მმ.	ვერცხლი	367 (=977/78 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,10-3,04 გრ.	d=26-28 მმ.	ვერცხლი	370 (=980/81 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,84- 4,62 გრ.	d≈27-28 მმ.	ვერცხლი	386 (=996/97 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	4,12 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	394 (=1003/4 წწ.) ან 404 (=1013/14 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაჰი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,4-5,29 გრ.	d≈22-28 მმ.	მოვერცხლილი	413 (=1022/23 წწ.)

	ქართლის რეზიდენციაში – უფლისციხეში. ეს მონეტა ბაგრატს უფრო გვიან რომ მოეჭრა, მასზე სხვა ტიტულებიც დაფიქსირდებოდა, კერძოდ, კურაპალატი, მეფე ქართველთა, რანთა და კახთა. მონეტის ტიპის (არაბული დირჰემი) შერჩევით და მასზე „აფ-ხაზთა მეფის“ ტიტულის მოთავსებით კიდევ ერთხელ მტკიცდება, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველო ერთი პოლიტიკური რეგიონია, რომ სამონეტო ემისიის რეგალია ქართლში ბაგრატ III-ის კომპეტენციაა.
ზარაფხანა	უცნობია.
ნომინალი	ნახევარი დირჰემი (?), დირჰემი.
თარიღი	X საუკუნის მეორე ნახევარი (?).
კოლექცია	სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 1 ცალი; სოხუმის მუზეუმი – 105 ცალი, №№2-106; სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი – 12 ცალი, №1271, №1364, №№11614-11616, №№14210-14216; ამერიკის ნუმისმატიკური საზოგადოების კოლექცია – 3 ცალი.

ხალიფოს შემადგენლობაში მოექცა. VIII საუკუნის პირველი ნახევრიდან არაბებმა ფეხი საქართველოშიც მოიკიდეს.

პირველი არაბული მონეტა თბილისის ზარაფხანაში ჰიჯრ. 85 წელს (=704 წ.) მოიჭრა, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის (685-705 წწ.) დროს, და, როგორც სახალიფოს ყველა სხვა ზარაფხანის დირჰემები, ისიც ანონიმურია. თბილისში მოჭრილი ომაიანთა დირჰემი სულ ოთხი ცალის რაოდენობით არის ცნობილი. ერთი ბერლინის მუზეუმშია დაცული, მეორე – კატარის ეროვნულ მუზეუმში, მესამე – ემმოლის მუზეუმში, ხოლო მეოთხე – კერძო კოლექციაში. ე.ი. 704 წელს არაბებს თბილისი ხელთ ეპყრათ.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

ირგვლივ:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين

სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 85 წელს (=704 წ.).

ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი სამმაგი რკალი.

ზურგი: ცენტრში ოთხ სტრიქონად არაბული ზედწერილი:

الله احد الله / الصمد لم يلد / و لم يولد / و لم يكن / له كفوا احد

იგია ალლაჰი ერთადერთი, ალლაჰი მარადი, არცა უშვია და არცა შობილა, არცა მოზიარედ ჰყოლია არავინ.

შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

როგორც მკვლევარები ვარაუდობენ, თბილისში VIII საუკუნის დასაწყისში არაბთა მხრიდან სამონეტო ემისიის რეალიზაცია უფრო პოლიტიკური ჟესტი იყო, ვიდრე ეკონომიკური. მონეტები ფართო ცირკულაციისთვის არ უნდა ყოფილიყო გამიზნული.

ამის შემდეგ თითქმის 125 წლის მანძილზე თბილისის ზარაფხანა არ ფუნქციონირებს.

მეცნიერების განკარგულებაში არსებული ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, თბილისის ზარაფხანამ მოქმედება განაახლა ჰიჯრ. 210 წელს (=825/6 წწ.), ვინაიდან სწორედ ამ წლითაა დათარიღებული პირველი თბილურ-აბასიანური დირჰემი.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი:

	لا اله الا الله وحده/ لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მო- ზიარე. მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 210 წელს (=825/26 წწ.). ირგვლივ შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი. ზურგი: ცენტრში სამ სტრიქონად არაბული ზედწერილი: محمد/ رسول الله მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა. შერწყმული წერტილებისგან შემდგარი ორმაგი რკალი და ირგვლივ: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუ- ნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს. ამის შემდეგ, ოცდაათ წელზე მეტი ხნის მანძილზე, ჰიჯრ. 211-247 წლებში თბილისში მოჭრილი მონეტები ცნობილი არაა. შემთხვევითია თუ არა ეს გარემოება, ამას მომავალი აღმოჩენები გვიჩვენებს. ჰიჯრ. 248 წელს (=862/63 წწ.) მოჭრილი თბილურ -აბასიანური დირჰემები ცნობილია სულ ექვსი ცალის რაოდენობით: სამი მათგანი დაცულია ერმიტაჟში, ორი – მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში და ერ- თიც – სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. ამ მონე- ტის აღწერილობა ასეთია: შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له არ არს ღვთაება გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე. ირგვლივ არაბული ზედწერილი: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 248 წელს (=862/63 წწ.). ხაზოვანი რკალი და მეორე წრიული ლეგენდა: الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المؤمنون بنصر الله ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით. ზურგი: ცენტრში ხუთსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: الله / محمد/ رسول الله/ المستعين بالله
--	---

აღლაჰს. მუჰამმადი მოციქული აღლაჰისა. აღ-მუსთაინ ბილლაჰი. ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, შემდეგ არაბული ლეგენდა: محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون
მუჰამმადი მოციქულია აღლაჰისა, რომელმაც გამოაგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამადლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ამის შემდეგ თბილისში მოჭრილ აბასიანურ დირჰემებზე ხალიფების სახელია მოთავსებული. იცვლება თარიღი, ხოლო ისლამური ფორმულები, ძირითადად, მეორდება. ქვემოთ, ცხრილია, სადაც წარმოდგენილია თბილისში აბასიანი ხალიფების სახელით ჰიჯრ. 249-335 წლებში განხორციელებული ძირითადი ემისიები.

ხალიფა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
აღ-მუსთაინ ბილლაჰი	3,06 გრ.		ვერცხლი	249 (=863/64 წწ.)
აღ-მუსთაინ ბილლაჰი			ვერცხლი	250 (=864/65 წწ.)
აღ-მუთადიდ ბილლაჰი			ვერცხლი	287 (=900 წ.)
აღ-მუქთაფი ბილლაჰი	≈2,96-3,62 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	294 (=906/7 წწ.)
აღ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი	3,3 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	297 (=909/10 წწ.)
აღ-მუკთადირ ბილლაჰი და [აბულ-აბასი]	3,24 გრ.	d=26-27 მმ.	ვერცხლი	298 (=910/11 წწ.)
აღწერილობის გარეშე	3,2 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	304? (=916/17 წწ.)
აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	306 (=918/19 წწ.)
აღ-მუკთადირ ბილლაჰი და აბულ-აბასი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	307 (=919/20 წწ.)
აღ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,90-2,95 გრ.	d≈23,5 მმ.	ვერცხლი	311 (=923/24 წწ.)
აღ-მუკთადირ ბილლაჰი	2,06-3,43 გრ.	d≈23-24 მმ.	ვერცხლი	312 (=924/25 წწ.)

	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	314 (=926/27 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	321 (=932/33 წწ.)
	ალ-რადი ბილლაჰი			ვერცხლი	323 (=934/35 წწ.)
	ალ-მუთთაჟი ლილლაჰი		d≈24 მმ.	ვერცხლი	330 (=941/42 წწ.)
	ალ-მუთთაჟი ლილლაჰი	2,75- 2,85 გრ.	d≈25 მმ.	ვერცხლი	331(=942/43 წწ.)
	აღწერილობის გარეშე			ვერცხლი	332 (=943/44 წწ.)
	ალ-მუსტაჟი ბილლაჰი			ვერცხლი	333/4 (=944/46 წწ.)
	ალ-მუტი ლილლაჰი			ვერცხლი	335(=946/47 წწ.)

აბასიანი ხალიფების სახელით მონეტების ემისიას ახორციელებდა თბილისში მჯდომი ნაცვალი – ამირა. ამირას ინსტიტუტი საქართველოში VIII საუკუნის შუა ხანებიდან დამკვიდრდა. ცნობილია თბილისელი ამირების სამი დინასტია: შუაბიანები, შაიბანიანები და ჯაფარიანები. პირველი ორი დინასტიის წარმომადგენლები მონეტებს ჭრიდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ხალიფების სახელით, რაც ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ მათ სრულ ლოიალობაზე, სრულ დამოკიდებულებაზე მიუთითებს.

ჯაფარიანთა დინასტიის წარმომადგენლები კი უკვე საკუთარი სახელით ჭრიან მონეტებს. ჯაფარიანთა სახელით თბილისში მოჭრილი დირჰემების საშუალებით ვიგებთ, თუ როდის დაგვირგვინდა წარმატებით თბილისის საამიროს ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის; აგრეთვე ვადგენთ ჯაფარიანთა გენეალოგიურ ტაბულას (მაგ., მანსურ იბნ ჯაფარი და ჯაფარ იბნ მანსური არც ერთ წერილობით წყაროში არ იხსენებიან, მათი სახელები მხოლოდ მონეტებზეა).

ჯაფარიანთა (ბანუ ჯაფარ) არაბული დინასტია თბილისში დაახლოებით IX საუკუნის 80-იან წლებში დამკვიდრდა და ქალაქს ორი საუკუნის მანძილზე ფლობდა.

ჯაფარიანთა დინასტიის პირველი ამირა, რომლის მონეტამაც ჩვენამდე მოაღწია, გახლავთ მანსურ იბნ ჯაფარი.

შუბლი: მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: لا اله الا الله وحده لا شريك له

არ არს ღვთაება, გარდა ალლაჰისა, ერთადერთისა, არ ჰყავს მას მოზიარე.

მის ირგვლივ, ასევე არაბული ლეგენდა:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثني و اربعين و ثلثمائة

სახელითა ალლაჰისა, იჭედა ეს დირჰემი თბილისს 342 წელს (=953/54 წწ.).

ყოველივე გარშემორტყმულია არაბული ლეგენდით:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც, და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

ირგვლივ შემოუყვება ორმაგი ხაზოვანი რკალი.

ზურგი: შუაში ხუთსტრიქონიანი არაბული წარწერა:

الله / محمد / رسول الله / المطيع لله / منصور بن جعفر

ალლაჰს. მუჰამადი მოციქული ალლაჰისა. ალ-მუტი ლილლაჰი. მანსურ იბნ ჯაფარი.

ირგვლივ ორმაგი ხაზოვანი რკალი, რომლის გარეთაც არაბული ლეგენდაა:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჭეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე, თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ქვემოთ, ცხრილში მოცემულია ყველა ის ძირითადი მონეტები, რომელიც იჭრებოდა თბილისში ჯაფარიანი ამირების სახელით ჰიჯრ. 342-418 წლებში.

ხალიფა; ამირა	წონა	ზომა	ლითონი	თარიღი
ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	3,53 გრ.	d=29-31 მმ.	ვერცხლი	342 (=953/54 წწ.)
ალ-მუტი ლილლაჰი; მანსურ იბნ ჯაფარი	≈2,5-3,12 გრ.	d≈30-31 მმ.	ვერცხლი	343 (=954/55 წწ.)
ატ-ტაი ლილლაჰი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,76-3,51 გრ.	d≈28 მმ.	ვერცხლი	364 (=974/75 წწ.)

	ატ-ტაი ლილლაპი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,67 გრ.	d=29 მმ.	ვერცხლი	366 (=976/77 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაპი; ჯაფარ იბნ მანსური	≈2,18 გრ.	d≈19-20 მმ.	ვერცხლი	367 (=977/78 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაპი; ჯაფარ იბნ მანსური	2,10-3,04 გრ.	d=26-28 მმ.	ვერცხლი	370 (=980/81 წწ.)
	ატ-ტაი ლილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,84-4,62 გრ.	d≈27-28 მმ.	ვერცხლი	386 (=996/97 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	4,12 გრ.	d=23 მმ.	ვერცხლი	394 (=1003/4 წწ.) ან 404 (=1013/14 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,4-5,29 გრ.	d≈22-28 მმ.	მოვერცხლილი	413 (=1022/23 წწ.)
	ალ-კადირ ბილლაპი; ალი იბნ ჯაფარი	≈3,94-6,36 გრ.	d≈23-27 მმ.	მოვერცხლილი	418 (=1027/28 წწ.)
ფულს ჭრიდნენ, ალბათ, შიდა ქართლის ფეოდალური სახლებიც. ეს საფასეები არაბული დირჰემების ქართული მინაბადების სახელით არის ცნობილი. აღნიშნული მონეტები ქრონოლოგიური და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ახლოს დგას თბილურ-აბასიანურ და ჯაფარიანთა დირჰემებთან. არაბული დირჰემების ქართული მინაბადები საკმაო რაოდენობითაა აღმოჩენილი. თითოეულ ამ ეგზემპლარს შორის განსხვავება მხოლოდ ცალკეულ დეტალებშია, რის გამოც ვიძლევიტ ამ მონეტების განზოგადოებულ აღწერილობას:					

	შუბლი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები, გარშემორტყმული ორმაგი წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალით. ზურგი: დამახინჯებული არაბული ლეგენდები და კვლავ რკალი. მეცნიერთა ნაწილი მინაბადებზე ქართულ ასოებსაც კითხულობს. არაბულ დირჰემებს ბაძავს ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.) მონეტაც, რომელიც 1863 წელს თბილისის მიდამოებში იქნა აღმოჩენილი. ის შეიძინა ი. ბართოლომეიმ და ერმიტაჟში გადააგზავნა. ბაგრატი შიდა ქართლში 975 წელს, ხოლო აფხაზეთში (დასავლეთ საქართველოში) 978 წელს გამეფდა. ქართლში მან თავისი დედა, გურანდუხტი დატოვა და თავად დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. მაგრამ როდესაც ბაგრატი საქმეების მოსაგვარებლად აფხაზეთიდან კვლავ აღმოსავლეთ საქართველოში მოინდომებს გადასვლას, ქართლის საზღვარზე მას დიდგვაროვნები ხვდებიან და წინააღმდეგობას უწევენ. ბაგრატმა იარაღის ძალით აღიდგინა ქართლში საკუთარი უფლებები. სწორედ ამ დროს, 980 წელს, უნდა მოეჭრა მას თავისი მონეტა ქართლის რეზიდენციაში – უფლისციხეში. ეს მონეტა ბაგრატს უფრო გვიან რომ მოეჭრა, მასზე სხვა ტიტულებიც დაფიქსირდებოდა, კერძოდ, კურაპალატი, მეფე ქართველთა, რანთა და კახთა. მონეტის ტიპის (არაბული დირჰემი) შერჩევით და მასზე „აფხაზთა მეფის“ ტიტულის მოთავსებით კიდევ ერთხელ მტკიცდება, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველო ერთი პოლიტიკური რეგიონია, რომ სამონეტო ემისიის რეგალია ქართლში ბაგრატ III-ის კომპეტენციაა.
ზარაფხანა	უფლისციხე.
ნომინალი	ნახევარი დრამა.
თარიღი	980 წ.
კოლექცია	კონკრეტული ეგზემპლარი დაცულია სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟში (№14209).

ბიბლიოგრაფია	მ. ანთაძე. ქვახვრელის განძი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. XXXVIII. თბ. 1986. გ. დუნდუა. ფული საქართველოში. თბ. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა) (თ. დუნდუასთან, ნ. ჯავახიშვილთან და ა. ერისთავთან თანაავტორობით); ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბ. 2006 (თ. დუნდუასთან თანაავტორობით); ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი. თბ. 2009 (ირ. ჯალაღანიასთან თანაავტორობით). თ. დუნდუა. X-XII საუკუნეების ქართული მონეტები და საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები (ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია). ტ. 310. თბ. 1992; საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბ. 1995; ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1997. დ. კაპანაძე. X საუკუნის თბილური დრამა ალი ბენ ჯაფარისა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. XII. თბ. 1944; ქართული ნუმიზმატიკის სიახლენი. კრ. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ. 1966; ქართული ნუმიზმატიკა. თბ. 1969. ირ. ჯალაღანია. ქუფური მონეტების ტოპოგრაფია საქართველოში. თბ. 1972; საქართველოს სამონეტო განძები. I. თბ. 1976. გ. ჯაფარიძე. აბასელთა სახალიფოს ზარაფხანები. კრ. მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის ნარკვევები. თბ. 1968; ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.). თბ. 1973; თბილისის ამირა ალი იბნ ჯაფარის მონეტები. კრ. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები. თბ. 1991. М. П. Баратаев. Нумизматические факты Грузинского царства. 1844. И. Л. Джалаганиа. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V-XIII вв. Тб. 1979; Клад подражаний арабским дирхемам из Цебельды. Археологические исследования в Цебельде (результаты раскопок 1977 г.). Тб. 1983 (ო. ბლაჟბასთან და ი. ვორონოვთან თანაავტორობით). Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; Клад монет начала XI
----------------------------	---

	в. Тбилисского эмира Али ибн Джафара. Эпиграфика Востока. Т. XIV. 1961. Е. А. Пахомов. Монеты Грузии. ч. I. СПб. 1910; Монеты Грузии. ч. I-II. Тб. 1970; Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. I-IX. Баку. 1926-66. T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tbilisi. 1999. M. G. Klat. Catalogue of the Post-Reform Dirhams: the Umayyad Dynasty. London. 2002. D. M. Lang. Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York. 1955. V. Langlois. Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. Paris. 1860. N. D. Nicol. Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean. Vol. 2. Early Post-Reform Coinage. Oxford. 2009.
--	---

უცხოური ფული ქართულ სამონეტო ბაზარზე	VII-X საუკუნეების უცხოური მონეტები აღმოსავლეთ საქართველოდან 1. 1960წელს ახმეტის რაიონში (ბახტრიონის გორაზე) VIII საუკუნის არაბულ დირჰემებთან ერთად აღმოჩნდა ხოსრო II-ის (591-628 წწ.) სასანიდური დრაქმა. 2. 1937 წელს თელავის რაიონის სოფელ ფშაველის მიდამოებში აღმოჩნდა ქუფური მონეტების განძი (რაოდენობა 150 ცალი), რომლის შემადგენლობაში შედის: ხოსრო II-ის ერთი მონეტა და ერთიც, 672 წელს მოჭრილი არაბულ-სასანიდური. განძში შემავალი მონეტებიდან უგვიანესი მოჭრილია 807/8 წლებში, ე.ი. განძი IX საუკუნის დასაწყისშია ჩამარხული. 3. 1962 წელს ყვარლის რაიონის სოფელ მთისძირში იპოვეს VIII-IX საუკუნეების არაბული დირჰემების განძი (300 ცალი), რომლის შემადგენლობაში ერია თითო ეგზემპლარი სასანიდური დრაქმებისა – ჰორმიზდ IV-ის (579-589 წწ.) და ხოსრო II-ისა. განძის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია VI საუკუნის დასასრული-IX საუკუნის პირველი მეოთხედი. 4. 1924 წელს ლაგოდეხის რაიონის სოფელ ლელიანში აღმოჩნდა 171 ცალი ვერცხლის მონეტისაგან შემდგარი განძი. მის შემადგენლობაში ქუფური მონეტების გარდა შედის: ა) ხოსრო II-ის დრაქმა; ბ) VII საუკუნის დასასრულის არაბულ-სასანიდური დირჰემი და გ) ექვსი მონეტა მოჭრილი პროვინცია ტაბარისტანში. 5. 1921 წელს ლაგოდეხის რაიონის სოფელ კავშირთან იპოვეს სასანიდური და ქუფური ვერცხლის მონეტების განძი (ჩვენამდე მოაღწია 38 ეგზემპლარმა). მის შემადგენლობაში შედის: ა) ხოსრო II-ის დრაქმა და ბ) ტაბარისტანში VIII საუკუნეში მოჭრილი დირჰემი. 6. 1924 წელს ლაგოდეხის რაიონის სოფელ აფენტან აღმოჩნდა სასანიდური და ქუფური მონეტების განძი (394 ცალი). განძი შერეულია და შეიცავს ჩვენთვის საინტერესო შემდეგ მონაცემს: ა) ჰორმიზდ IV-ის დრაქმას – 1 ცალი; ბ) ხოსრო II-ის დრაქმებს – 16; გ) VII-VIII საუკუნეებში მოჭრილ არაბულ-სასანიდურ დირჰემს – 20 ცალი; განძში შემავალი ყველაზე ადრეული მონეტა ჰორმიზდ IV-ის ხანას განეკუთვნება, გვიანდელი კი მოჭრილია ჰიჯრ. 218 წელს (=833/34 წწ.) 7. 1949 წელს ყოფილ ბოგდანოვკის (ამჟამად ნინოწმინდას) რაიონის სოფელ დილიფში (დლიფში) აღმოჩნდა ქუფური მონეტების განძი (განძის მონეტები მომოიფანტა, ჩვენამდე მოაღწია 14 მთელმა მონეტამ და 19 ნატეხმა), რომლის შემადგენლობაში აგრეთვე შედის: ა) ხოსრო II-ის დრაქმა – 1 ცალი და ბ) VIII საუკუნეში მოჭრილი არაბულ-სასანიდური
---	--

	ორი დირჰემი; განძის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია 620-833/34 წლები. 8. 1900 წელს ყვარლის რაიონის სოფელ ჭიკაანში იპოვეს განძი, რომლის დიდი ნაწილი გაიფანტა (ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ 11 ეგზემპლარ-მა). გადარჩენილ ნაწილში შედიოდა: ა) ხოსრო II-ის დრაქმა და ბ) ტაბარისტანული ვერცხლის მონეტა მოჭრილი 778 წელს; განძის ადრეული მონეტა 591 წელსაა მოჭრილი, ხოლო გვიანდელი – 861/62 წლებში. 9. 1960 წელს ახმეტის რაიონის სოფელ ფიჩხოვანში აღმოჩნდა ქუფური მონეტების განძი (108 ეგზემპლარი). მის შემადგენლობაში შედის: ა) ხოსრო II-ის დრაქმა – 1 ცალი და ბ) არაბულ-სასანური მონეტები მოჭრილი VII-VIII საუკუნეებში – 2; განძში თავმოყრილი მონეტებიდან, ხოსრო II-ისა მოჭრილია არაუადრეს 590 წლისა, ხოლო გვიანდელი – არაუგვიანეს 901/2 წლებისა. განძის ჩამარხვის თარიღად X საუკუნის პირველი მეოთხედი უნდა მივიჩნიოთ. 10. 1924 წელს ზემოავჭალის ელსადგურის მშენებლობის დროს მდი - ნარე მტკვარზე, სხვა ქუფურ მონეტებთან ერთად, აღმოჩნდა იშვიათი ომაიანური დირჰემი, დათარიღებული 700/1 წლებით. 11. მცხეთაში, ჯვრის მონასტრის მიდამოებში, 1963 წელს იპოვეს 717/18 წლებში მოჭრილი ომაიანური დირჰემი. 12. 1937 წელს ლაგოდეხის მიდამოებში აღმოჩნდა ომაიანური ვერცხ - ლის მონეტა დათარიღებული 718/19 წლებით. 13. სოფელ მატაანში (ახმეტის რაიონი) 1964 წელს იპოვეს ორი ომაიანური დირჰემი, მოჭრილი 710/11 და 721/22 წლებში. 14. თბილისის მიდამოებში XIX საუკუნის მეორე მეოთხედში აღმოჩენილია ომაიანური დირჰემები, მათ შორის ერთი მოჭრილია 721/22 წლებში. 15. ფშაველის განძის შემადგენლობაში (იხ. №2) შედის შემდეგი ქუფური მონეტები: VIII საუკუნის შუა ხანების ომაიანთა დირჰემები – 4 ცალი, ესპანეთის ომაიანთა დირჰემი – 1 (770/71 წწ.), აბასიანთა დირჰემების – 118 ეგზემპლარი, VIII-IX საუკუნეების ალლაბიანთა დირჰემი – 2 ცალი (802, 804/5 წწ.). განძის გვიანდელი მონეტა მოჭრილია ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის (786-809 წწ.) დროს – 807/8 წლებში. 16. მთისძირის განძის (იხ. №3) შემადგენლობაში შედის: ომაიანთა მონეტები (VIII ს.) – 15 ცალი, ესპანეთის ომაიანების (782/83 წწ.) – 1. განძის ბირთვის შეადგენს VIII-IX საუკუნეების აბასიანთა დირჰემები – 282 ცალი. გვიანდელი მონეტა მოჭრილია 819/20 წლებში. 17. ლელიანის განძის (იხ. №4) შემადგენლობა შეიცავს VIII საუკუნის 12 ომაიანურ დირჰემს და აბასიანთა ვერცხლის მონეტებს, რომელთაგან გვიანდელი დათარიღებულია 819 წლით. 18. კავშირის განძის (იხ. №5) შემადგენლობაში შედის: VIII საუკუნის
--	---

პირველი ნახევრის ომაიანური მონეტები – 7 ცალი და აბასიანური დირჰემები. განძის გვიანდელი მონეტა 828/29 წლებით თარიღდება.

19. აფენის განძის (იხ. №6) მონეტების ძირითადი ნაწილი მოჭრილია ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის (786-809 წწ.) სახელით. განძი ჩამარხულია 833/34 წლების შემდეგ.

20. დილიფი (დლივის) განძის (იხ. №7) შემადგენლობაში შედის: ომაიანთა 5 (VIII ს.) და 25 აბასიანური დირჰემი, მათ შორის გვიანდელია 833/34 წლებში მოჭრილი ცალი.

21. ჭიკაანის განძიდან (იხ. №8) ჩვენამდე მოღწეულია 11 ცალი, აქედან ხუთი – აბასიანური დირჰემია, მათ შორის გვიანდელი მოჭრილია 861/62 წლებში.

22. ფიჩხოვანის განძში (იხ. №9) შედის: ომაიანთა მონეტები – 8 ცალი, ესპანეთის ომაიანები – 1 (785/86 წწ.), იდრისიანები – 2 და 90 აბასიანთა დირჰემი. განძის ყველაზე გვიანდელი მონეტა მოჭრილია არაუგვიანეს 901/2 წლებისა.

23. 1857 წელს თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრაში აღმოჩენილია ქუფური დირჰემები (200 ცალამდე). ქრონოლოგიური ჩარჩოები განძისა IX საუკუნის ბოლო მეოთხედი-X საუკუნის პირველი ნახევარია. ამრიგად, ეს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არაბული მონეტების ერთ-ერთი გვიანდელი განძია.

24. 1961 წელს თბილისში, ბოტანიკური ბაღის ტერიტორიაზე, აღმოჩნდა განძი – ქუფური მონეტების წვრილი ნატეხები, საერთო წონით 428,16 გრამი (განძის შემადგენლობაში რამდენიმე მთელი ეგ ზემპლარიც ერია). მოხერხდა ზოგიერთის განსაზღვრა: ა) ბიზანტიის იმპერატორ იოანე ციმისხეს (969-976 წწ.) მონეტის ნატეხი; ბ) აბასიანთა მონეტები მოჭრილი 939/40 წლებში – 2 ცალი, ნატეხი აბასიანური დირჰემისა, თარიღი – 990/91 წელი; გ) თბილისის ამირა ჯაფარ იბნ მანსურის მიერ 977/78 წლებში მოჭრილი მონეტა. განძის ჩამარხვის თარიღად უნდა მივიჩნიოთ X საუკუნის დასასრული-XI საუკუნის დასაწყისი. ჩვენში ნაპოვნ ქუფური მონეტების განძებს შორის ეს კომპლექსი ჯერჯერობით უგვიანესია.

VIII-X საუკუნეების უცხოური მონეტები დასავლეთ საქართველოდან

1. ბიჭვინთაში ნაპოვნია ტიბერიუს III აფსიმარის (698-705 წწ.) მონეტა – 1 ცალი.
2. მისივე ფული ნაპოვნია სოხუმის ციხის ნანგრევებში – 1 ცალი.
3. გუდაუთის მიდამოებში აღმოჩნდა კონსტანტინე V-ისა (741-775 წწ.)

	და მისი ვაჟის, ლეონის მონეტა – 1 ცალი. 4. ლეონ V-ის (813-820 წწ.) სპილენძის ერთი მონეტა ნაპოვნია ქობულეთში. 5. თეოფილეს (829-842 წწ.) სპილენძის ერთი მონეტა აღმოჩნდა სოფელ ბობოყვათში (ქობულეთის რაიონი). 6. მისივე ერთი სპილენძის მონეტა ნაპოვნია საკუთრივ ქობულეთში. 7. ბობოყვათში აღმოჩნდა ბასილი I-ის (867-886 წწ.) და ბასილ I-ის და კონსტანტინეს სახელით მოჭრილი სპილენძის ორი მონეტა. 8. ლეონ VI-ის (886-912 წწ.) რამდენიმე ვერცხლის მონეტა იპოვეს ოპიზაში (ბათუმის ოლქი). 9. ლეონ VI-ის სპილენძის ორი მონეტა ერია ოჩამჩირეში აღმოჩენილი განძის შემადგენლობაში, რომელიც, როგორც ჩანს, სხვადასხვა სამონეტო კომპლექსის ურთიერთშერევის შედეგადაა წარმოქმნილი. 10. მისივე სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა სოფელ ფსირცხაში (გუდაუთის რაიონი). 11. მისივე სპილენძის მონეტა იპოვეს ციხისძირში. 12. მისივე სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა ქობულეთში. 13. მისივე სპილენძის მონეტა მოიძიეს ბობოყვათში 14. მისივე სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა აგრეთვე სოხუმში. 15. 1903 წელს ოჩამჩირეში აღმოჩენილი „განძის“ შემადგენლობაში ერია კონსტანტინე VII-ის (913-959 წწ.) სპილენძის ერთი მონეტა. 16. ივერიის მთაზე (ახალი ათ ონი, გუდაუთის რაიონი) იპოვეს კონსტანტინე VII-ის სპილენძის მონეტა. 17. 1902 წელს ქობულეთის მიდამოებში აღმოჩნდა კონსტანტინე VII-ის ერთი სპილენძის მონეტა. 18. 1926 წელს ქობულეთში აღმოჩნდა რომანოზ I -ის (920-944 წწ.) სპილენძის მონეტა. 19. ბობოყვათში 1962 -1963 წლებში იპოვეს რომანოზ I -ის სპილენძის ორი მონეტა. 20. 1903 წელს ოჩამჩირეში აღმოჩენილი „განძის“ შემადგენლობაში რომანოზ I-ის სპილენძის ორი მონეტაც იყო. 21. 1956 წელს სოფელ ბობოყვათში იპოვეს კონსტანტინე VII-ისა და რომანოზ I-ის სპილენძის მონეტა. 22. ციხისძირში 1930 წელს აღმოჩნდა იოანე ციმისხეს (969-976 წწ.) სპილენძი. 23. ახალ ათონში 1958 წელს აღმოჩნდა იოანე ციმისხეს სპილენძის ფული. 24. მისივე სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა სოფელ ბობოყვათში. 25. იმავე ბობოყვათში 1962-1963 წლებში იპოვნეს იოანე ციმისხეს სპი-
--	---

	ლენძი. 26. 1903 წელს ოჩამჩირეში აღმოჩენილი „განძის“ შემადგენლობაში ერია იოანე ციმისხეს სამი სპილენძის მონეტა. 27. ზესტაფონის რაიონის სოფელ კლდეეთში ნაპოვნია იოანე ციმისხეს სპილენძის მონეტა. 28. 1957-1958 წლებში ანაკოფიის ციხის ტერიტორიაზე (ახალი ათონი) იპოვეს X საუკუნის პირველი ნახევრის სპილენძის ცამეტი მონეტა. 29. სოხუმში აღმოჩნდა რომანოზ I-ის ორი ფოლისი, ხოლო „შუქურას-თან“ იოანე ციმისხეს სპილენძი. 30. 1935 წელს ახალ ათონში იპოვეს იოანე ციმისხეს სპილენძი. 31. მისივე მონეტა აღმოჩნდა სოფელ აჩანდარაში (გუდაუთის რაიონი). 32. 1955 წელს სოხუმში იპოვნეს კონსტანტინე VII-ის ორი და იოანე ციმისხეს სპილენძის ხუთი მონეტა. 33. 1950 წელს სოფელ მერჯევში (საჩხერის რაიონი) აღმოჩნდა ომაიანური დირჰემი, დათარიღებული 718/19 წლებით. 34. 1965 წელს საჩხერის რაიონის სოფელ სავანეში, „ალავიძეების უბანში“, მიწის გადამრუნებისას აღმოჩნდა თიხის ჭურჭელი ვერცხლის მონეტებით. განძის შემადგენლობიდან გადარჩა მხოლოდ 68 ეგზემპლარი, ერთი ომაიანური და 67 აბასიანური დირჰემი. განძის გადარჩენილი ნაწილის ქრონოლოგიური დიაპაზონია 740/41-792/93 წლები.
--	---

Group	Municipal copper coins of Trapezus
Type	Municipal copper coins of Trapezus with the effigy of Mithras
Description, picture	Copper. Weight: ex. 2,14 gr., 5,29 gr., 6,80 gr., 8,20 gr., 9,15 gr., 9,31 gr., 11,81 gr., 11,85 gr., 13,22 gr., 13,85 gr., 14,05 gr., 14,24 gr., 16,03 gr., 16,90 gr., 17,37 gr., 17,72 gr., 18,34 gr., 19,01 gr., 19,13 gr., 19,41 gr., 20,02 gr., 20,05 gr., 20,38 gr., 21,45 gr., 22,51 gr., 23,25 gr., 24,46 gr., 26,60 gr. d=22 mm., 25/28 mm., 26 mm., 26/27 mm., 27 mm., 29/30 mm., 29/31 mm., 30 mm., 31 mm., 31/32 mm., 30/34 mm., 30/35 mm., 31/34 mm., 32/34 mm. 



Obverse: Bust of Marcus Aurelius, right. Legend – ΑΥΤΟΚΡΑ ...

Reverse: Mithras' bust in radiant Phrygian cap.

Obverse: Bearded Emperor, right.

Reverse: Mithras' bust in radiant Phrygian cap, right. Protome of a horse in front of him. Several linear circles behind form a stamp.

Obverse: Bust of Septimius Severus, right. Legend – CEOΥΗΡΟCΑ.

Reverse: Horse Enthroned, right. Cornucopia behind it. Legend – ΤΡΑΠ... Ο.

Obverse: Bust Julia Domna, right. Legend – ΜΝΑ ...

Reverse: Mithras as equestrian, right. Horse with its right leg raised over altar. Tree of Life behind equestrian. Part of date below – ΕΤ...

Obverse: Bust of Caracalla, right. Legend – ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC.

Reverse: Mithras as equestrian, right. Horse with its right leg raised over altar. Column in front of the equestrian with crow sitting on it. Tree of Life behind, date below.

Obverse: Bust of Elagabalus, right.

Reverse: Mithras as equestrian, right. Companions – Cautes and Cautopates. Tree of Life behind the equestrian. Column – in front of the equestrian with Amor standing on it. Inscription is barely readable.

Obverse: Bust of Gordian III, right. Legend – ΑΥΚ ΑΝΤΟΡΑΙΑΝΟCΕΒ.

Reverse: Mithras as equestrian. Tree of Life behind the equestrian. Column

	in front of him with crow sitting on it. A star above a bird. Horse has its right leg raised. Snake below the line. Legend – ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΩΝ.
Scholarly commentary	Only Georgian (Iberian) imitations to Roman coins are struck on the territory of Colchis/Lazica and Kartli/ Iberia in late Antiquity. However, there was one place populated by West Georgian people – namely, Trapezus, which issued municipal copper coins in the 2nd-3rd cc. Name of Roman Emperor is on obverse, while the name of community – on reverse. We lack the written sources about the political, as well as cultural and religious history of Trapezus of the 2nd-3rd cc. That is why scholars pay much attention to the artefacts, including the coins. From this point of view, a hoard of municipal copper coins of Trapezus dated back to the 2nd-3rd cc. A.D. and found during Bichvinta archaeological excavations in 1958 is of special importance. The hoard seems to be placed in a purse, since fragments of textiles are discovered on coins. Before Bichvinta excavations, municipal copper coins of Trapezus were not found outside the city. Based on this, some scholars insisted on the fact that Trapezus did not have independent trade and economic policy and its coins were only of local importance. Archaeological excavations of Bichvinta and in Sokhumi in 1959 rejected this thesis. The fact is that, not only the hoard was found there – discovery of a single coins of Trapezus became common in these places. This fact is of great importance not only for economic history of the city, but for the study of its political status. Bichvinta hoard contained 149 coins. Ten of them are silver coins, while 139 are the 2nd-3rd cc. municipal copper coins of Trapezus. The latest coin of the hoard belongs to Philip Junior (244/247-249) and is dated back to 244/245, so the hoard was deposited after 244/245. Before Bichvinta and Sokhumi discoveries coins of Trapezus were something of a rarity. If we take into account findings in Bichvinta and Sokhumi, all information in literature about the coins, also samples and imprints kept in different museums and private collections, we will find out that 340-350 samples of municipal copper coins of Trapezus are found up today. About 230 out of them are found in Bichvinta (numbers cannot be absolutely precise). Mithras, the god of the Sun and light, is portrayed on the reverse of 210-220 coins out of 340-350 samples, Tyche – on 50-55 samples, Dionysus – on 17 samples, Serapis – on 12 samples, Abundantia – on 12 samples, Apollo

– on 6 samples, Hermes – on 2 samples, Hercules – on 1 sample, Rhea Cybele – on 1 sample, Pales – on 1 sample.

These numbers assure us that Mithras was the major deity of Trapezus. Mithras, the god of the Sun and light, is not of Greek origin. The question is: why was he so important in the Greek city? This will be understandable if we take into consideration the words of Xenophon, that Trapezus was “an inhabited Greek city on the Euxine Sea, a colony of the Sinopeans on the territory of Colchis”. Evidently majority of the city population should have consisted of non-Greeks. This is much obvious from the information of Flavius Arrianus, legatus of Emperor Hadrian. Describing the city, he writes to the Emperor: “Two altars of rough stone are still standing there now; but, from the coarseness of the materials, the letters inscribed upon them are indistinctly engraven, and the inscription itself is incorrectly written, as is common among barbarous people... Your statue, which stands there, has merit in the idea of the figure, as it represents you pointing towards the sea; but it bears no resemblance to the original, and the execution is in other respects but indifferent... A temple is there constructed, built of squared stone”. As we can see, Arrianus directly indicates that Greek inscriptions are written by the “barbarians”. It is obvious that the Colchians are meant under the “barbarians”. Even more, not only the majority of Trapezus’ population, but also ruling classes should be of “barbarian” origin. It is difficult to imagine the Greek officials could authorize a creation of Hadrian’s statue with non-Greek art concepts. So, there was ethnic basis for triumph of Mithras in Trapezus. From this point of view, some information from national Georgian narrative “Kartlis Tskhovreba” (The Life of Kartli) is very interesting: “and Andrew (St. Andrew) came to the city of Trapezus, which is the country of Mingrelians (i.e. West Georgians)”. There is no sign of Mithras’ cult in other Hellenic cities of Asia Minor during these times. We should underline that municipal copper coins of Trapezus with the effigy of Mithras are unparalleled in the numismatics of other cities and kingdoms.

However, the question is – is there really Mithras depicted on the reverse of municipal copper coins of Trapezus?

We need to follow evolution of Mithras’ effigy on the coins in order to answer the question. At first, Mithras’ bust in radiant Phrygian cap is depicted on them. Then protome of horse was added. Three samples of Trapezus’ coins found in Bichvinta have fantastic illustration. We did not find any parallel to it in literature. Stylized effigy of enthroned horse is linked with Mithras. Such is Mithras on the 2nd c. coins. And from the end of

the 2nd c. Mithras is already equestrian. An altar is in front of the equestrian, and a horse has its right leg raised over it. Later Tree of Life was added, on which snake is coiled sometimes. On even later stage, accompanying persons appeared in front and behind of Mithras as equestrian. Column emerged beside altar, where Amor stands, but mostly – a crow, and a star above it. Finally, snake below was added to all.

Earlier, famous specialist of Mithraic mysteries, F. Cumont expressed opinion that the equestrian on municipal copper coins of Trapezus is not actually Mithras, but – syncretic deity, which united the functions of Mithras and Men, Cappadocian deity of the Moon. F. Cumont had the real evidence, since Mithras was rarely depicted as equestrian, while this is common for Men. Famous specialists of Antiquity, W. H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach and M. Maksimova rejected this idea with argument that attribute of Ment – crescent – is nor present on the coins. However, there is a counterargument which is very difficult to revoke.

In scientific literature nine gems are known up today with Mithras depicted in the same pose, as it is on municipal copper coins of Trapezus. The similarity is absolute: equestrian before altar and the Tree of Life. The most important is that two of them, one kept in Berlin museum (unknown provenance) and the other found in Karsniskhevi (Mtskheta district, Georgia), have a depiction of a star and crescent above, in front and behind the equestrian. Undoubtedly, equestrian on municipal copper coins of Trapezus and the gems is not “pure” Mithras, but – syncretic deity, unifying the functions of solar, lunar and star deities.

Mithra/Mithras was very popular in Kartvelian (Georgian) world. Georgian pagan calendar even had a month dedicated to the Mithraic festival – Mirkani (Mihrkani). Silver cups with depiction of a horse with raised leg are found in Bori (Kharagauli district, Georgia) and Armazi. Sh. Amiranashvili connected them to the cult of Mithra. Pinakes with horses were also found in Zguderi (Kareli district, Georgia) and during the construction of Zahesi (ZemoAvchala hydroelectric power station) channel. A little bronze altar found in Zguderi is of special importance. This is shaped like a temple with a door and dome like drilled cone of pine-tree. Altar on municipal copper coins of Trapezus is a copy of the Zguderi one.

One fact should be emphasized: a horse with radiant mane on Bori cup looks very much like a horse on municipal copper coins of Trapezus. We will have the total similarity without the equestrian. On Bori cup as well as on municipal copper coins of Trapezus a horse with radiant mane is depicted standing with raised leg over altar.

We should stress the importance of one fact: out of nine gems with identical depiction (see above) eight are discovered in Georgia (5 – in Urbnisi, Kareli district, 2 – in the suburbs of Mtskheta and 1 – in Kutaisi). The ninth gem, which is kept in Berlin Museum, was bought by Baron Rosen in Constantinople and, in specialists' opinion, could be produced in Trapezus. However, there is a possibility for this gem to be made in Georgia.

Summing up all above-mentioned, we get interesting picture: municipal copper coins of Trapezus with the effigy Mithras have parallel in synchronous gems found (or made) in Georgia. So, claim about Kartvelian (Georgian) origin of this syncretic deity is logical one. Therefore, municipal copper coins of Trapezus should be included in the list of the Georgian numismatic monuments, since Trapezus was located on the territory of Colchis (Upper Cochis), majority of population consisted of local, "barbarian" tribes and the ideas of the effigies on the coins are closely connected to the ancient Kartvelian beliefs.

One more question is to be discussed. It has been long time since an idea was expressed in scientific literature – namely that Saint George should have replaced old main pagan deity in the beliefs of Georgian people. Also, as it was mentioned many times in literature, fantastic motifs (ex. fight with a dragon) in Saint George's life should be originated from the Georgian roots and Georgia, "classical country of Saint George's legend", should be estimated as its homeland. Municipal copper coins of Trapezus can tell much about it.

According to Iv. Javakhishvili, Saint George replaced lunar deity in the beliefs of the Georgian people, who was main god in pagan Georgia. On the other hand, on the basis of ethnographic material S. Makalatia concluded that Mirsa or Mithra must have been predecessor of Saint George. Several festivals, "Mirsoba", "Meisaroba" and "Jegemisarioni", which are still preserved in Western Georgia, are its testimonies.

Perhaps, deity depicted on municipal copper coins of Trapezus and on the gems found in Georgia is the pagan god who was replaced by Saint George. This suggestion is supported not only by the remnants of solar and lunar worship in Saint George's rituals, but also – by great iconographical similarity between the god on municipal copper coins of Trapezus and Saint George equestrian. If we give a spear to the former, he will look exactly like Saint George.

There is an opinion that the earliest depictions of Saint George equestrian come from Georgia. Two steles of Saint George equestrian of Early Feudal period found on the territory of Kvemo (Lower) Kartli (in Aghik and

	Burdadzor, Marneuli district) are kept in Shalva Amiranashvili Museum of Fine Art, Tbilisi. Saint George equestrian killing a dragon is depicted on Burdadzor stele. Tree of Life and astral signs (the Sun, the Moon, a star) in medallions are carved on stele. The Moon is represented in the form of bull's head, having crescent-shaped horns. Saint George with the Tree of Life is depicted on Aghik stele. Dragon is below on both steles, like a snake on municipal copper coins of Trapezus. Link between municipal copper coins of Trapezus and the steles is obvious. The steles are the next step of development. Trapezus began to issue the coins in the 4th c. B.C., but only for a short time. In 63 A.D. Trapezus received the status of free city and its era is reckoned from this point. Under Emperor Trajan Trapezus starts to strike the coins. They show the Greek deities too, thus attesting to the Greeks living there together with the Colchians.
Mint	Trapezus.
Nominal	Several nominals were struck; ex. the weights range from 2,14 to 26, 60 gr.
Date	the 2 nd -3 rd cc.
Collection	Simon Janashia Museum of Georgia – more than 100 samples, ex. GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №11749, GF. №11750; Hermitage, Saint-Petersburg – 7 samples; British Museum – 11 samples; Berlin Museum – 3 samples; National Library of France, Paris – several dozens.
Bibliography	G. Dundua. Pitius-Bichvinta According to Numismatic Material. Accounting Archaeological Session. Tb. 1962 (in Georg.); Monetary Circulation and Trade-Economic Relations in Bichvinta in the 2nd c. B.C. - 4th c. A.D. According to Numismatic Material. “Didi Pitiunti”. Vol. I. Tb. 1975 (in Georg.); Once Again About Reverse Iconography of Trapezus’ Coins. “Didi Pitiunti”. Vol. II. Tb. 1977 (in Georg.); Georgian Numismatics. I. Tb. 2006 (T. Dundua as co-author) (in Georg.); Georgian Numismatic Dictionary. Tb. 2009 (Ir. Jalaghania as co-author) (in Georg.). T. Dundua. Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tb. 1993 (in Georg.); Georgia and the West According to Numismatic Material. Vol. I-II. Tb. 1995 (in Georg.); Georgian

	Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material. Tb. 1997 (in Georg.); Money in Georgia (Georg. and Engl. parallel texts) (G. Dundua, N. Javakhishvili and A. Eristavi as co-authors). Tb. 2003 (2nd Edition); ΜΙΘΡΑΣ in Georgia (N. Silagadze as co-author). Tb. 2010 (in Georg.). D. Kapanadze. Numismatic Material Found By Bichvinta Archaeological Expedition. Accounting Archaeological Session. Tb. 1959 (in Georg.); Georgian Numismatics. Tb. 1969 (in Georg.). Г. Ф. Дундуа. Клад трапезундских монет II-III вв. из Пицунды. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (тезисы докладов). Баку. 1965. Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; Нумизматические находки пицундской археологической экспедиции за 1953-1959 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1966. G. Dundua. Das numismatische Material von Pityunt (2Jh. v. Chr.-5 Jh. n. Chr.). Georgica. 18 Jahrgang. 1995 (G. Lordkipanidze as co-author) T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999; Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tb. 2013.
--	---

Imported coins found in Georgia	Money circulation in Colchis/Lazica in the 1st-4th cc. A.D. A big amount of coins of the 1st-4th cc. is found in Colchis. Therefore we take the material unearthed by Bichvinta archaeological expedition as an example for coastal line and the three hoards of the Roman coins (the 1st-3rd cc.) as an example for hinterland. The hoards are found in different times in the following villages: Ghurzuli (Gulripshi district. This hoard is known as Gerzeuli hoard in scientific literature, including Georgian, according to Russian name of the settlement), Eki (Senaki district) and Sepieti (Abasha district). I. Bichvinta and its environs: Bichvinta archaeological expedition unearthed almost 1500 coins on the territory of Bichvinta. Many of them are found as part of four hoards. 114 more coins were found in Bichvinta later, however, new finds did not challenge the concepts developed earlier. Therefore, we will use old indications of quantities, although – refer to new material in case of necessity. Coins of the 2nd-1st cc. B.C.: 1. 2nd c. B.C. copper coin of Chersonesus. 2. 2nd c. B.C. copper coin of Laodicea in Phrygia. 3. Tetrachalkon struck in the times of Mithridates VI of Pontus (120-63 B.C.). a) Coins of the 1st c. A.D.: 1. Dupondius of Augustus (27 B.C.-14 A.D.). 2. Aureus of Nero (54-68). 3. Drachm of Polemon II of Pontus (38-63). 4. The so-called quasi-municipal copper coin of Amastris. b) Coins of the 2nd c.: More than 60 coins of the 2nd c. are unearthed in Bichvinta. 17 coins are made of silver, the others – of copper. The list of the coins differentiated according to the rulers and countries is as follows:
---	---

	1. Hadrian (117-138) – 8 samples. 2. Antoninus Pius (138-161) – 5 samples. 3. Lucius Verus (161-169) – 2 samples. 4. Lucilla – 1 sample. 5. Commodus (180-192) – 13 samples. 6. Septimius Severus (193-211) – 3 samples. Coins of the Bosphoran kingdom: 7. Coin of Kotys II (123-132) – 1 sample. 8. Coin of Sauromates II (174-210) – 1 sample. Undefined: 9. Undefined coins dated back to the end of the 2nd c. – 17 samples (coins, especially the copper ones, are poorly preserved in Bichvinta marshy lands. It is very difficult to attribute them. Therefore, general quantity of coins and of defined ones sometimes will not coincide). 30 pieces out of above-mentioned coins are struck at Trapezus (municipal copper coins of Trapezus), 10 – at Caesarea of Cappadocia, 2 – in the kingdom of Bosphorus, 7 pieces, silver as well as copper – at Rome, 1 sample – at Pautalia (Thrace) and 1 – at some oriental mint. c) Coins of the first half of the 3rd c.: The 3rd c. is a period of thriving in Pitius/Bichvinta's life. More than 350 coins of the 3rd c., found in Bichvinta, are very good illustration of it. More than 250 samples belong to the 1st half of the 3rd c. Bichvinta/Pitius hoard: 149 coins form a hoard. The structure of Pitius hoard is as follows: 1. Municipal copper of Trapezus dated back to the 2nd-3rd cc. (Lucius Verus (161-169)-Philip Senior (244-249)) – 139 samples. Silver issues of Caesarea: 2. Didrachm of Hadrian (117-138) – 4 samples. 3. Didrachm of Commodus (180-192) – 1 sample. 4. Drachm of Septimius Severus (193-211) – 2 samples. 5. Drachm of Julia Domna – 1 sample. 6. Drachm of Geta (209-212) – 1 sample. 7. Drachm of Caracalla (211-217) – 1 sample.
--	--

Terminus post quem for the hoard is 245. The deposit may have been buried under the threat of Gothic invasion from Crimea in 252. Both, Pitius and Dioscurias/Sebastopolis show 238 samples of Trapezuntine municipal issues.

In general, these more than 250 pieces are struck in the name of the following Emperors and their wives:

1. Septimius Severus (193-211).
2. Julia Domna.
3. Caracalla (211-217).
4. Geta (209-212).
5. Elagabalus (218-222).
6. Severus Alexander (222-235).
7. Julia Maesa.
8. Gordian III (238-244).
9. Tranquillina.
10. Philip Senior (244-249).
11. Otacilia Severa.
12. Philip Junior (247-249).

Absolute majority of the coins of first half of the 3rd c. are struck in the mints of Asia Minor (municipal copper of Trapezus – 191 samples; silver coins of Caesarea – 31 samples; copper of Neocaesarea – 3 samples; of Sinope – 1 sample; of Amisus (?) – 1 sample; of Nicomedia – 1 sample).

d) Coins of the 2nd half of the 3rd c.:

More than 100 coins (mostly copper) of the 2nd half of the 3rd c. were found in Bichvinta: 70 pieces are struck at Rome, including antoniniani; Antioch – 11 samples; Cyzicus – 6 samples; other mints – Mediolanum, Ticinum, Siscia, Thessalonica – are represented by unique samples.

Coins are struck in the name of the following Emperors:

1. Trebonianus Gallus (251-253).
2. Volusian (251-253).
3. Gallienus (253-268).
4. Salonina.
5. Claudius II Gothicus (268-270).
6. Aurelian (270-275).

7. Tacitus (275-276).
8. Probus (276-282).
9. Carinus (283-285).
10. Diocletian (284-305).
11. Maximian (286-305, 306-308, 310).
12. Constantius I Chlorus(293-306).
13. Galerius (292-311).

Coins of the Bosphoran kingdom:

1. Copper coin of Rhescuporis V (240-267) struck in 264 is found in Bichvinta.

e) Coins of the 4th c.:

More than 500 coins of the 4th c. are found in Bichvinta. 310 out of them form a hoard. The hoard consists of the Roman small copper coins. They are struck in the name of the following Emperors:

1. Constantine I (306-337) – 11 samples.
2. Helena – 4 samples.
3. Constantine I (coins struck after his death) – 52 samples.
4. Constantine II (337-340) – 6 samples.
5. Constantius II (337-361) – 102 samples.
6. Constans (337-350) – 75 samples.
7. Either Constantius II (337-361), or Constans (337-350) – 60 samples.

Coins were struck in the following mints: Constantinople – 20; Antioch – 87; Nicomedia – 51; Cyzicus – 31; Alexandria – 10; Siscia – 9; Thessalonica – 1; undefined – 101.

Single finds:

Single finds of the Roman coins provide us with the following names:

1. Licinius(308-324).
2. Constantine I (306-337).
3. Helena.
4. Crispus.
5. Constantine I (on coins struck after his death).
6. Constantine II (337-340).

7. Constantius II (337-361).
8. Constans (337-350).
9. Valentinian II (375-392).

Mints: Antioch – 30; Constantinople – 20; Nicomedia – 11; Cyzicus – 5; Thessalonica – 6; Siscia – 7; Trier – 1; Sirmium – 1; Alexandria – 1; undefined – 127.

Coins of the Bosporan kingdom:

1. Coin of Rhescuporis VI (318-333).

II. Hoards from hinterland:

a) Ghurzuli (Gerzeuli) hoard

In 1926 a big hoard was discovered in Ghurzuli village (Gulripshi district, 11-12 km. far from the seashore) by chance. Unfortunately, the hoard was dispersed. Famous archaeologist M. Ivashchenko managed to study the preserved part of the hoard (469 samples) and published it with the comments of N. A. Zograf. The hoard contained the following foreign coins:

1. Denarius of Augustus (27 B.C. -14 A.D.) – 1 sample.

Caesareian silver issues:

2. Nero (54-68) – 1 sample.
3. Vespasian (69-79) – 30 samples.
4. Domitian (81-96) – 9 samples.
5. Nerva (96-98) – 22 samples.
6. Trajan (98-117) – 165 samples.
7. Hadrian (117-138) – 90 samples.
8. Antoninus Pius (138-161) and M. Aurelius – 122 samples.
9. L. Verus – 28 samples.

Nominals: hemidrachm, drachm, didrachm.

Hoard contained Georgian imitation to Lysimachus' type staters – 1 sample.

b) Eki hoard

The hoard was found in Eki village (Senaki district) in 1971 during

agricultural works. It was placed in ceramic vessel. Preserved part of the hoard contains 907 coins. One of the coins is a Parthian drachm, very rare for this region.

The structure of the hoard is as follows:

1. Orodes II of Parthia (57-38/37 B.C.) – 1 sample.
2. Caesareian didrachm of Nerva (96-98) – 1 sample.
3. Caesareian didrachm of Trajan (98-117) – 2 samples.
4. Caesareian didrachm of Hadrian (117-138) – 712 samples.
5. Caesareian didrachm of Antoninus Pius (138-161) – 55 samples.
6. Caesareian didrachm of L. Verus – 1 sample.
7. Denarius of Commodus (180-192), struck at Rome – 1 sample.
8. Denarius of Pertinax (193), struck at Rome – 5 samples.
9. Denarius of Pescennius Niger (193-194), struck at Rome – 1 sample.
10. Denarius of Septimius Severus (193-211) – 101 samples (mints: Rome (12), Orient (84), Alexandria (5)).
11. Denarius of Julia Domna – 14 samples, struck at Rome (5) and Oriental mint (9), and Caesareian drachm – 1 sample.
12. Denarius of Caracalla (211-217) struck at Rome – 2, and Caesareian drachm – 1 sample.
13. Denarius of Geta (209-212) – 1 sample, struck either at Rome or Antioch, and Caesareian drachm – 1 sample.
14. Caesareian drachm of Elagabalus (218-222) – 1 sample.
15. Denarius of Severus Alexander (222-235) – 6 samples, struck at Rome (1) and Oriental mint (5).

Caesareian output numbers 775 as many; denarii – 131, mostly struck at Oriental mints. Absolute majority of Caesareian output are didrachms and 4 samples are drachms.

The late coin of the hoard belongs to the period of Alexander Severus. It was struck in 222, i.e. Eki hoard was buried in 222 or after 222.

c) Sepieti hoard:

Sepieti hoard was found by chance in February 1931 in Sepieti village (Abasha district) during agricultural works. The hoard was placed in ceramic vessel. The content of the hoard was published by S. Makalatia. It consisted of 377 silver coins and their list according to the Emperors is as follows:

1. Trajan (98-117) – 2 samples.
2. Hadrian (117-138) (?) – 1 sample.
3. Antoninus Pius (138-161) – 3 samples.
4. Marcus Aurelius (161-180) – 6 samples.
5. Commodus (180-192) – 33 samples.
6. Crispina– 1 sample.
7. Pertinax (193) – 1 sample.
8. Pescennius Niger (193-194) – 1 sample.
9. Clodius Albinus (193-197) – 7 samples.
10. Septimius Severus (193-211) – 227 samples.
11. Julia Domna – 27 samples.
12. Geta (209-212) – 9 samples.
13. Caracalla (211-217) – 18 samples.
14. Elagabalus (218-222) – 10 samples.
15. Severus Alexander (222-235) – 31 samples.

Roman denarii form the majority of the hoard – 365 samples (mints: Emesa (158), Rome (118), Oriental mint (62)). There is also a few number of Caesareian coins (11) there. Money of Septimius Severus dominates the hoard (227 pieces), mostly struck at Emesa in 194. Severus Alexander's issue of 222 probably provides a certain date for the hoard deposit.

III. Foreign money in Argveti:

Argveti, Eastern province of Colchis, in the 1st-4th cc. politically linked with Iberia, forms special numismatic region. It has eclectic character. Coins of four categories circulated there simultaneously: denarii of Augustus, Imperial denarii in general, the Parthian drachms and Caesareian silver. The 4th c. Roman gold coins have been found there later.

a) Roman coins:

1. Denarius of Augustus (27 B.C.-14 A.D.), struck in Gaul (Lugdunum ?) in 2 B.C.-4 A.D. – 56 samples.
2. Denarius of Tiberius (14-37) – 1 sample (found in Jugheli village, Zestaponi district).
3. Denarius of Caligula (37-41) – 1 sample (found in Bori).
4. Caesareian hemidrachm of Nero (54-68) – 1 sample (found in Bori).
5. Caesareian didrachm of Nerva (96-98) – 3 samples (found in Kldeeti).
6. Caesareian didrachm of Trajan (98-117) – 1 sample (found in Bori).
7. Caesareian didrachm of Hadrian (117-138) – 2 samples (found in Kldeeti),

	and Caesareian hemidrachm – 2 samples (found in Bori). 8. Caesareian didrachm of Antoninus Pius (138-161) – 2 samples (found in Kldeeti). 9. Denarius of Faustina Junior – 1 sample (found in Bori). 10. Denarius of Julia Domna, struck at Laodicea – 1 sample. 11. Solidus of Constantine I (306-337), struck at Siscia – 1 sample. 12. Solidus of Constantius II (337-361), struck at Antioch – 2 samples. 13. Semissis of Constantine I (306-337), struck at Constantinople – 1 sample. 14. Semissis of Constantius II (337-361), struck at Antioch – 1 sample. 15. Triens of Constantius, struck at Antioch – 1 sample. b) Coins of the Parthian kingdom: 1. The so-called Gotarzes' (40/1-51) drachm – 19 samples (Kldeeti – 8 samples, Bori – 9 samples, Zestaponi – 1 sample, Ilemi – 1 sample). c) Coins of the kingdom of Pontus: 1. Drachm of Polemon II (38-63), struck in 57/58 – 1 sample.
--	---

Group	Georgian (Iberian) Imitations to Roman Coins
Type	Imitations to denarii of Augustus
Description, picture	Silver. Weight: ex. 1,28 gr., 2,23 gr., 2,59 gr., 2,93 gr., 2,97 gr., 3,02 gr., 3,10 gr., 3,12 gr., 3,23 gr., 3,24 gr., 3,25 gr., 3,33 gr., 3,42 gr., 3,51 gr., 3,55 gr. d=17/18-19/20mm.  Obverse: Laureate head right/left, crude in style. Distorted Latin inscription around: prototype – CAESAR AVGVSTVS DIVI F. PATER PATRIAE. Circle of the dots. Reverse: Gaius and Lucius Caesars, standing front, each with a hand resting on a round shield. Spears behind the shields. Simpulum and lituus above the shields. Distorted Latin inscription around: prototype – C. L. CAESARES AVGVSTI F. COS. DESIG. PRINC. IVVENT. Linear circle or circle of the dots.

	Hybrid coin. Obverse: Laureate head of bearded Emperor, right. Distorted Latin inscription suggests Marcus Aurelius' issue as a prototype. Reverse: Gaius and Lucius Caesars, standing front, each with a hand resting on a round shield. Spears behind the shields. Distorted Latin inscription.
Scholarly commentary	There were no money issues in the 1st-4th cc. A.D. for Colchis/Lazica, and imitations to denarii of Augustus and aurei were struck in Kartli/Iberia. From the beginning of the 1st c. monotony of the Iberian monetary market is obvious. Denarii struck in the name of Augustus in 2 B.C.-4 A.D. at Lugdunum (with the effigy of Gaius and Lucius Caesars on reverse) became dominant, as well as the so-called Gotarzes' (40/1-51) drachms. 206 samples of Augustan coins are found in Mtskheta-Nastakisi, Zghuderi, Ertso, Magraneti, Kushanaant Gora and Jinvali. Silver coins of other Emperors are represented with only several samples. Roman aurei also appeared on Iberian money market. Denarii of Augustus, issued in a large number, were especially popular in the periphery of the Empire, and among the "Barbarians". Reform of Nero in 64 A.D. contributed to it. Indeed, he debased the coin, which "Barbarians" never accepted. Denarii of Augustus and Tiberius were taken away for them. Scholars suppose that influx of the coins of Augustus for Iberia came from the Roman Syria. Denarii of Augustus circulated for a long time on the territory of Iberia. Material from the burials shows the dominant role of the denarii of Augustus in Iberian economy from the beginning of the 1st c. till the midst of the 3rd c. Shortage of the coins towards the midst of the 3rd c. determined a genesis of imitations to denarii of Augustus. Imitations to aurei also appeared (ex. Obv. Draped bust of Valerian, laureted, right, a bit crude in style. Distorted Latin inscription: prototype – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. Circle of the dots; Rev. Schematic effigy of Victoria in biga, left. Distorted Latin inscription: VICTORIA AVGG.). Only 15 samples of imitations to denarii of Augustus are kept in Simon Janashia Museum of Georgia. The midst of the 1st c. is final stage of issue of Georgian imitations to Alexander and Lysimachus' type staters. After a gap of two centuries, Iberia renewed emission of different imitations. Chronology of existence of this phenomenon, according to the burials, specific prototypes and other general moments, must be the second half of the 3rd c. in general.

	A severe Imperial crisis of the 3rd c. limited supply of Iberia with Imperial coins. Even if it did not, Iberia would have bartered the Roman money no more. Socio-economic transformation of East Georgia towards Feudalism needed a supply different than money. The country's stocks of precious metal could be exhausted to support the general idea – the strengthening in number of the upper classes meant a gradual conversion of some yeomanry from farmers to high-level administrators. Food-shortage could happen, and a large-scale food supply was, perhaps, necessary. Industry suffered also as some of the artisans had to earn living doing agricultural jobs. The amount of industrial goods per capita was quickly diminishing, thus creating a demand for small-scale local debased issues with the king as the only potential power to strike these coins.
Mint	Unknown.
Nominal	The weights range ex. from 1,28 gr. to 3,55 gr.
Date	Second half of the 3 rd c.
Collection	Simon Janashia Museum of Georgia – 15 samples, GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia.) №5103, GF. №1705, GF. №9446, GF. №2544, GF. №26274, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №54, QF. №1704, QF. №3372, QF. №3425, QF. №4049, QF. №4050, QF. №4051, QF. №4052, QF. №4053, QF. №4054; Numismatic Fund, History Museum of Armenia, Yerevan – №14362; The Pushkin State Museum of Fine Arts – 1 sample.
Bibliography	G. Dundua. Rare Roman Coin Found in Georgia. “DzeglisMegobari”. №3. Tb. 1967 (in Georg); Rare Imitation to the Roman Denarius Found in Keleti Village. Archaeological Researches in Georgia in 1971. Tb. 1972 (in Georg.); Money Circulation in Iberia in the 1st-4th cc. (General Survey). “Iberia-Kolkheti”. Archaeological Researches of Antique Period of Georgia. Selected Articles. Otar Lordkipanidze 75. Tb. 2005 (in Georg.); Georgian Numismatics. I. Tb. 2006 (T. Dundua as co-author) (in Georg.). T. Dundua. Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tb. 1993 (in Georg.); Georgia and the West According to Numismatic Material. Vol. I-II. Tb. 1995 (in Georg.); Georgian

	Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material. Tb. 1997 (in Georg.); Money in Georgia (Georg. and Engl. parallel texts) (G. Dundua, N. Javakhishvili and A. Eristavi as co-authors). Tb. 2003 (2nd Edition); Roman Coins in Georgia. Tb. 2006 (in Georg.). D. Kapanadze. Georgian Numismatics. Tb. 1969 (in Georg.). К. В. Голенко. Монеты найденные в селении Згудери (Грузинская СССР) в 1964-1965 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1968 (D. Kapanadze as co-author). К. В. Голенко. Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1971. Г. Ф. Дундуа. Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.-IV в. н. э.). Dr. Hab. Thesis. Тб. 1982. Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; О продолжительности обращения денариев Августа и драхмы Готарза в древней Иберии. Советская археология (СА). №4. 1962. T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999; Influx of the Roman Coins in Georgia. Tb. 2005; Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tb. 2012; Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tb. 2013.
--	---

Group	Georgian (Iberian) Imitations to Roman Coins
Type	Imitations to aurei
Description, picture	Gold. Weight: ex. – 2,87gr., 3,37gr., 3,44 gr., 3,55 gr. d=18 mm., 19 mm., 20/21mm.  Description of Jinvali sample Obverse: Draped bust of Valerian, laureted, right, a bit crude in style. Distorted Latin inscription: prototype – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. Circle of the dots.

	Reverse: Schematic effigy of Victoria in biga, left. Distorted Latin inscription: VICTORIA AVGG.
Scholarly commentary	There were no money issues in the 1st-4th cc. A.D. for Colchis/Lazica, and imitations to denarii of Augustus and aurei were struck in Kartli/Iberia. Influx of the Roman gold coins was reduced in Kartli from the second half of the 3rd c. That was connected with big crisis in the Empire. Weight of the aurei, and also the scales of emission were gradually reduced. Imitations to aurei appeared in Iberia. Imitations to denarii of Augustus were struck also (Obv. Laureate head right/left, crude in style. Distorted Latin inscription around: prototype – CAESAR AVGVSTVS DIVI F. PATER PATRIAE. Circle of the dots; Rev. Gaius and Lucius Caesars, standing front, each with a hand resting on a round shield. Spears behind the shields. Simpulum and lituus above the shields. Distorted Latin inscription around: prototype – C. L. CAESARES AVGVSTI F. COS. DESIG. PRINC. IVVENT. Linear circle or circle of the dots). Russian savant K. Golenko did much to study imitations to aurei found on the territory of Eastern Georgia. His opinion is as follows: 1. imitations to aurei found in Georgia are struck locally. 7 samples out of 11 found in Georgia are struck using the same die. It should be noted that in 1974 Jinvali archaeological expedition unearthed gold coin of Emperor Valerian (253-260) in burial №13 of Aragvispiri necropolis, Jinvali village. Description of the coin – Obv. Draped bust of Valerian, laureted, right, inscription – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. Circle of the dots; Rev. Victoria in biga, right, inscription: VICTORIA AVGG. Imitation to Valerian's aureus of this very type was found in the same burial (see description above). Discovery of original and its copy in the same burial is another strong argument to support idea about Iberian origin of the imitations to aurei. Next question is, who struck these coins. 2. The most prominent contribution of Golenko in the study of the imitations is that he found the prototype for each sample discovered in Georgia, revealed their hybrid nature in many cases, and offered chronology of these issues – 250/260-285. Money circulation was extensive in Kartli even in the 4th c. Mtskheta-Aghaiani show only two solids of the 4th c. (Constantine I (306-337), mint of Nicomedia, and Constantius II (337-361), mint of Antioch), and a silver coin (Valens (364-378), mint of Antioch). Also, 1. gold coin of Constantius I (293-306) was found in Akhalkalaki region, and 2. copper coin of Constantius II, struck at Constantinople was found in 1963 in Tbilisi, near Lisi lake. Imitation to Numerian's (283-284) aureus was found alongside the solid of Constantine

	I on Aghaiani necropolis. The midst of the 1st c. is final stage of issue of Georgian imitations to Alexander and Lysimachus' type staters. After a gap of two centuries, Iberia renewed emission of different imitations. Chronology of existence of this phenomenon, according to the burials, specific prototypes and other general moments, must be the second half of the 3rd c. in general. A severe Imperial crisis of the 3rd c. limited supply of Iberia with Imperial coins. Even if it did not, Iberia would have bartered the Roman money no more. Socio-economic transformation of East Georgia towards Feudalism needed a supply different than money. The country's stocks of precious metal could be exhausted to support the general idea – the strengthening in number of the upper classes meant a gradual conversion of some yeomanry from farmers to high-level administrators. Food-shortage could happen, and a large-scale food supply was, perhaps, necessary. Industry suffered also as some of the artisans had to earn living doing agricultural jobs. The amount of industrial goods per capita was quickly diminishing, thus creating a demand for small-scale local debased issues with the king as the only potential power to strike these coins.
Mint	Unknown.
Nominal	The weights range approx. from 2,87 gr. to 3,55 gr.
Date	Secon half of the 3 rd c. A.D.
Collection	Simon Janashia Museum of Georgia – 11 samples, GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia.) №№9155-9157, GF. № 9339, GF. №9340, GF. №12179, GF. №12181, GF. № 12215, GF. № 14592, GF. № 14595, GF. №14596.
Bibliography	G. Dundua. Georgian Numismatics. I. Tb. 2006 (T. Dundua as co-author) (in Georg.); Money Circulation in Iberia in the 1st-4th cc. (General Survey). "Iberia-Kolkheti". Archaeological Researches of Antique Period of Georgia. Selected Articles. Otar Lordkipanidze 75. Tb. 2005 (in Georg.). T. Dundua. Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tb. 1993 (in Georg.); Georgia and the West According to Numismatic Material. Vol. I-II. Tb. 1995 (in Georg.); Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material.

Tb. 1997 (in Georg.); Money in Georgia (Georg. and Engl. parallel texts) (**G. Dundua**, **N. Javakhishvili** and **A. Eristavi** as co-authors). Tb. 2003 (2nd Edition); Roman Coins in Georgia. Tb. 2006 (in Georg.).

D. Kapanadze. Georgian Numismatics. Tb. 1969 (in Georg.).

M. Sherozia. New Samples of Local (Iberian) Imitations to Roman Aurei. Bulletin ("Moambe") of Georgian National Museum. Series of Social Sciences. №2. (47-B). 2011 (in Georg.).

К. В. Голенко. Монеты найденные в селении Згудери (Грузинская СССР) в 1964-1965 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1968 (**D. Kapanadze** as co-author); Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1971.

Г. Ф. Дундуа. Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.-IV в. н. э.). Dr. Hab. Thesis. Тб. 1982.

Л. Н. Казимова. Подражания римским золотым монетам II-III вв. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1964 (**V. Kropotkin** as co-author).

Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; Монетные находки мцхетской экспедиции. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1955; Ауреусы армазского некрополя. Советская археология (СА). №3. 1957; О продолжительности обращения денариев Августа и драхмы Готарза в древней Иберии. Советская археология (СА). №4. 1962; Новые находки подражании римским ауреусам в Грузии. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1970.

T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999; Influx of the Roman Coins in Georgia. Tb. 2005; Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tb. 2012; Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tb. 2013.

Imported coins found in Georgia	Money circulation in Kartli/Iberia in the 1st-4th cc. A.D. Influx of the Roman and Parthian coins of this period in Iberia is impressive. We take coins which were unearthed on several archaeological sites in Eastern Georgia as an example. Since they are found during archaeological excavations and more or less are concentrated, their scientific value is very high. This material gives us the full picture of money circulation on the territory of Iberia. The sites are as follows: Mtskheta-Aghaiani-Nastakisi, Zguderi (Kareli district), Ertso-Magraneti-Kushanaant Gora (Tianeti district) and Jinvali (Dusheti district). The list of the 1st-4th cc. coins found there is as follows: I. Mtskheta-Aghaiani-Nastakisi: a) Roman coins: 1. Denarius of Augustus (27 B.C.-14 A.D.), struck in 2 B.C.-4 A.D. at Lugdunum (?), Gaul – 158 samples. 2. Tiberius (14-37) – aureus struck at Lugdunum – 1 sample, denarii struck at Lugdunum or at some other mint of Gaul – 3 samples, 4 in all. 3. Caligula (37-41) – Caesareian drachm of 37-38 – 1 sample. 4. Nero (54-68) – aureus struck at Rome in 64-68 – 6 samples. 5. Galba (68-69) – aureus struck at Rome – 1 sample. 6. Vitellius (69) – aureus struck at Rome – 1 sample. 7. Vespasian (69-79) – aurei struck in 77-78 at Rome (1) and Lugdunum (1) – 2 samples. 8. Titus (79-81) – aurei struck at Rome in 73, 76, under Vespasian, and in 80 – 4 samples. 9. Domitian (81-96) – aureus struck at Rome in 76, under Vespasian – 1 sample, and denarius of 77/78 – 3 samples, 4 in all. 10. Trajan (98-117) – aurei struck at Rome, one of them is struck in 106 – 2 samples, and denarii of 103-111, 98-117 and 112-117 – 3 samples, Caesareian hemidrachm – 1 sample, 6 in all. 11. Hadrian (117-138) – aurei struck at Rome in 119-122, 125-128, 119-138 and 134-138 – 8 samples, and denarii of 125-128, 134-138, struck at Rome – 3 samples, 11 in all. 12. Antoninus Pius (138-161) – aurei struck at Rome in 149/150, 155/156 – 2 samples, and denarii, struck in 140-144, 155/156 – 2 samples, 4 in all.
---	---

13. Faustina Senior, under Pius – aureus of 141, struck at Rome – 2 samples, and denarius, struck after 141 – 1 sample, 3 in all.
14. Faustina Junior, under Pius – aureus struck at Rome – 1 sample, denarius – 2 samples, and denarius struck in 161-177 – 1 sample.
15. M. Aurelius (161-180), under Pius – aurei struck at Rome in 151/152, 156/157 – 2 samples.
16. Commodus (180-192) – aureus struck at Rome (?) – 1 sample.
17. Septimius Severus (193-211) – aureus of 201 struck at Rome – 2 samples, Caesareian drachm – 1 sample, copper coin – 2 samples, 5 in all.
18. Gordian III (238-244) – aureus – 2 samples.
19. Philip Senior (244-249) – aureus – 1 sample.
20. Philip Junior (247-249) – aureus – 1 sample.
21. Trajan Decius (249-251) – aureus – 1 sample.
22. Valerian (253-260) – aureus – 1 sample.
23. Carinus (283-285) – copper coin – 1 sample.
24. Constantine I (306-337) – solidus, struck at Nicomedia – 1 sample.
25. Constantius II (337-361) – solidus, struck at Antioch – 1 sample.
26. Valens (364-378) – siliqua issued at Antioch – 1 sample.

b) Coins of the Parthian kingdom:

1. The so-called Gotarzes' (40/1-51) drachm – 102 samples.
2. Drachm of Vologases I (51-77/8) – 2 samples.

c) Coins of the Bosporan kingdom:

1. Copper coin of Kotys I (45-62) – 1 sample.

d) Coins of the kingdom of Pontus:

1. Drachms of Polemon II (38-63) – 2 samples.

e) Sassanian coins:

1. Drachm of Shapur I (241-272) – 2 samples.

f) undefined coins:

1. Undefined coins dated back to the end of the 2nd c.-first half of the 3rd c.: silver – 2 samples (one of them is struck at Caesarea), copper – 2 samples, 4 in all.

It is notable that Georgian (Iberian) imitations to Roman coins are found in Mtskheta-Aghaiani-Nastakisi alongside the foreign coins:

1. 2nd c. imitation to aureus – 1 sample.
2. Imitation to Philip Senior's aureus – 2 samples.
3. Imitation to Hostilian's (251) aureus – 1 sample.
4. Imitation to Numerian's (283-284) aureus – 1 sample.

II. Zguderi:

a) Roman coins:

1. Augustus (27 B.C.-14 A.D.) – denarius struck in 2 B.C.-4 A.D. at Lugdunum (?) – 32 samples.
2. Domitian (81-96), under Vespasian – aureus of 77/78, struck at Rome – 1 sample.
3. Antoninus Pius (138-161) – aureus of 150/151, struck at Rome – 1 sample.
4. Faustina Senior, under Pius – aureus struck at Rome after 141 – 1 sample, and denarius struck at Rome after 141 – 1 sample.
5. M. Aurelius (161-180) and Commodus – aureus of 175/176, struck at Rome – 1 sample.
6. Commodus (180-192) – aureus struck at Rome in 190 – 1 sample.
7. Caracalla and Geta, under Septimius Severus – aureus struck at Rome in 198/199 – 1 sample.
8. Caracalla, under Septimius Severus – aureus struck at Rome in 204 – 1 sample.
9. Elagabalus (218-222) – aureus struck at Rome in 218/219 – 1 sample, aureus struck at Rome in 220-222 – 2 samples, and aureus struck in 218/219 at Oriental mint – 3 samples, 6 in all.
10. Severus Alexander (225-235) – aurei struck at Rome in 226 and 228 – 2 samples.
11. Gordian III (238-244) – aureus of 240, struck at Rome – 1 sample.

b) Coins of the Parthian kingdom:

1. The so-called Gotarzes' (40/1-51) drachm, Ecbatana mint – 12 samples.

III. Ertso, Magraneti, Kushanaant Gora:

a) Roman coins:

1. Augustus (27 B.C.-14 A.D.) – denarius struck in 2 B.C.-4 A.D. at Lugdunum – 12 samples.
2. Severus Alexander (222-235) – aureus struck at Rome in 225 – 1 sample.
3. Gordian III (238-244) – aureus – 2 samples.

	4. Carus (282-283) – aureus struck at Antioch – 1 sample. 5. Diocletian (284-305) – aureus – 1 sample. b) Coins of the Parthian kingdom: 1. The so-called Gotarzes' (40/1-51) drachm – 14 samples. Also found here: 1. Georgian imitation to Alexander's type staters – 1 sample. 2. Imitation to Commodus' aureus– 1 sample. 3. Imitation to Philip Senior's aureus – 1 sample. IV. Jinvali: a) Roman coins: 1. Augustus (27 B.C.-14 A.D.) – denarius struck in 2 B.C.-4 A.D. in Lugdunum (?) – 4 samples. 2. Julia Domna (193-217) – aureus struck at Rome in 198-209 – 1 sample. 3. Valerian (253-259) – aureus – 1 sample. b) Coins of the Parthian kingdom: 1. The so-called Gotarzes' (40/1-51) drachm – 4 samples. Also found here: 1. Imitation to Augustus' aureus – 1 sample. 2. Imitation to Valerian's aureus – 1 sample.
--	---

Group	Georgian-Sassanian drachms
Type	Coins with the depiction of fire on altar. Gurgen's drachms
Description, Picture	Silver. The weights range from 2,70gr. to 2,98 gr. d=26/28-28/31mm. 





Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Above two Asomtavruli letters ႦႦ (or ligature ႦႦ, ႦႦ) for the name Gurgin.

Reverse: Fire on altar protected by two guardians. Pehlevi inscription of date and name of the mint are unreadable. Date 7 (i.e. 7th year of Ohrmazd IV's reign) on one of the coins.

Scholarly commentary

Drachms, struck according to the Sassanian monetary type, with Georgian inscriptions and the depiction of cross, were already known in the 19th century. There is a special term for these coins in the scholarly literature: Georgian-Sassanian coins, or the drachms of Kartli's (East and South Georgia) erismtavaris (princes). This is an important numismatic group for the studies of the history of Early Feudalism in Georgia. For understanding the genesis of this coin group, it is important to analyze the then existing political situation.

Through the "Eternal Peace", signed in 532, Byzantium acknowledged Iranian right upon East Georgia. The kingship in Kartli was abolished. In the course of the 6th century there was a constant struggle for the independence of Kartli. This was well reflected on the Georgian-Sassanian coins. As was already mentioned, in this period the coins in Kartli were struck according to the Sassanian type. On the obverse there is always depicted a bust of an Iranian shah, whereas on the reverse – the emblem of Sassanian fire-worshippers, holy fire – *atar* – protected by two armed guardians. To this standard depiction, rebellious Georgians added above the shah's shoulder cross which served as a symbol of Christianity and of Georgian nationalism. This was an act of great importance. Sometimes, above ruler's depiction on the edge of the coins we encounter Georgian letters or monograms giving information about the names of Georgian erismtavaris. Moreover, the Georgians replaced the fire on the altar with cross, symbol of Christianity,

and thereby got rid of the Iranian emblem. Erismtavari Stephanos placed fully his name in the centre of the coin, next to ruler's depiction. Here are described the details (both beginning and the end) of the struggle between the Georgians and the Iranians.

Before reviewing Gurgen's drachms it is necessary to analyze the coins struck in the name of Stephanos. They are the latest of the Georgian-Sassanian drachms. The exact attribution and chronological classification of Stephanos' coins is a key for dating the whole coin group.

Before starting the description of the numismatic material, it is important to note the works of previous scholars, in particular, I. Bartholomei, concerning the studies of Georgian-Sassanian drachms. He was the first scholar to note that Georgian-Sassanian coins are the imitations of Ohrmazd IV's (579-590) drachms. Thereby, he created a solid base for defining the date of these coins.

The coins struck in the name of Stephanos are divided into two emissions.

The unique coin of the Berlin Museum belongs to the first emission. However, the exact place of finding of the coin is unknown (Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Four Georgian letters (Asomtavruli) on the edge of the coin – ԼՓԲԼ (=Stephanos), with four crescents on the sides; Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable, all placed within twofold circle of the dots.).

There has never been any doubt in the above-given coin's attribution: it was unanimously attributed to the Kartli's erismtavari Stephanos I (600-619 according to Vakhushti's chronology).

Evg. Pakhomov too attributed this unique coin to Stephanos I (however, differing from Bartholomei, he thought that the coins with full Georgian inscription were struck by Stephanos II) and regarded the following characteristics very peculiar to it: 1. Pehlevi inscription next to the shah's bust (his conclusion: the depiction on the coin is that of the shah, and not of the Kartli's erismtavari); 2. the name of erismtavari is placed not in the central part, but on the edge (according to Pakhomov, this fact tells that the coin was struck not by an independent ruler, but by shah's vassal); 3. onefold circle is depicted on the obverse; 4. on the reverse – twofold circle; 5. distorted Pehlevi legends are placed on the reverse.

Considering these characteristics, Pakhomov compared the coin to Ohrmazd IV's and Khosrau II's (590/1-628) original drachms, thereby trying

to establish a chronological frame for Stephanos' coin.

According to Pakhomov, the Georgian master took as a prototype Ohrmazd IV's drachm. This is substantiated by the inscription, the king's bust, and onefold circle on the obverse of the coin. However, twofold circle on the reverse of the coin is borrowed from Khusrau II's coins (Ohrmazd IV struck coin with onefold circle). Still, there is a counter-argument: on the drachms of Khusrau II there is depicted not twofold but threefold circle. Nevertheless, we cannot attach much importance to this fact. A master who struck the coins could have easily mistaken the number of the circles.

Thus, concludes Pakhomov, the emission of the unique coin from the Berlin Museum could have taken place only when: 1. Kartli was Iran's vassal country; 2. within the Georgian monetary circulation there were mainly Ohrmazd IV's coins, whereas Khusrau II's coins were just entering into circulation (to the latter supposition attests an additional circle on the coin's reverse).

This is Pakhomov's opinion.

In his conception, there are several important observations, which should be accepted. One of these observations is about defining the prototype of the additional circle on the reverse of the unique coin from the Berlin Museum.

To establish the chronology for the I emission struck in the name of Stephanos, first, it is important to compare Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins, struck in the first two years of his reign. They are undoubtedly identical. The difference is in the number of circles: the depictions of Ohrmazd IV's coins both on the obverse and the reverse are placed within a circle, whereas on the obverse of Khusrau II's coin there is a twofold circle, on the reverse – a threefold one.

Now we will compare the above-described coins to Stephanos' drachm with an incomplete Georgian inscription. According to the type of the crown, it is completely analogous with Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins. Also, through the circle depicted on the obverse, Stephanos' coin imitates Ohrmazd IV's coin type, whereas on the reverse there is a novelty: a twofold circle. We agree with Pakhomov's proposition, according to which, the emission of these coins should have taken place at the time when in Kartli there were Ohrmazd IV's coins, and Khusrau II's drachms were only entering into circulation. This explains where a master could have taken an additional circle from. Thus, these coins should have been struck after Ohrmazd IV, but in the first years of Khusrau II's reign. If we take into account the fact that each new type of original Sassanian coins needed a certain period of time to reach Georgia and

enter into circulation, the timing for the emission of this coin is probably around 593, and not later than 595.

The above-given numismatic excursus makes it necessary to review Vakhushti's chronology (according to which Stephanos I was Kartli's erismtavari in 600-619).

Stephanos' 11 pieces of the second emission (Obv. Shah/ruler to the right. Instead of Pehlevi, Georgian inscription (Asomtavruli) – 𐌖𐌸𐌹𐌱𐌰/𐌸𐌹𐌱𐌰 (Stephanos) to the left and the right. Twofold circle around it. Rev. Cross on altar, protected by two guardians. No Pehlevi inscription. Threefold circle around it) are held in several museums across the world (Simon Janashia Museum of Georgia – 3, Berlin Museum – 4, Hermitage – 2, Moscow State Historical Museum – 1, British Museum – 1). In addition, there are 10 coins mentioned in the scholarly literature. Some of them are the pieces from the above museums' collections. All the coins are without information about exact place of finding. Also, during the archaeological excavations led by R. Ramishvili, one more coin was found in the place Nedzikhi, Aragvi gorge.

As was already said, there was no doubt about the attribution of the unique coin from the Berlin Museum, however, quite opposite happened after Stephanos' drachms with full Georgian inscription had been published. Some scholars attributed them to Stephanos I, others – to Stephanos II (639-663).

What is our opinion regarding the coins struck in name of Stephanos? We attribute both emissions to Stephanos I and date them by 593/595-600 (?). The arguments about the I emission are given above. As to Stephanos' money with full Georgian inscriptions – had they been struck by Stephanos II, there would have been placed the same crown as on Khusrau II's coins after the first two years of his reign. Indeed, during his reign Khusrau II mainly issued two types of coins. The first coin type, dated by the first two years of his reign, by the depiction of shah and his crown (also by other features), is absolutely identical with Ohrmazd IV's drachms. The only novelty Khusrau II introduced into his early coins was a twofold circle on the obverse, and a threefold circle on the reverse. Stephanos' coins with full Georgian inscription are the imitations of the above drachms. In following years, Khusrau II completely changed his coin type. For example, crown and bearded bust of the shah diametrically differed from the depiction on Khusrau II's earlier drachms. If the emission with full Georgian inscription indeed belonged to Stephanos II, most probably he would have taken as a prototype for his coins not the drachms struck nearly 50 years ago, but Khusrau II's coins issued in the 20s of the 7th century.

As we have said above, the coins struck in name of Stephanos are of

the latest period among the Georgian-Sassanian drachms. Among them, the first, probably, are Gurgen's coins. There are six coins (3 – Berlin Museum, 1 – Hermitage, 2 – Simon Janashia Museum of Georgia) known in the scholarly literature and struck in name of Gurgen. The drachms struck in the name of Gurgen are the imitations of Ohrmazd IV's coins. The only difference is the two Georgian asomtavruli letters (or monogram) on the obverse, above the shah's depiction: ႦႦ (or their ligature), i.e. Gurgen. On the reverse there is a distorted date which looks like a figure 7 (i.e. the seventh year of Ohrmazd IV's reign, 579+7= 586). Nevertheless, it does not mean that Gurgen's coin was struck exactly in the 7th year of Ohrmazd IV's reign (it means that the drachm of Kartli's erismtavari was struck according to the coin dated by the 7th year of Ohrmazd IV's reign). However, it clearly shows that issue of the coins could not have taken place earlier than 586.

To Gurgen should also belong other rare coins (Berlin Museum – 1, Simon Janashia Museum of Georgia – 1) with Georgian monogram, which can be divided into two or three Asomtavruli figures: ႦႦ and ႦႦႦ. In the first case the monogram is deciphered as Gurgen, in the second – as Vakhtang. Since later Georgian coins, namely, Vakhtang III's drachms, dated by 1298/99, 1299/1300, have similar (but not the same) monogram, Pakhomov suggested that on the above-given coins there is Vakhtang's name.

Having closely compared palaeographically this monogram with the inscription on the money struck in the name of Gurgen, it is clear, these are undoubtedly identical through their graphics and content. On the coin in question Ⴆ and Ⴆ are simply linked to each other. If not this, it would be difficult to place another unknown erismtavari – Vakhtang (below we will see that, according to numismatic material, between Gurgen and Stephanos there is unknown, according to the written sources, erismtavari Juansher) between Gurgen and Stephanos.

Who is the above Gurgen?

In the Georgian historical literature Gurgen is identified with Guaram mentioned in the Georgian written sources. According to Vakhushti (18th c. Georgian historian), he ruled the country in 575-600.

But the Georgian written sources are of late period. In the parallel foreign sources there is mentioned not Guaram, but – Gurgen. In 571 in Kartli a rebellion broke out against the Persians. According to Theophanes of Byzantium (6th c. historian), the mutiny was led by Gorgen (Gurgen).

Thus, by 571 Gurgen is already seen as a fully-fledged leader, whereas, according to the coinage, he is erismtavari of Kartli at least from 586.

	Most probably, it is only Gurgen who is a real historical figure. How should Gurgen's coin be dated? The answer to this question was already partially given. The coins should have been struck after 586, but not later 590. Now a bit more about it. In the 70-80s of the 7th century the process political integration was underway in Kartli. In charge of this process is a notable figure Gurgen. It was him who managed to issue emissions. This first attempt, seemingly, was covered: Georgian coin was an exact copy of a Sassanian one. Only two Georgian letters or a monogram represented an act of independence. These letters even might not have been noticed by the Persians unable to read Georgian. Also the area for their circulation was not large. Nevertheless, emission of the coins was an important political act. This became possible only due to the political situation created during the last 20 years. In 589 the Byzantines defeated the Persians near Nisibis. Apart from that, there was a rebellion of famous general Bahrām Chōbīn against Ohrmazd IV. On February 6th 590 the shah was destituted and blinded. On February 15th 590 the next shah becomes Ohrmazd IV's son Khusrau II, but for a short time. Soon afterwards he fled to Byzantium and sought help from the Byzantine Emperor in order to return the Sassanian throne. In our opinion, Gurgen should have struck his coins at the end of 589-the spring of 590. To this period should also belong a unique coin struck in the name of Kartli's erismtavari Jonber, or Juansher, who is otherwise unknown. The above coin is identical to Gurgen's money, except for one detail: the letters above the depiction of the shah are replaced with two Asomtavruli figures: XQ. There are several versions of deciphering XQ ("Javakheti" – name of the province, "jvaro" – cross in Georgian). However, we think, the letters should be identified with Jonber-Juansher. Thus, Jonber/Juansher is an unknown erismtavari according to the written sources, who entered the historical stage for a short period of time (one year or several months, which attests to the coin's uniqueness). The distorted date (and other details) on Jonber/Juansher's coin attests that this coin is an imitation of Gurgen's drachm and not of the original Sassanian coin. The emission should be dated by 590-591. Khusrau II in either 590 or 591 with the help of the Emperor Maurice marched against a "tyrant" Bahrām Chōbīn and returned the throne in the beginning of 591. In spring of 591 a treaty was ratified between Byzantium and Iran.
--	---

Khusrau II had to concede on many issues to the Byzantines' benefit. Thus, Khusrau II gave up hegemony over the large part of Armenia and Kartli too. Apart from that, Khusrau II allowed the Christians on the territory of Iran to build the churches. Moreover, Christianity during Khusrau II's reign acquired so many privileges that it even challenged Zoroastrianism within Iran itself.

The peace between the empires lasted for ten years.

In 591-593 should have been struck two types of anonymous series of Georgian-Sassanian coins: first – coins with the depiction of cross on the obverse; second – coins with the depiction of cross on altar.

There are five coins per type which are existent (held in the Simon Janashia Museum of Georgia, and the Hermitage, 4+3; 1+2, respectively). One more coin with the depiction of cross on altar was discovered in a large hoard during the archaeological excavations on the territory of the ancient Babylon in 1900.

The placing of cross on the Sassanian type coins was a revolutionary act, and, most probably, meant more than just putting Georgian letters next to the shah's depiction (?). By this action Kartli overtly announced its national interests. Moreover, Kartli's radical erismtavari got rid of the holy fire – emblem of Zoroastrianism – on the coin and demonstratively replaced it with a Christian emblem – cross. This could have happened only after Kartli was put into the sphere of Byzantine hegemony, i.e. in 591 and afterwards.

If we remember the composition of the reverse of Stephanos' coin – cross on altar depicted in the same way as on one of the types of the anonymous drachms – then a question arises about the attribution of the anonymous coins with cross to Stephanos. In any case, anonymous coins with the depiction of cross on altar only could have been struck by Stephanos (?). This is attested by the common type of the reverses of the coins (cross on altar).

Probably, the following happened: Stephanos, in the first phase of the changement of the political conjuncture, just tried to test the overall situation. On his coin, together with the shah's depiction, he placed small cross. This, most probably, should have happened in the first phase of the peace agreement between Iran and Byzantium. Then he should have struck anonymous coins with the depiction of cross on altar, and the drachms with the Georgian legend.

The alternative variant for the coin group's classification is as follows: 1. personification of ruler and cross; 2. cross on both sides; 3. cross on altar; 4. Gurgen's name in ligature – 𐌖𐌕, 𐌕; 5. the same but in abbreviation – 𐌕𐌖; 6. emission with Asomtavruli letters – 𐌖𐌕 (=Juansher); 7. the hybrid of

	Ohrmazd IV's and Khusrau II's earlier coins. Cross on altar and legend–ԼՓԲԼ (=Stephanos); 8. local realization of Khusrau <i>Parvēz's earlier drachms</i> . <i>Cross on altar and legend</i> – ԼԲԴՓ/ՇԲԶԼ. The possible <i>terminus post quem non</i> for this group is 586. The upper limit is much more defined – 592.
Mint	Unknown.
Nominal	Drachm. 2,70gr.-2,98 gr.
Date	589-590, or 588-589(?).
Collection	Simon Janashia Museum of Georgia – 3, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №№1708-1709, QF.№ 4058; Berlin Museum – 4; Hermitage – 1 (place of finding is unknown).

Group	Georgian-Sassanian drachms
Type	Coins with the depiction of fire on altar. Jonber//Juansher's drachms
Depiction, picture	Silver. Weight – 2,73 gr. d= 24/25 mm. Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Above two Asomtavruli letters XQ for the name Jonber//Juansher. Reverse: Fire on altar protected by two guardians. Pehlevi inscription of date and name of the mint are unreadable.
Scholarly commentary	Drachms, struck according to the Sassanian monetary type, with Georgian inscriptions and the depiction of cross, were already known in the 19th century. There is a special term for these coins in the scholarly literature: Georgian-Sassanian coins, or the drachms of Kartli's (East and South Georgia) erismtavaris (princes). This is an important numismatic group for the studies of the history of Early Feudalism in Georgia. For understanding the genesis of this coin group, it is important to analyze the then existing political situation. Through the “Eternal Peace”, signed in 532, Byzantium acknowledged Iranian right upon East Georgia. The kingship in Kartli was abolished. In the course of the 6th century there was a constant struggle for the independence of Kartli. This was well reflected on the Georgian-Sassanian coins. As was already mentioned, in this period the coins in Kartli were struck according to the Sassanian type. On the obverse there is always depicted a bust of an Iranian shah, whereas on the reverse – the emblem of Sassanian fire-

worshippers, holy fire – *ātar* – protected by two armed guardians. To this standard depiction, rebellious Georgians added above the shah's shoulder cross which served as a symbol of Christianity and of Georgian nationalism. This was an act of great importance. Sometimes, above ruler's depiction on the edge of the coins we encounter Georgian letters or monograms giving information about the names of Georgian erismtavaris. Moreover, the Georgians replaced the fire on the altar with cross, symbol of Christianity, and thereby got rid of the Iranian emblem. Erismtavari Stephanos placed fully his name in the centre of the coin, next to ruler's depiction. Here are described the details (both beginning and the end) of the struggle between the Georgians and the Iranians.

Before reviewing Juansher's drachms it is necessary to analyze the coins struck in the name of Stephanos and Gurgin. The coins struck in the name of Stephanos are the latest of the Georgian-Sassanian drachms. The exact attribution and chronological classification of Stephanos' coins is a key for dating the whole coin group. Gurgin's drachms establish *terminus post quem* for this coin.

Before starting the description of the numismatic material, it is important to note the works of previous scholars, in particular, I. Bartholomei, concerning the studies of Georgian-Sassanian drachms. He was the first scholar to note that Georgian-Sassanian coins are the imitations of Ohrmazd IV's (579-590) drachms. Thereby, he created a solid base for defining the date of these coins.

The coins struck in the name of Stephanos are divided into two emissions.

The unique coin of the Berlin Museum belongs to the first emission. However, the exact place of finding of the coin is unknown (Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Four Georgian letters (Asomtavruli) on the edge of the coin – ԼՓԲԼ (=Stephanos), with four crescents on the sides; Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable, all placed within twofold circle of the dots.).

There has never been any doubt in the above-given coin's attribution: it was unanimously attributed to the Kartli's erismtavari Stephanos I (600-619 according to Vakhushhti's chronology).

Evg. Pakhomov too attributed this unique coin to Stephanos I (however, differing from Bartholomei, he thought that the coins with full Georgian inscription were struck by Stephanos II) and regarded the following

characteristics very peculiar to it: 1. Pehlevi inscription next to the shah's bust (his conclusion: the depiction on the coin is that of the shah, and not of the Kartli's erismtavari); 2. the name of erismtavari is placed not in the central part, but on the edge (according to Pakhomov, this fact tells that the coin was struck not by an independent ruler, but by shah's vassal); 3. onefold circle is depicted on the obverse; 4. on the reverse – twofold circle; 5. distorted Pehlevi legends are placed on the reverse.

Considering these characteristics, Pakhomov compared the coin to Ohrmazd IV's and Khosrau II's (590/1-628) original drachms, thereby trying to establish a chronological frame for Stephanos' coin.

According to Pakhomov, the Georgian master took as a prototype Ohrmazd IV's drachm. This is substantiated by the inscription, the king's bust, and onefold circle on the obverse of the coin. However, twofold circle on the reverse of the coin is borrowed from Khosrau II's coins (Ohrmazd IV struck coin with onefold circle). Still, there is a counter-argument: on the drachms of Khosrau II there is depicted not twofold but threefold circle. Nevertheless, we cannot attach much importance to this fact. A master who struck the coins could have easily mistaken the number of the circles.

Thus, concludes Pakhomov, the emission of the unique coin from the Berlin Museum could have taken place only when: 1. Kartli was Iran's vassal country; 2. within the Georgian monetary circulation there were mainly Ohrmazd IV's coins, whereas Khosrau II's coins were just entering into circulation (to the latter supposition attests an additional circle on the coin's reverse).

This is Pakhomov's opinion.

In his conception, there are several important observations, which should be accepted. One of these observations is about defining the prototype of the additional circle on the reverse of the unique coin from the Berlin Museum.

To establish the chronology for the I emission struck in the name of Stephanos, first, it is important to compare Ohrmazd IV's and Khosrau II's coins, struck in the first two years of his reign. They are undoubtedly identical. The difference is in the number of circles: the depictions of Ohrmazd IV's coins both on the obverse and the reverse are placed within a circle, whereas on the obverse of Khosrau II's coin there is a twofold circle, on the reverse – a threefold one.

Now we will compare the above-described coins to Stephanos' drachm with an incomplete Georgian inscription. According to the type of the crown, it is completely analogous with Ohrmazd IV's and Khosrau II's coins. Also,

through the circle depicted on the obverse, Stephanos' coin imitates Ohrmazd IV's coin type, whereas on the reverse there is a novelty: a twofold circle. We agree with Pakhomov's proposition, according to which, the emission of these coins should have taken place at the time when in Kartli there were Ohrmazd IV's coins, and Khusrau II's drachms were only entering into circulation. This explains where a master could have taken an additional circle from. Thus, these coins should have been struck after Ohrmazd IV, but in the first years of Khusrau II's reign. If we take into account the fact that each new type of original Sassanian coins needed a certain period of time to reach Georgia and enter into circulation, the timing for the emission of this coin is probably around 593, and not later than 595.

The above-given numismatic excursus makes it necessary to review Vakhushti's chronology (according to which Stephanos I was Kartli's erismtavari in 600-619).

Stephanos' 11 pieces of the second emission (Obv. Shah/ruler to the right. Instead of Pehlevi, Georgian inscription (Asomtavruli) – 𐌖𐌆𐌔𐌕𐌖 (Stephanos) to the left and the right. Twofold circle around it. Rev. Cross on altar, protected by two guardians. No Pehlevi inscription. Threefold circle around it) are held in several museums across the world (Simon Janashia Museum of Georgia – 3, Berlin Museum – 4, Hermitage – 2, Moscow State Historical Museum – 1, British Museum – 1). In addition, there are 10 coins mentioned in the scholarly literature. Some of them are the pieces from the above museums' collections. All the coins are without information about exact place of finding. Also, during the archaeological excavations led by R. Ramishvili, one more coin was found in the place Nedzikhi, Aragvi gorge.

As was already said, there was no doubt about the attribution of the unique coin from the Berlin Museum, however, quite opposite happened after Stephanos' drachms with full Georgian inscription had been published. Some scholars attributed them to Stephanos I, others – to Stephanos II (639-663).

What is our opinion regarding the coins struck in name of Stephanos? We attribute both emissions to Stephanos I and date them by 593/595-600 (?). The arguments about the I emission are given above. As to Stephanos' money with full Georgian inscriptions – had they been struck by Stephanos II, there would have been placed the same crown as on Khusrau II's coins after the first two years of his reign. Indeed, during his reign Khusrau II mainly issued two types of coins. The first coin type, dated by the first two years of his reign, by the depiction of shah and his crown (also by other features), is absolutely identical with Ohrmazd IV's drachms. The only novelty Khusrau II introduced into his early coins was a twofold circle on the obverse, and a

threefold circle on the reverse. Stephanos' coins with full Georgian inscription are the imitations of the above drachms. In following years, Khusrau II completely changed his coin type. For example, crown and bearded bust of the shah diametrically differed from the depiction on Khusrau II's earlier drachms. If the emission with full Georgian inscription indeed belonged to Stephanos II, most probably he would have taken as a prototype for his coins not the drachms struck nearly 50 years ago, but Khusrau II's coins issued in the 20s of the 7th century.

As we have said above, the coins struck in name of Stephanos are of the latest period among the Georgian-Sassanian drachms. Among them, the first, probably, are Gurgen's coins. There are six coins (3 – Berlin Museum, 1 – Hermitage, 2 – Simon Janashia Museum of Georgia) known in the scholarly literature and struck in name of Gurgen. The drachms struck in the name of Gurgen are the imitations of Ohrmazd IV's coins. The only difference is the two Georgian asomtavruli letters (or monogram) on the obverse, above the shah's depiction: ႠႢ (or their ligature), i.e. Gurgen. On the reverse there is a distorted date which looks like a figure 7 (i.e. the seventh year of Ohrmazd IV's reign, $579+7=586$). Nevertheless, it does not mean that Gurgen's coin was struck exactly in the 7th year of Ohrmazd IV's reign (it means that the drachm of Kartli's erismtavari was struck according to the coin dated by the 7th year of Ohrmazd IV's reign). However, it clearly shows that issue of the coins could not have taken place earlier than 586.

To Gurgen should also belong other rare coins (Berlin Museum – 1, Simon Janashia Museum of Georgia – 1) with Georgian monogram, which can be divided into two or three Asomtavruli figures: ႠႢ and ႠႢႠ. In the first case the monogram is deciphered as Gurgen, in the second – as Vakhtang. Since later Georgian coins, namely, Vakhtang III's drachms, dated by 1298/99, 1299/1300, have similar (but not the same) monogram, Pakhomov suggested that on the above-given coins there is Vakhtang's name.

Having closely compared palaeographically this monogram with the inscription on the money struck in the name of Gurgen, it is clear, these are undoubtedly identical through their graphics and content. On the coin in question Ⴀ and Ⴂ are simply linked to each other. If not this, it would be difficult to place another unknown erismtavari – Vakhtang (below we will see that, according to numismatic material, between Gurgen and Stephanos there is unknown, according to the written sources, erismtavari Juansher) between Gurgen and Stephanos.

Who is the above Gurgen?

In the Georgian historical literature Gurgen is identified with Guaram mentioned in the Georgian written sources. According to Vakhushti he ruled the country in 575-600.

But the Georgian written sources are of late period. In the parallel foreign sources there is mentioned not Guaram, but Gurgen.

Most probably, it is only Gurgen who is a real historical figure.

In our opinion, Gurgen should have struck his coins at the end of 589-the spring of 590, when there were troubles in Iran.

To this period should also belong a unique coin struck in the name of Kartli's erismtavari Jonber, or Juansher, who is otherwise unknown. The above coin is identical to Gurgen's money, except for one detail: the letters above the depiction of the shah are replaced with two Asomtavruli figures: XQ.

First this coin was published by Mikheil Baratashvili who attributed it to king Juansher (718-786). I. Bartholomei, on the contrary, deciphered XQ as Javakheti (name of the province). V. Langlois in his first monograph about the Georgian numismatics published in 1852 held Baratashvili's view regarding the meaning of the legend.

In 1858 Bartholomei suggested to read XQ as "jvaro" (cross in Georgian).

M. Brosset was against such an interpretation because the letters were placed close to the depiction of king and could not be related to anything but to the ruler (king, erismtavari).

In our opinion, the reading of XQ should be related Jonber-Juansher. Although we do not possess other examples of identical combination of letters, other arguments make the proposed theory viable.

As Brosset argued, the letters placed on top of the depiction of king could not be related to anything but to the name of ruler. Are not the letters placed in the same place on Gurgen's coins related to erismtavari's name? Why then should we put any other meaning into XQ?!

It is poorly argued to read the letters as "jvaro" (god's cross) or as Javakheti. There is no depiction of cross, which makes this proposition untenable. As to "Javakheti", there is no example from the Georgian numismatics when a mint was called by the whole province on a coin's obverse.

Thus, Jonber//Juansher is an unknown erismtavari according to the written sources, who entered the historical stage for a short period of time (one year or several months, which attests to the coin's uniqueness).

The distorted date (and other details) on Jonber//Juansher's coin attests that this coin is an imitation of Gurgen's drachm and not of the original Sassanian coin. The emission should be dated by 590-591.

Khusrau II in either 590 or 591 with the help of the Emperor Maurice marched against a "tyrant" Bahrām Chōbīn and returned the throne in the beginning of 591.

In spring of 591 a treaty was ratified between Byzantium and Iran. Khusrau II had to concede on many issues to the Byzantines' benefit. Thus, Khusrau II gave up hegemony over the large part of Armenia and Kartli too. Apart from that, Khusrau II allowed the Christians on the territory of Iran to build the churches. Moreover, Christianity during Khusrau II's reign acquired so many privileges that it even challenged Zoroastrianism within Iran itself.

The peace between the empires lasted for ten years.

In 591-593 should have been struck two types of anonymous series of Georgian-Sassanian coins: first – coins with the depiction of cross on the obverse; second – coins with the depiction of cross on altar.

There are five coins per type which are existent (held in the Simon Janashia Museum of Georgia, and the Hermitage, 4+3; 1+2, respectively). One more coin with the depiction of cross on altar was discovered in a large hoard during the archaeological excavations on the territory of the ancient Babylon in 1900.

The placing of cross on the Sassanian type coins was a revolutionary act, and, most probably, meant more than just putting Georgian letters next to the shah's depiction (?). By this action Kartli overtly announced its national interests. Moreover, Kartli's radical erismtavari got rid of the holy fire – emblem of Zoroastrianism – on the coin and demonstratively replaced it with a Christian emblem – cross. This could have happened only after Kartli was put into the sphere of Byzantine hegemony, i.e. in 591 and afterwards.

If we remember the composition of the reverse of Stephanos' coin – cross on altar depicted in the same way as on one of the types of the anonymous drachms – then a question arises about the attribution of the anonymous coins with cross to Stephanos. In any case, anonymous coins with the depiction of cross on altar only could have been struck by Stephanos (?). This is attested by the common type of the reverses of the coins (cross on altar).

Probably, the following happened: Stephanos, in the first phase of the changement of the political conjuncture, just tried to test the overall situation. On his coin, together with the shah's depiction, he placed small cross. This, most probably, should have happened in the first phase of the

	peace agreement between Iran and Byzantium. Then he should have struck anonymous coins with the depiction of cross on altar, and the drachms with the Georgian legend. The alternative variant for the coin group's classification is as follows: 1. personification of ruler and cross; 2. cross on both sides; 3. cross on altar; 4. Gurgen's name in ligature – 𐌖𐌕, 𐌕; 5. the same but in abbreviation – 𐌖𐌕; 6. emission with Asomtavruli letters – 𐌖𐌕 (=Juansher); 7. the hybrid of Ohrmazd IV's and Khusrau II's earlier coins. Cross on altar and legend – 𐌖𐌕𐌖𐌕 (=Stephanos); 8. local realization of Khusrau <i>Parvēz's earlier drachms. Cross on altar and legend</i> – 𐌖𐌕𐌖𐌕/𐌖𐌕𐌖𐌕. The possible <i>terminus post quem non</i> for this group is 586. The upper limit is much more defined – 592.
Mint	Unknown.
Nominal	Drachm (2,73 gr.).
Date	590-591.
Collection	Berlin Museum – 1 (without the exact place of finding).

Group	Georgian-Sassanian drachms
Type	Anonymous coins with the depiction of cross on the obverse
Description, picture	Silver. The weights range from 2,92 gr. to 3,83 gr. d= 30-31/34 mm. Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus), in front of the figure. Cross behind the figure. This is placed within onefold circle of the dots.

	Reverse: Fire on altar protected by two guardians. Pehlevi inscription of date and name of the mint are unreadable.
Scholarly commentary	Drachms, struck according to the Sassanian monetary type, with Georgian inscriptions and the depiction of cross, were already known in the 19th century. There is a special term for these coins in the scholarly literature: Georgian-Sassanian coins, or the drachms of Kartli's (East and South Georgia) erismtavaris (princes). This is an important numismatic group for the studies of the history of Early Feudalism in Georgia. For understanding the genesis of this coin group, it is important to analyze the then existing political situation. Through the "Eternal Peace", signed in 532, Byzantium acknowledged Iranian right upon East Georgia. The kingship in Kartli was abolished. In the course of the 6th century there was a constant struggle for the independence of Kartli. This was well reflected on the Georgian-Sassanian coins. As was already mentioned, in this period the coins in Kartli were struck according to the Sassanian type. On the obverse there is always depicted a bust of an Iranian shah, whereas on the reverse – the emblem of Sassanian fire-worshippers, holy fire – <i>ātar</i> – protected by two armed guardians. To this standard depiction, rebellious Georgians added above the shah's shoulder cross which served as a symbol of Christianity and of Georgian nationalism. This was an act of great importance. Sometimes, above ruler's depiction on the edge of the coins we encounter Georgian letters or monograms giving information about the names of Georgian erismtavaris. Moreover, the Georgians replaced the fire on the altar with cross, symbol of Christianity, and thereby got rid of the Iranian emblem. Erismtavari Stephanos placed fully his name in the centre of the coin, next to ruler's depiction. Here are described the details (both beginning and the end) of the struggle between the Georgians and the Iranians. Before discussing anonymous coins with the depiction of cross it is important to review the drachms struck in the name of Stephanos, Gurgen and Jonber/Juansher. Stephanos' coins are the latest of the Georgian-Sassanian drachms. The exact attribution and chronological classification of Stephanos' coins is a key for dating the whole coin group. The drachms of Gurgen and Jonber/Juansher establish the possible <i>terminus post quem</i> for the above coins. Before starting the description of the numismatic material, it is important to note the works of previous scholars, in particular, I. Bartholomei, concerning the studies of Georgian-Sassanian drachms. He was the first scholar to note that Georgian-Sassanian coins are the imitations of

Ohrmazd IV's (579-590) drachms. Thereby, he created a solid base for defining the date of these coins.

The coins struck in the name of Stephanos are divided into two emissions.

The unique coin of the Berlin Museum belongs to the first emission. However, the exact place of finding of the coin is unknown (Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Four Georgian letters (Asomtavruli) on the edge of the coin – ႱႱႱႱ (=Stephanos), with four crescents on the sides; Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable, all placed within twofold circle of the dots).

There has never been any doubt in the above-given coin's attribution: it was unanimously attributed to the Kartli's erismtavari Stephanos I (600-619 according to Vakhushti's chronology).

Evg. Pakhomov too attributed this unique coin to Stephanos I (however, differing from Bartholomei, he thought that the coins with full Georgian inscription were struck by Stephanos II) and regarded the following characteristics very peculiar to it: 1. Pehlevi inscription next to the shah's bust (his conclusion: the depiction on the coin is that of the shah, and not of the Kartli's erismtavari); 2. the name of erismtavari is placed not in the central part, but on the edge (according to Pakhomov, this fact tells that the coin was struck not by an independent ruler, but by shah's vassal); 3. onefold circle is depicted on the obverse; 4. on the reverse – twofold circle; 5. distorted Pehlevi legends are placed on the reverse.

Considering these characteristics, Pakhomov compared the coin to Ohrmazd IV's and Khosrau II's (590/1-628) original drachms, thereby trying to establish a chronological frame for Stephanos' coin.

According to Pakhomov, the Georgian master took as a prototype Ohrmazd IV's drachm. This is substantiated by the inscription, the king's bust, and onefold circle on the obverse of the coin. However, twofold circle on the reverse of the coin is borrowed from Khosrau II's coins (Ohrmazd IV struck coin with onefold circle). Still, there is a counter-argument: on the drachms of Khosrau II there is depicted not twofold but threefold circle. Nevertheless, we cannot attach much importance to this fact. A master who struck the coins could have easily mistaken the number of the circles.

Thus, concludes Pakhomov, the emission of the unique coin from the Berlin Museum could have taken place only when: 1. Kartli was Iran's vassal country; 2. within the Georgian monetary circulation there were mainly

Ohrmazd IV's coins, whereas Khusrau II's coins were just entering into circulation (to the latter supposition attests an additional circle on the coin's reverse).

This is Pakhomov's opinion.

In his conception, there are several important observations, which should be accepted. One of these observations is about defining the prototype of the additional circle on the reverse of the unique coin from the Berlin Museum.

To establish the chronology for the I emission struck in the name of Stephanos, first, it is important to compare Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins, struck in the first two years of his reign. They are undoubtedly identical. The difference is in the number of circles: the depictions of Ohrmazd IV's coins both on the obverse and the reverse are placed within a circle, whereas on the obverse of Khusrau II's coin there is a twofold circle, on the reverse – a threefold one.

Now we will compare the above-described coins to Stephanos' drachm with an incomplete Georgian inscription. According to the type of the crown, it is completely analogous with Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins. Also, through the circle depicted on the obverse, Stephanos' coin imitates Ohrmazd IV's coin type, whereas on the reverse there is a novelty: a twofold circle. We agree with Pakhomov's proposition, according to which, the emission of these coins should have taken place at the time when in Kartli there were Ohrmazd IV's coins, and Khusrau II's drachms were only entering into circulation. This explains where a master could have taken an additional circle from. Thus, these coins should have been struck after Ohrmazd IV, but in the first years of Khusrau II's reign. If we take into account the fact that each new type of original Sassanian coins needed a certain period of time to reach Georgia and enter into circulation, the timing for the emission of this coin is probably around 593, and not later than 595.

The above-given numismatic excursus makes it necessary to review Vakhushti's chronology (according to which Stephanos I was Kartli's erismtavari in 600-619).

Stephanos' 11 pieces of the second emission (Obv. Shah/ruler to the right. Instead of Pehlevi, Georgian inscription (Asomtavruli) – 𐌖𐌆𐌗𐌆𐌕𐌐 (Stephanos) to the left and the right. Twofold circle around it. Rev. Cross on altar, protected by two guardians. No Pehlevi inscription. Threefold circle around it) are held in several museums across the world (Simon Janashia Museum of Georgia – 3, Berlin Museum – 4, Hermitage – 2, Moscow State Historical Museum – 1, British Museum – 1). In addition, there are 10 coins

mentioned in the scholarly literature. Some of them are the pieces from the above museums' collections. All the coins are without information about exact place of finding. Also, during the archaeological excavations led by R. Ramishvili, one more coin was found in the place Nedzikhi, Aragvi gorge.

As was already said, there was no doubt about the attribution of the unique coin from the Berlin Museum, however, quite opposite happened after Stephanos' drachms with full Georgian inscription had been published. Some scholars attributed them to Stephanos I, others – to Stephanos II (639-663).

What is our opinion regarding the coins struck in name of Stephanos? We attribute both emissions to Stephanos I and date them by 593/595-600 (?). The arguments about the I emission are given above. As to Stephanos' money with full Georgian inscriptions – had they been struck by Stephanos II, there would have been placed the same crown as on Khusrau II's coins after the first two years of his reign. Indeed, during his reign Khusrau II mainly issued two types of coins. The first coin type, dated by the first two years of his reign, by the depiction of shah and his crown (also by other features), is absolutely identical with Ohrmazd IV's drachms. The only novelty Khusrau II introduced into his early coins was a twofold circle on the obverse, and a threefold circle on the reverse. Stephanos' coins with full Georgian inscription are the imitations of the above drachms. In following years, Khusrau II completely changed his coin type. For example, crown and bearded bust of the shah diametrically differed from the depiction on Khusrau II's earlier drachms. If the emission with full Georgian inscription indeed belonged to Stephanos II, most probably he would have taken as a prototype for his coins not the drachms struck nearly 50 years ago, but Khusrau II's coins issued in the 20s of the 7th c.

As we have said above, the coins struck in name of Stephanos are of the latest period among the Georgian-Sassanian drachms. Among them, the first, probably, are Gurgen's coins. There are six coins (3 – Berlin Museum, 1 – Hermitage, 2 – Simon Janashia Museum of Georgia) known in the scholarly literature and struck in name of Gurgen. The drachms struck in the name of Gurgen are the imitations of Ohrmazd IV's coins. The only difference is the two Georgian asomtavruli letters (or monogram) on the obverse, above the shah's depiction: ႦႦ (or their ligature), i.e. Gurgen. On the reverse there is a distorted date which looks like a figure 7 (i.e. the seventh year of Ohrmazd IV's reign, $579+7=586$). Nevertheless, it does not mean that Gurgen's coin was struck exactly in the 7th year of Ohrmazd IV's reign (it means that the drachm of Kartli's erismtavari was struck according to the coin dated by the 7th year of Ohrmazd IV's reign). However, it clearly shows that issue of the

coins could not have taken place earlier than 586.

To Gurgen should also belong other rare coins (Berlin Museum – 1, Simon Janashia Museum of Georgia – 1) with Georgian monogram, which can be divided into two or three Asomtavruli figures: ႦႦ and ႦႦႦ. In the first case the monogram is deciphered as Gurgen, in the second – as Vakhtang. Since later Georgian coins, namely, Vakhtang III's drachms, dated by 1298/99, 1299/1300, have similar (but not the same) monogram, Pakhomov suggested that on the above-given coins there is Vakhtang's name.

Having closely compared palaeographically this monogram with the inscription on the money struck in the name of Gurgen, it is clear, these are undoubtedly identical through their graphics and content. On the coin in question Ⴆ and Ⴆ are simply linked to each other. If not this, it would be difficult to place another unknown erismtavari – Vakhtang (below we will see that, according to numismatic material, between Gurgen and Stephanos there is unknown, according to the written sources, erismtavari Juansher) between Gurgen and Stephanos.

Who is the above Gurgen?

In the Georgian historical literature Gurgen is identified with Guaram mentioned in the Georgian written sources. According to Vakhushti he ruled the country in 575-600.

But the Georgian written sources are of late period. In the parallel foreign sources there is mentioned not Guaram, but Gurgen.

Most probably, it is only Gurgen who is a real historical figure.

In our opinion, Gurgen should have struck his coins at the end of 589-the spring of 590, when there were troubles in Iran.

To this period should also belong a unique coin struck in the name of Kartli's erismtavari Jonber, or Juansher, who is otherwise unknown. The above coin is identical to Gurgen's money, except for one detail: the letters above the depiction of the shah are replaced with two Asomtavruli figures: ႦႦ.

There are several ways of deciphering ႦႦ ("Javakheti" – name of the province, "jvaro" – cross in Georgian), however, in our opinion, it would be identified with Jonber-Juansher.

Thus, according to the written sources, Jonber//Juansher is an unknown erismtavari, who appears on the political stage for a short period (1 year or even several months) after Gurgen (coin's uniqueness attests to this).

A distorted date (and other details) placed on Jonber//Juansher's coin attests to the fact that it is an imitation of Gurgen's drachm and not that of

original Sassanian coin. The emission should be dated by 590-591.

Khusrau II in either 590 or 591 with the help of the Emperor Maurice marched against a “tyrant” Bahrām Chōbīn and returned the throne in the beginning of 591.

In spring of 591 a treaty was ratified between Byzantium and Iran. Khusrau II had to concede on many issues to the Byzantines’ benefit. Thus, Khusrau II gave up hegemony over the large part of Armenia and Kartli too. Apart from that, Khusrau II allowed the Christians on the territory of Iran to build the churches. Moreover, Christianity during Khusrau II’s reign acquired so many privileges that it even challenged Zoroastrianism within Iran itself.

The peace between the empires lasted for ten years.

In 591-593 should have been struck two types of anonymous series of Georgian-Sassanian coins: first – coins with the depiction of cross on the obverse; second – coins with the depiction of cross on altar (Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots; Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable).

There are five coins per type which are existent (held in the Simon Janashia Museum of Georgia, and the Hermitage, 4+3; 1+2, respectively). One more coin with the depiction of cross on altar was discovered in a large hoard during the archaeological excavations on the territory of the ancient Babylon in 1900.

In our opinion it is impossible to date these coins on the basis of the distorted Pehlevi dates. First, the reading of these dates (more often appears 7) is conventional, and second, these dates attest only to the year when were struck the Sassanian drachms imitated by the Georgian-Sassanian coins.

Thus, while establishing the chronological frame for the above coins we should use various logical categories and take into consideration the existing historical situation.

The placing of cross on the Sassanian type coins was a revolutionary act, and, most probably, meant more than just putting Georgian letters next to the shah’s depiction (?). By this action Kartli overtly announced its national interests. Moreover, Kartli’s radical erismtavari got rid of the holy fire – emblem of Zoroastrianism – on the coin and demonstratively replaced it with a Christian emblem –cross. This could have happened only after Kartli was put into the sphere of Byzantine hegemony, i.e. in 591 and afterwards.

If we remember the composition of the reverse of Stephanos’ coin – cross on altar depicted in the same way as on one of the types of the anonymous drachms – then a question arises about the attribution of the

	anonymous coins with cross to Stephanos. In any case, anonymous coins with the depiction of cross on altar only could have been struck by Stephanos (?). This is attested by the common type of the reverses of the coins (cross on altar). Probably, the following happened: Stephanos, in the first phase of the changement of the political conjuncture, just tried to test the overall situation. On his coin, together with the shah's depiction, he placed small cross. This, most probably, should have happened in the first phase of the peace agreement between Iran and Byzantium. Then he should have struck anonymous coins with the depiction of cross on altar, and the drachms with the Georgian legend. The alternative variant for the coin group's classification is as follows: 1. personification of ruler and cross; 2. cross on both sides; 3. cross on altar; 4. Gurgen's name in ligature 𐌖𐌕, 𐌕𐌖; 5. the same but in abbreviation – 𐌖𐌕; 6. emission with Asomtavruli letters – 𐌖𐌕 (=Juansher); 7. the hybrid of Ohrmazd IV's and Khusrau II's earlier coins. Cross on altar and legend – 𐌖𐌕𐌖𐌕 (=Stephanos); 8. local realization of Khusrau Parvēz's earlier drachms. Cross on altar and legend – $\text{𐌖𐌕𐌖𐌕}/\text{𐌖𐌕𐌖𐌕}$. The possible <i>terminus post quem non</i> for this group is 586. The upper limit is much more defined – 592. G. Chubinashvili found out that the construction of the Jvari Monastery near Mtskheta began in the 90s of the 6th century. According to all the features, issue of the coins with the depiction of cross, and the construction of the Jvari Monastery are synchronous. By its political significance (we do not discuss other aspects) these two events (construction of the monastery and issue of the coin) have the same importance. Both of them are imbued with the same political and ideological functions: overt proclamation of the end of Zoroastrianism in Kartli, and of the apotheosis of the Christian religion.
Mint	Unknown.
Nominal	Drachm. 2,92 gr.-3,83 gr.
Date	591-593 or 586-587 (?).
Collection	Simon Janashia State Museum – 4, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) № 1585, QF. №№ 4056-4057; Hermitage – 1 (place of finding is unknown).

Group	Georgian-Sassanian drachms
Type	Anonymous coins with the depiction of cross on altar
Description, picture	Silver. The weights range from 2,44 gr. to 3,23 gr. d= 26/27-29/30 mm.  Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Pehlevi inscription of date and name of the mint are unreadable.

Scholarly commentary	Drachms, struck according to the Sassanian monetary type, with Georgian inscriptions and the depiction of cross, were already known in the 19th century. There is a special term for these coins in the scholarly literature: Georgian-Sassanian coins, or the drachms of Kartli's (East and South Georgia) erismtavaris (princes). This is an important numismatic group for the studies of the history of Early Feudalism in Georgia. For understanding the genesis of this coin group, it is important to analyze the then existing political situation. Through the "Eternal Peace", signed in 532, Byzantium acknowledged Iranian right upon East Georgia. The kingship in Kartli was abolished. In the course of the 6th century there was a constant struggle for the independence of Kartli. This was well reflected on the Georgian-Sassanian coins. As was already mentioned, in this period the coins in Kartli were struck according to the Sassanian type. On the obverse there is always depicted a bust of an Iranian shah, whereas on the reverse – the emblem of Sassanian fire-worshippers, holy fire – <i>ātar</i> – protected by two armed guardians. To this standard depiction, rebellious Georgians added above the shah's shoulder cross which served as a symbol of Christianity and of Georgian nationalism. This was an act of great importance. Sometimes, above ruler's depiction on the edge of the coins we encounter Georgian letters or monograms giving information about the names of Georgian erismtavaris. Moreover, the Georgians replaced the fire on the altar with cross, symbol of Christianity, and thereby got rid of the Iranian emblem. Erismtavari Stephanos placed fully his name in the centre of the coin, next to ruler's depiction. Here are described the details (both beginning and the end) of the struggle between the Georgians and the Iranians. Before discussing anonymous coins with the depiction of cross it is important to review the drachms struck in the name of Stephanos, Gurgen and Jonber//Juansher. Stephanos' coins are the latest of the Georgian-Sassanian drachms. The exact attribution and chronological classification of Stephanos' coins is a key for dating the whole coin group. The drachms of Gurgen and Jonber//Juansher establish the possible <i>terminus post quem</i> for the above coins. Before starting the description of the numismatic material, it is important to note the works of previous scholars, in particular, I. Bartholomei, concerning the studies of Georgian-Sassanian drachms. He was the first scholar to note that Georgian-Sassanian coins are the imitations of Ohrmazd IV's (579-590) drachms. Thereby, he created a solid base for defining the date of these coins. The coins struck in the name of Stephanos are divided into two
------------------------------------	---

emissions.

The unique coin of the Berlin Museum belongs to the first emission. However, the exact place of finding of the coin is unknown (Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Four Georgian letters (Asomtavruli) on the edge of the coin – ႱႱႱႱ (=Stephanos), with four crescents on the sides; Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable, all placed within twofold circle of the dots).

There has never been any doubt in the above-given coin's attribution: it was unanimously attributed to the Kartli's erismtavari Stephanos I (600-619 according to Vakhushti's chronology).

Evg. Pakhomov too attributed this unique coin to Stephanos I (however, differing from Bartholomei, he thought that the coins with full Georgian inscription were struck by Stephanos II) and regarded the following characteristics very peculiar to it: 1. Pehlevi inscription next to the shah's bust (his conclusion: the depiction on the coin is that of the shah, and not of the Kartli's erismtavari); 2. the name of erismtavari is placed not in the central part, but on the edge (according to Pakhomov, this fact tells that the coin was struck not by an independent ruler, but by shah's vassal); 3. onefold linear circle is depicted on the obverse; 4. on the reverse – twofold circle; 5. distorted Pehlevi legends are placed on the reverse.

Considering these characteristics, Pakhomov compared the coin to Ohrmazd IV's and Khosrau II's (590/1-628) original drachms, thereby trying to establish a chronological frame for Stephanos' coin.

According to Pakhomov, the Georgian master took as a prototype Ohrmazd IV's drachm. This is substantiated by the inscription, the king's bust, and onefold circle on the obverse of the coin. However, twofold circle on the reverse of the coin is borrowed from Khosrau II's coins (Ohrmazd IV struck coin with onefold circle). Still, there is a counter-argument: on the drachms of Khosrau II there is depicted not twofold but threefold circle. Nevertheless, we cannot attach much importance to this fact. A master who struck the coins could have easily mistaken the number of the circles.

Thus, concludes Pakhomov, the emission of the unique coin from the Berlin Museum could have taken place only when: 1. Kartli was Iran's vassal country; 2. within the Georgian monetary circulation there were mainly Ohrmazd IV's coins, whereas Khosrau II's coins were just entering into circulation (to the latter supposition attests an additional circle on the coin's reverse).

	This is Pakhomov's opinion. In his conception, there are several important observations, which should be accepted. One of these observations is about defining the prototype of the additional circle on the reverse of the unique coin from the Berlin Museum. To establish the chronology for the I emission struck in the name of Stephanos, first, it is important to compare Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins, struck in the first two years of his reign. They are undoubtedly identical. The difference is in the number of circles: the depictions of Ohrmazd IV's coins both on the obverse and the reverse are placed within a circle, whereas on the obverse of Khusrau II's coin there is a twofold circle, on the reverse – a threefold one. Now we will compare the above-described coins to Stephanos' drachm with an incomplete Georgian inscription. According to the type of the crown, it is completely analogous with Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins. Also, through the circle depicted on the obverse, Stephanos' coin imitates Ohrmazd IV's coin type, whereas on the reverse there is a novelty: a twofold circle. We agree with Pakhomov's proposition, according to which, the emission of these coins should have taken place at the time when in Kartli there were Ohrmazd IV's coins, and Khusrau II's drachms were only entering into circulation. This explains where a master could have taken an additional circle from. Thus, these coins should have been struck after Ohrmazd IV, but in the first years of Khusrau II's reign. If we take into account the fact that each new type of original Sassanian coins needed a certain period of time to reach Georgia and enter into circulation, the timing for the emission of this coin is probably around 593, and not later than 595. The above-given numismatic excursus makes it necessary to review Vakhushti's chronology (according to which Stephanos I was Kartli's erismtavari in 600-619). Stephanos' 11 pieces of the second emission (Obv. Shah/ruler to the right. Instead of Pehlevi, Georgian inscription (Asomtavruli) – ႱႲႱႱ/ႱႱႱႱ (Stephanos) to the left and the right. Twofold circle around it. Rev. Cross on altar, protected by two guardians. No Pehlevi inscription. Threefold circle around it) are held in several museums across the world (Simon Janashia Museum of Georgia – 3, Berlin Museum – 4, Hermitage – 2, Moscow State Historical Museum – 1, British Museum – 1). In addition, there are 10 coins mentioned in the scholarly literature. Some of them are the pieces from the above museums' collections. All the coins are without information about exact place of finding. Also, during the archaeological excavations led by R.
--	---

Ramishvili, one more coin was found in the place Nedzikhi, Aragvi gorge.

As was already said, there was no doubt about the attribution of the unique coin from the Berlin Museum, however, quite opposite happened after Stephanos' drachms with full Georgian inscription had been published. Some scholars attributed them to Stephanos I, others – to Stephanos II (639-663).

What is our opinion regarding the coins struck in name of Stephanos? We attribute both emissions to Stephanos I and date them by 593/595-600 (?). The arguments about the I emission are given above. As to Stephanos' money with full Georgian inscriptions – had they been struck by Stephanos II, there would have been placed the same crown as on Khusrau II's coins after the first two years of his reign. Indeed, during his reign Khusrau II mainly issued two types of coins. The first coin type, dated by the first two years of his reign, by the depiction of shah and his crown (also by other features), is absolutely identical with Ohrmazd IV's drachms. The only novelty Khusrau II introduced into his early coins was a twofold circle on the obverse, and a threefold circle on the reverse. Stephanos' coins with full Georgian inscription are the imitations of the above drachms. In following years, Khusrau II completely changed his coin type. For example, crown and bearded bust of the shah diametrically differed from the depiction on Khusrau II's earlier drachms. If the emission with full Georgian inscription indeed belonged to Stephanos II, most probably he would have taken as a prototype for his coins not the drachms struck nearly 50 years ago, but Khusrau II's coins issued in the 20s of the 7th c.

As we have said above, the coins struck in name of Stephanos are of the latest period among the Georgian-Sassanian drachms. Among them, the first, probably, are Gurgin's coins. There are six coins (3 – Berlin Museum, 1 – Hermitage, 2 – Simon Janashia Museum of Georgia) known in the scholarly literature and struck in name of Gurgin. The drachms struck in the name of Gurgin are the imitations of Ohrmazd IV's coins. The only difference is the two Georgian asomtavruli letters (or monogram) on the obverse, above the shah's depiction: ႦႦ (or their ligature), i.e. Gurgin. On the reverse there is a distorted date which looks like a figure 7 (i.e. the seventh year of Ohrmazd IV's reign, 579+7= 586). Nevertheless, it does not mean that Gurgin's coin was struck exactly in the 7th year of Ohrmazd IV's reign (it means that the drachm of Kartli's erismtavari was struck according to the coin dated by the 7th year of Ohrmazd IV's reign). However, it clearly shows that issue of the coins could not have taken place earlier than 586.

To Gurgin should also belong other rare coins (Berlin Museum – 1, Simon Janashia Museum of Georgia – 1) with Georgian monogram, which can

be divided into two or three Asomtavruli figures: ႦႦ and ႦႦႦ. In the first case the monogram is deciphered as Gurgen, in the second – as Vakhtang. Since later Georgian coins, namely, Vakhtang III's drachms, dated by 1298/99, 1299/1300, have similar (but not the same) monogram, Pakhomov suggested that on the above-given coins there is Vakhtang's name.

Having closely compared palaeographically this monogram with the inscription on the money struck in the name of Gurgen, it is clear, these are undoubtedly identical through their graphics and content. On the coin in question Ⴆ and Ⴆ are simply linked to each other. If not this, it would be difficult to place another unknown erismtavari – Vakhtang (below we will see that, according to numismatic material, between Gurgen and Stephanos there is unknown, according to the written sources, erismtavari Juansher) between Gurgen and Stephanos.

Who is the above Gurgen?

In the Georgian historical literature Gurgen is identified with Guaram mentioned in the Georgian written sources. According to Vakhushti he ruled the country in 575-600.

But the Georgian written sources are of late period. In the parallel foreign sources there is mentioned not Guaram, but Gurgen.

Most probably, it is only Gurgen who is a real historical figure.

In our opinion, Gurgen should have struck his coins at the end of 589–the spring of 590, when there were troubles in Iran.

To this period should also belong a unique coin struck in the name of Kartli's erismtavari Jonber, or Juansher, who is otherwise unknown. The above coin is identical to Gurgen's money, except for one detail: the letters above the depiction of the shah are replaced with two Asomtavruli figures: ႦႦ.

There are several ways of deciphering ႦႦ ("Javakheti" – name of the province, "jvaro" – cross in Georgian), however, in our opinion, it would be identified with Jonber-Juansher.

Thus, according to the written sources, Jonber//Juansher is an unknown erismtavari, who appears on the political stage for a short period (1 year or even several months) after Gurgen (coin's uniqueness attests to this).

A distorted date (and other details) placed on Jonber//Juansher's coin attests to the fact that it is an imitation of Gurgen's drachm and not that of original Sassanian coin. The emission should be dated by 590-591.

Khusrau II in either 590 or 591 with the help of the Emperor Maurice marched against a "tyrant" Bahrām Chōbīn and returned the throne in the

beginning of 591.

In spring of 591 a treaty was ratified between Byzantium and Iran. Khusrau II had to concede on many issues to the Byzantines' benefit. Thus, Khusrau II gave up hegemony over the large part of Armenia and Kartli too. Apart from that, Khusrau II allowed the Christians on the territory of Iran to build the churches. Moreover, Christianity during Khusrau II's reign acquired so many privileges that it even challenged Zoroastrianism within Iran itself.

The peace between the empires lasted for ten years.

In 591-593 should have been struck two types of anonymous series of Georgian-Sassanian coins: first – coins with the depiction of cross on the obverse (Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus) in front of the figure. Cross behind the figure. This is placed within onefold circle of the dots; Reverse: Fire on altar protected by two guardians. Pehlevi inscription of date and name of the mint are unreadable); second – coins with the depiction of cross on altar.

There are five coins per type which are existent (held in the Simon Janashia Museum of Georgia, and the Hermitage, 4+3; 1+2, respectively). One more coin with the depiction of cross on altar was discovered in a large hoard during the archaeological excavations on the territory of the ancient Babylon in 1900.

In our opinion it is impossible to date these coins on the basis of the distorted Pehlevi dates. First, the reading of these dates (more often appears 7) is in itself conventional, and second, these dates attest only to the year when were struck the Sassanian drachms imitated by the Georgian-Sassanian coins.

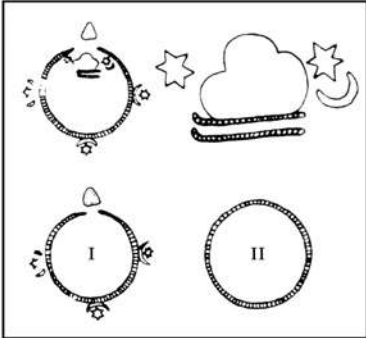
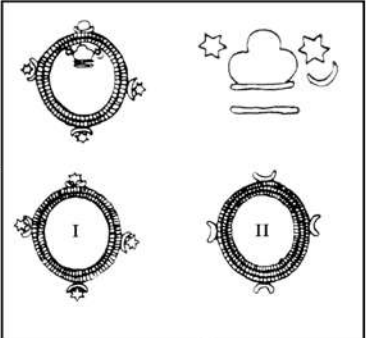
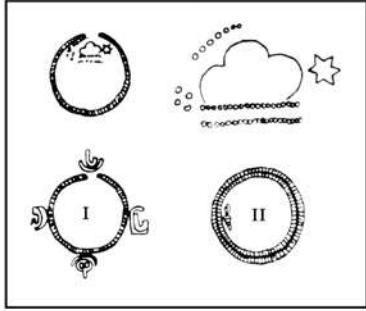
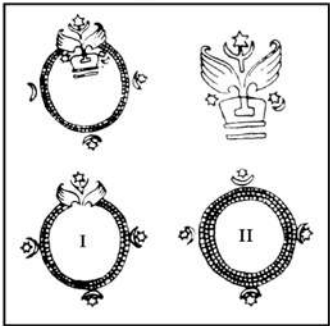
Thus, while establishing the chronological frame for the above coins we should use various logical categories and take into consideration the existing historical situation.

The placing of cross on the Sassanian type coins was a revolutionary act, and, most probably, meant more than just putting Georgian letters next to the shah's depiction (?). By this action Kartli overtly announced its national interests. Moreover, Kartli's radical erismtavari got rid of the holy fire – emblem of Zoroastrianism – on the coin and demonstratively replaced it with a Christian emblem – cross. This could have happened only after Kartli was put into the sphere of Byzantine hegemony, i.e. in 591 and afterwards.

If we remember the composition of the reverse of Stephanos' coin – cross on altar depicted in the same way as on one of the types of the anonymous drachms – then a question arises about the attribution of the anonymous coins with cross to Stephanos. In any case, anonymous coins with

	the depiction of cross on altar only could have been struck by Stephanos (?). This is attested by the common type of the reverses of the coins (cross on altar). Probably, the following happened: Stephanos, in the first phase of the changement of the political conjuncture, just tried to test the overall situation. On his coin, together with the shah's depiction, he placed small cross. This, most probably, should have happened in the first phase of the peace agreement between Iran and Byzantium. Then he should have struck anonymous coins with the depiction of cross on altar, and the drachms with the Georgian legend. The alternative variant for the coin group's classification is as follows: 1. personification of ruler and cross; 2. cross on both sides; 3. cross on altar; 4. Gurgen's name in ligature 𐌖𐌕𐌆; 5. the same but in abbreviation – 𐌖𐌕; 6. emission with Asomtavruli letters – 𐌖𐌕 (=Juansher); 7. the hybrid of Ohrmazd IV's and Khusrau II's earlier coins. Cross on altar and legend – 𐌖𐌕𐌆𐌕 (=Stephanos); 8. local realization of Khusrau <i>Parvēz's</i> earlier drachms. <i>Cross on altar and legend</i> – $\text{𐌖𐌕𐌆𐌕}/\text{𐌖𐌕𐌆𐌕}$. The possible <i>terminus post quem non</i> for this group is 586. The upper limit is much more defined – 592. G. Chubinashvili found out that the construction of the Jvari Monastery near Mtskheta began in the 90s of the 6th century. According to all the features, issue of the coins with the depiction of cross, and the construction of the Jvari Monastery are synchronous. By its political significance (we do not discuss other aspects) these two events (construction of the monastery and issue of the coin) have the same importance. Both of them are imbued with the same political and ideological functions: overt proclamation of the end of Zoroastrianism in Kartli, and of the apotheosis of the Christian religion.
Mint	Unknown.
Nominal	Drachm. 2,44 gr.-3,23 gr.
Date	591-593 or 586-587 (?).
Collection	Simon Janashia State Museum – 3, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №№ 1570-1571, QF. № 1707; Hermitage – 2 (place of finding is unknown).

Group	Georgian-Sassanian drachms
Type	Coins with the depiction of cross on altar. Stephanos I – first emission
Description, picture	Silver. Weight – 2,9 gr. d=28mm. Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Four Georgian letters (Asomtavruli) on the edge of the coin – ԼՓԲԼ (=Stephanos), with four crescents on the sides. Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable, all placed within twofold circle of the dots.

	ჰორმიზდ IV Ohrmazd IV  ხოსრო II Khosrau II მმართველობის 1-2 წლები First two years of reign  სტეფანოზ I-ის მონეტები. The Coins of Stephanos I  ხოსრო II Khosrau II მმართველობის 1-2 წლის შემდეგ After first two years of reign 
Scholarly commentary	Drachms, struck according to the Sassanian monetary type, with Georgian inscriptions and the depiction of cross, were already known in the 19th century. There is a special term for these coins in the scholarly literature: Georgian-Sassanian coins, or the drachms of Kartli's (East and South Georgia) erismtavaris (princes). This is an important numismatic group for the studies of the history of Early Feudalism in Georgia. For understanding the genesis of this coin group, it is important to analyze the then existing political situation. Through the “Eternal Peace”, signed in 532, Byzantium acknowledged Iranian right upon East Georgia. The kingship in Kartli was abolished. In the course of the 6th century there was a constant struggle for the independence

of Kartli. This was well reflected on the Georgian-Sassanian coins. As was already mentioned, in this period the coins in Kartli were struck according to the Sassanian type. On the obverse there is always depicted a bust of an Iranian shah, whereas on the reverse – the emblem of Sassanian fire-worshippers, holy fire – *ātar* – protected by two armed guardians. To this standard depiction, rebellious Georgians added above the shah's shoulder cross which served as a symbol of Christianity and of Georgian nationalism. This was an act of great importance. Sometimes, above ruler's depiction on the edge of the coins we encounter Georgian letters or monograms giving information about the names of Georgian erismtavaris. Moreover, the Georgians replaced the fire on the altar with cross, symbol of Christianity, and thereby got rid of the Iranian emblem. Erismtavari Stephanos placed fully his name in the centre of the coin, next to ruler's depiction. Here are described the details (both beginning and the end) of the struggle between the Georgians and the Iranians.

Before starting the description of the numismatic material, it is important to note the works of previous scholars, in particular, I. Bartholomei, concerning the studies of Georgian-Sassanian drachms. He was the first scholar to note that Georgian-Sassanian coins are the imitations of Ohrmazd IV's (579-590) drachms. Thereby, he created a solid base for defining the date of these coins.

The coins struck in the name of Stephanos are divided into two emissions.

The unique coin of the Berlin Museum belongs to the first emission. However, the exact place of finding of the coin is unknown.

There has never been any doubt in the above-given coin's attribution: it was unanimously attributed to the Kartli's erismtavari Stephanos I (600-619 according to Vakhushti's chronology).

Evg. Pakhomov too attributed this unique coin to Stephanos I (however, differing from Bartholomei, he thought that the coins with full Georgian inscription were struck by Stephanos II) and regarded the following characteristics very peculiar to it: 1. Pehlevi inscription next to the shah's bust (his conclusion: the depiction on the coin is that of the shah, and not of the Kartli's erismtavari); 2. the name of erismtavari is placed not in the central part, but on the edge (according to Pakhomov, this fact tells that the coin was struck not by an independent ruler, but by shah's vassal); 3. onefold circle is depicted on the obverse; 4. on the reverse – twofold circle; 5. distorted Pehlevi legends are placed on the reverse.

Considering these characteristics, Pakhomov compared the coin to

Ohrmazd IV's and Khosrau II's (590/1-628) original drachms, thereby trying to establish a chronological frame for Stephanos' coin.

According to Pakhomov, the Georgian master took as a prototype Ohrmazd IV's drachm. This is substantiated by the inscription, the king's bust, and onefold circle on the obverse of the coin. However, twofold circle on the reverse of the coin is borrowed from Khusrau II's coins (Ohrmazd IV struck coin with onefold circle). Still, there is a counter-argument: on the drachms of Khusrau II there is depicted not twofold but threefold circle. Nevertheless, we cannot attach much importance to this fact. A master who struck the coins could have easily mistaken the number of the circles.

Thus, concludes Pakhomov, the emission of the unique coin from the Berlin Museum could have taken place only when: 1. Kartli was Iran's vassal country; 2. within the Georgian monetary circulation there were mainly Ohrmazd IV's coins, whereas Khusrau II's coins were just entering into circulation (to the latter supposition attests an additional circle on the coin's reverse).

This is Pakhomov's opinion.

In his conception, there are several important observations, which should be accepted. One of these observations is about defining the prototype of the additional circle on the reverse of the unique coin from the Berlin Museum.

To establish the chronology for the I emission struck in the name of Stephanos, first, it is important to compare Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins, struck in the first two years of his reign. They are undoubtedly identical. The difference is in the number of circles: the depictions of Ohrmazd IV's coins both on the obverse and the reverse are placed within a circle, whereas on the obverse of Khusrau II's coin there is a twofold circle, on the reverse – a threefold one.

Now we will compare the above-described coins to Stephanos' drachm with an incomplete Georgian inscription. According to the type of the crown, it is completely analogous with Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins. Also, through the circle depicted on the obverse, Stephanos' coin imitates Ohrmazd IV's coin type, whereas on the reverse there is a novelty: a twofold circle. We agree with Pakhomov's proposition, according to which, the emission of these coins should have taken place at the time when in Kartli there were Ohrmazd IV's coins, and Khusrau II's drachms were only entering into circulation. This explains where a master could have taken an additional circle from. Thus, these coins should have been struck after Ohrmazd IV, but in the first years of Khusrau II's reign. If we take into account the fact that each new type of

original Sassanian coins needed a certain period of time to reach Georgia and enter into circulation, the timing for the emission of this coin is probably around 593, and not later than 595.

The above-given numismatic excursus makes it necessary to review Vakhushti's chronology (according to which Stephanos I was Kartli's erismtavari in 600-619).

Stephanos' 11 pieces of the second emission (Obv. Shah/ruler to the right. Instead of Pehlevi, Georgian inscription (Asomtavruli) – ႱႲႱႱ/ႲႱႱ (Stephanos) to the left and the right. Twofold circle around it. Rev. Cross on altar, protected by two guardians. No Pehlevi inscription. Threefold circle around it) are held in several museums across the world (Simon Janashia Museum of Georgia – 3, Berlin Museum – 4, Hermitage – 2, Moscow State Historical Museum – 1, British Museum – 1). In addition, there are 10 coins mentioned in the scholarly literature. Some of them are the pieces from the above museums' collections. All the coins are without information about exact place of finding. Also, during the archaeological excavations led by R. Ramishvili, one more coin was found in the place Nedzikhi, Aragvi gorge.

As was already said, there was no doubt about the attribution of the unique coin from the Berlin Museum, however, quite opposite happened after Stephanos' drachms with full Georgian inscription had been published. Some scholars attributed them to Stephanos I, others – to Stephanos II (639-663).

What is our opinion regarding the coins struck in name of Stephanos? We attribute both emissions to Stephanos I and date them by 593/595-600 (?). The arguments about the I emission are given above. As to Stephanos' money with full Georgian inscriptions – had they been struck by Stephanos II, there would have been placed the same crown as on Khusrau II's coins after the first two years of his reign. Indeed, during his reign Khusrau II mainly issued two types of coins. The first coin type, dated by the first two years of his reign, by the depiction of shah and his crown (also by other features), is absolutely identical with Ohrmazd IV's drachms. The only novelty Khusrau II introduced into his early coins was a twofold circle on the obverse, and a threefold circle on the reverse. Stephanos' coins with full Georgian inscription are the imitations of the above drachms. In following years, Khusrau II completely changed his coin type. For example, crown and bearded bust of the shah diametrically differed from the depiction on Khusrau II's earlier drachms. If the emission with full Georgian inscription indeed belonged to Stephanos II, most probably he would have taken as a prototype for his coins not the drachms struck nearly 50 years ago, but Khusrau II's coins issued in the 20s of the 7th century.

The coins struck in name of Stephanos are of the latest period among the Georgian-Sassanian drachms. Among them, the first, probably, are Gurgen's coins. There are six coins (3 – Berlin Museum, 1 – Hermitage, 2 – Simon Janashia Museum of Georgia) known in the scholarly literature and struck in name of Gurgen. The drachms struck in the name of Gurgen are the imitations of Ohrmazd IV's coins. The only difference is the two Georgian asomtavruli letters (or monogram) on the obverse, above the shah's depiction: ႦႦ (or their ligature), i.e. Gurgen. On the reverse there is a distorted date which looks like a figure 7 (i.e. the seventh year of Ohrmazd IV's reign, 579+7= 586). Nevertheless, it does not mean that Gurgen's coin was struck exactly in the 7th year of Ohrmazd IV's reign (it means that the drachm of Kartli's erismtavari was struck according to the coin dated by the 7th year of Ohrmazd IV' reign). However, it clearly shows that issue of the coins could not have taken place earlier than 586.

To Gurgen should also belong other rare coins (Berlin Museum – 1, Simon Janashia Museum of Georgia – 1) with Georgian monogram, which can be divided into two or three Asomtavruli figures: ႦႦ and ႦႦႦ. In the first case the monogram is deciphered as Gurgen, in the second – as Vakhtang. Since later Georgian coins, namely, Vakhtang III's drachms, dated by 1298/99, 1299/1300, have similar (but not the same) monogram, Pakhomov suggested that on the above-given coins there is Vakhtang's name.

Having closely compared palaeographically this monogram with the inscription on the money struck in the name of Gurgen, it is clear, these are undoubtedly identical through their graphics and content. On the coin in question Ⴆ and Ⴆ are simply linked to each other. If not this, it would be difficult to place another unknown erismtavari – Vakhtang (below we will see that, according to numismatic material, between Gurgen and Stephanos there is unknown, according to the written sources, erismtavari Juansher) between Gurgen and Stephanos.

Who is the above Gurgen?

In the Georgian historiography Gurgen is identified with Guaram mentioned in the Georgian written sources. According to Vakhushti (18th c. Georgian historian), he ruled the country in 575-600.

The Georgian written sources belong to the later period, and in the parallel foreign written sources there is mentioned not Guaram, but – Gurgen.

Most probably, it is only Gurgen who is a real historical figure.

In our opinion, Gurgen should have struck his coins at the end of 589-

the spring of 590, when there was a commotion in Iran.

To this period should also belong a unique coin struck in the name of Kartli's erismtavari Jonber, or Juansher, who is otherwise unknown. The above coin is identical to Gurgin's money, except for one detail: the letters above the depiction of the shah are replaced with two Asomtavruli figures: XQ.

There are several versions of deciphering XQ ("Javakheti" – name of the province, "jvaro" – cross in Georgian). However, we think, the letters should be identified with Jonber-Juansher.

Thus, Jonber//Juansher is an unknown erismtavari according to the written sources, who entered the historical stage for a short period of time (one year or several months, which attests to the coin's uniqueness).

The distorted date (and other details) on Jonber//Juansher's coin attests that this coin is an imitation of Gurgin's drachm and not of the original Sassanian coin. The emission should be dated by 590-591.

Khusrau II in either 590 or 591 with the help of the Emperor Maurice marched against a "tyrant" Bahrām Chōbīn and returned the throne in the beginning of 591.

In spring of 591 a treaty was ratified between Byzantium and Iran. Khusrau II had to concede on many issues to the Byzantines' benefit. Thus, Khusrau II gave up hegemony over the large part of Armenia and Kartli too. Apart from that, Khusrau II allowed the Christians on the territory of Iran to build the churches. Moreover, Christianity during Khusrau II's reign acquired so many privileges that it even challenged Zoroastrianism within Iran itself.

The peace between the empires lasted for ten years.

In 591-593 should have been struck two types of anonymous series of Georgian-Sassanian coins: first – coins with the depiction of cross on the obverse; second – coins with the depiction of cross on altar.

There are five coins per type which are existent (held in the Simon Janashia Museum of Georgia, and the Hermitage, 4+3; 1+2, respectively). One more coin with the depiction of cross on altar was discovered in a large hoard during the archaeological excavations on the territory of the ancient Babylon in 1900.

The placing of cross on the Sassanian type coins was a revolutionary act, and, most probably, meant more than just putting Georgian letters next to the shah's depiction (?). By this action Kartli overtly announced its national interests. Moreover, Kartli's radical erismtavari got rid of the holy fire – emblem of Zoroastrianism – on the coin and demonstratively replaced it with a Christian emblem – cross. This could have happened only after Kartli was put

into the sphere of Byzantine hegemony, i.e. in 591 and afterwards.

If we remember the composition of the reverse of Stephanos' coin – cross on altar depicted in the same way as on one of the types of the anonymous drachms – then a question arises about the attribution of the anonymous coins with cross to Stephanos. In any case, anonymous coins with the depiction of cross on altar only could have been struck by Stephanos (?). This is attested by the common type of the reverses of the coins (cross on altar).

Probably, the following happened: Stephanos, in the first phase of the changement of the political conjuncture, just tried to test the overall situation. On his coin, together with the shah's depiction, he placed small cross. This, most probably, should have happened in the first phase of the peace agreement between Iran and Byzantium. Then he should have struck anonymous coins with the depiction of cross on altar, and the drachms with the Georgian legend.

It is noteworthy that G. Chubinashvili, while studying the most acute problems of the Georgian art, took the year 590 as a starting date of Stephanos' reign. This seems to be true. It might not have happened in 590, but in 591 (also worth noting is that, according to V. Jobadze, the reign of Stephanos should be placed between 591-601), but, we think, at this stage it does not have any critical importance.

The alternative variant for the coin group's classification is as follows: 1. personification of ruler and cross; 2. cross on both sides; 3. cross on altar; 4. Gurgen's name in ligature – 𐌖𐌕, 𐌕; 5. the same but in abbreviation – 𐌖𐌕; 6. emission with Asomtavruli letters – 𐌖𐌕 (=Juansher); 7. the hybrid of Ohrmazd IV's and Khusrau II's earlier coins. Cross on altar and legend – 𐌖𐌕𐌖𐌕 (=Stephanos); 8. local realization of Khusrau *Parvēz's* earlier drachms. *Cross on altar and legend* – 𐌖𐌕𐌖𐌕/𐌖𐌕𐌖𐌕. The possible *terminus post quem non* for this group is 586. The upper limit is much more defined – 592.

G. Chubinashvili found out that the construction of the Jvari Monastery near Mtskheta began in the 90s of the 6th century. According to all the features, issue of the coins with the depiction of cross, and the construction of the Jvari Monastery are synchronous. By its political significance (we do not discuss other aspects) these two events (construction of the monastery and issue of the coin) have the same importance. Both of them are imbued with the same political and ideological functions: overt proclamation of the end of Zoroastrianism in Kartli, and of the apotheosis of the Christian religion.

Mint	Unknown.
Nominal	Drachm (2,9gr.).
Date	593-595 or 591(?).
Collection	Berlin Museum – 1 (place of finding is unknown).

Group	Georgian-Sassanian drachms
Type	Coins with the depiction of cross on altar. Stephanos I – second emission
Description, picture	Silver. The weights range from 2,03 gr. to 3,02 gr. d= 25/26-28 mm. 



	ჰორმიზდ IV Ohrmazd IV ხოსრო II Khosrau II მმართველობის 1-2 წლები First two years of reign სტეფანოზ I-ის მონეტები. The Coins of Stephanos I ხოსრო II Khosrau II მმართველობის 1-2 წლის შემდეგ After first two years of reign Obverse: shah/ruler to the right. Instead of Pehlevi, Georgian inscription (Asomtavruli) – სტეფანოზ (Stephanos) to the left and right. Twofold circle around it. Reverse: Cross on altar, protected by two guardians. No Pehlevi inscription. Threefold circle around it.
Scholarly commentary	Drachms, struck according to the Sassanian monetary type, with Georgian inscriptions and the depiction of cross, were already known in the 19th century. There is a special term for these coins in the scholarly literature:

Georgian-Sassanian coins, or the drachms of Kartli's (East and South Georgia) erismtavaris (princes). This is an important numismatic group for the studies of the history of Early Feudalism in Georgia. For understanding the genesis of this coin group, it is important to analyze the then existing political situation.

Through the "Eternal Peace", signed in 532, Byzantium acknowledged Iranian right upon East Georgia. The kingship in Kartli was abolished. In the course of the 6th century there was a constant struggle for the independence of Kartli. This was well reflected on the Georgian-Sassanian coins. As was already mentioned, in this period the coins in Kartli were struck according to the Sassanian type. On the obverse there is always depicted a bust of an Iranian shah, whereas on the reverse – the emblem of Sassanian fire-worshippers, holy fire – *ātar* – protected by two armed guardians. To this standard depiction, rebellious Georgians added above the shah's shoulder cross which served as a symbol of Christianity and of Georgian nationalism. This was an act of great importance. Sometimes, above ruler's depiction on the edge of the coins we encounter Georgian letters or monograms giving information about the names of Georgian erismtavaris. Moreover, the Georgians replaced the fire on the altar with cross, symbol of Christianity, and thereby got rid of the Iranian emblem. Erismtavari Stephanos placed fully his name in the centre of the coin, next to ruler's depiction. Here are described the details (both beginning and the end) of the struggle between the Georgians and the Iranians.

Before starting the description of the numismatic material, it is important to note the works of previous scholars, in particular, I. Bartholomei, concerning the studies of Georgian-Sassanian drachms. He was the first scholar to note that Georgian-Sassanian coins are the imitations of Ohrmazd IV's (579-590) drachms. Thereby, he created a solid base for defining the date of these coins.

The coins struck in the name of Stephanos are divided into two emissions.

To the first emission belongs the unique coin of Berlin Museum. The place of finding of the coin is unknown (Obverse: Ohrmazd IV to the right. Legend in Pehlevi: hrm – aphzu (Ohrmazd Augustus). This is placed within onefold circle of the dots. Four Georgian letters (Asomtavruli) on the edge of the coin – ႠႱႠႠ (=Stephanos), with four crescents on the sides; Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable, all placed within twofold circle of the dots).

Stephanos' 11 pieces of the second emission are held in several museums across the world (Simon Janashia Museum of Georgia – 3, Berlin

Museum – 4, Hermitage – 2, Moscow State Historical Museum – 1, British Museum – 1). In addition, there are 10 coins mentioned in the scholarly literature. Some of them are the pieces from the above museums' collections. All the coins are without information about exact place of finding. Also, during the archaeological excavations led by R. Ramishvili, one more coin was found in the place Nedzikhi, Aragvi gorge.

There was an opinion in modern numismatic literature that the coin with a shortened legend of Stephanos' name belonged to Kartli's erismtavari Stephanos I (600-619, according to Vakhushti's chronology), whereas the drachms with a full legend of the name belonged to Stephanos II (639-663).

There was no doubt about the attribution of the unique coin from the Berlin Museum, however, quite opposite happened after Stephanos' drachms with full Georgian inscription had been published. Some scholars attributed them to Stephanos I, others – to Stephanos II (639-663).

But in 1847 Bartholomei was categorical in attributing the coins with full Georgian inscription to Stephanos I. He noted a striking similarity between the two emissions issued in the name of Stephanos. Bartholomei pointed out the fact that on both of the emissions there was depicted Ohrmazd IV, and thought it impossible to date the coins with full Georgian inscription by mid-7th century. The reign of Stephanos II is distanced from that of Ohrmazd IV. Therefore, Bartholomei thinks, it was only Stephanos I who could strike coins according to this shah.

Unfortunately Bartholomei's only correct observation was neglected by Evg. Pakhomov's argumentation, the discussion of which became possible in the 1970s.

According to Pakhomov, the coins struck in the name of Stephanos differ and therefore they should belong to two different people. He attributes the unique coin of Berlin Museum to Stephanos I and pays attention to the following features: 1. Pehlevi inscription next to the shah's bust (his conclusion: the depiction on the coin is that of the shah, and not of the Kartli's erismtavari); 2. the name of erismtavari is placed not in the central part, but on the edge (according to Pakhomov, this fact tells that the coin was struck not by an independent ruler, but by shah's vassal); 3. onefold circle is depicted on the obverse; 4. on the reverse – twofold circle; 5. distorted Pehlevi legends are placed on the reverse.

Considering these characteristics, Pakhomov compared the coin to Ohrmazd IV's and Khusrau II's (590/1-628) original drachms, thereby trying to establish a chronological frame for Stephanos' coin.

According to Pakhomov, the Georgian master took as a prototype

Ohrmazd IV's drachm. This is substantiated by the inscription, the king's bust, and onefold circle on the obverse of the coin. However, twofold circle on the reverse of the coin is borrowed from Khusrau II's coins (Ohrmazd IV struck coin with onefold circle). Still, there is a counter-argument: on the drachms of Khusrau II there is depicted not twofold but threefold circle. Nevertheless, we cannot attach much importance to this fact. A master who struck the coins could have easily mistaken the number of the circles.

Thus, concludes Pakhomov, the emission of the unique coin from the Berlin Museum could have taken place only when: 1. Kartli was Iran's vassal country; 2. within the Georgian monetary circulation there were mainly Ohrmazd IV's coins, whereas Khusrau II's coins were just entering into circulation (to the latter supposition attests an additional circle on the coin's reverse).

There are the following features for the coins with full Georgian inscriptions: 1. no Pehlevi inscription; 2. Georgian inscription next the shah's bust; 3. twofold circle on the obverse; 4. threefold – on the reverse.

First two aspects, according to Pakhomov, indicates that the coins were struck by an independent ruler. Such a ruler was Stephanos II, not Stephanos I. Additionally, twofold circle on the obverse, and threefold on the reverse are found not on Ohrmazd IV's coins, but on Khusrau II's money. Therefore, coins with full Georgian inscription represent imitations of Khusrau II's drachms. Khusrau II's (590/1-628) reign coincided with that of Stephanos II (639-663).

This is Pakhomov's opinion.

There are several important observations in Pakomov's conception, which should be accepted (he is credited with defining an additional circle on the reverse of the unique coin of Berlin Museum. He also established that the coins with full Georgian legend are the imitations of Khusrau II's drachms).

Although having some weak points, this theory was entirely accepted in the numismatic literature.

What is our opinion regarding the coins struck in name of Stephanos? We attribute both emissions to Stephanos I and date them by 593/595-600 (?). This proposition is based both on studies of relevant material, and the comparison of Georgian-Sassanian and original Sassanian drachms.

First, the attribution of one of the emissions to Stephanos II should be completely rejected. There are some good arguments for this proposition.

As to Stephanos' money with full Georgian inscription, they represent the imitations of Khusrau II's drachms. This observation of Pakhomov is undoubtful. However there is one question: which type of Khusrau II's coins

imitate the above coins? Only those coins which were struck in the first two years of Khusrau II's reign (i.e 590/1-592).

During his reign Khusrau II mainly issued two types of coins. The first coin type, dated by the first two years of his reign, by the depiction of shah and his crown (also by other features), is absolutely identical with Ohrmazd IV's drachms. The only novelty Khusrau II introduced into his early coins was a twofold circle on the obverse, and a threefold circle on the reverse. In following years, Khusrau II completely changed his coin type. For example, crown and bearded bust of the shah diametrically differed from the depiction on Khusrau II's earlier drachms.

The question: is it possible to suggest that Stephanos II (mid-7th century) imitated the money issued nearly half a century ago?! Obviously, not. Stephanos II should have struck his coins according to Khusrau II's money whose emission took place in the 20s of the 7th century. From a numismatic point of view, it will be very difficult refute this argument.

Thus, Stephanos II should not figure on the list of the Georgian rulers whose coins reached us.

To establish the chronology for the I and II emission struck in the name of Stephanos, first, it is important to compare Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins, struck in the first two years of his reign. They are undoubtedly identical. The difference is in the number of circles: the depictions of Ohrmazd IV's coins both on the obverse and the reverse are placed within a circle, whereas on the obverse of Khusrau II's coin there is a twofold circle, on the reverse – a threefold one.

Now we will compare the above-described coins to Stephanos' drachm with an incomplete Georgian inscription. According to the type of the crown, it is completely analogous with Ohrmazd IV's and Khusrau II's coins. Also, through the circle depicted on the obverse, Stephanos' coin imitates Ohrmazd IV's coin type, whereas on the reverse there is a novelty: a twofold circle. We agree with Pakhomov's proposition, according to which, the emission of these coins should have taken place at the time when in Kartli there were Ohrmazd IV's coins, and Khusrau II's drachms were only entering into circulation. This explains where a master could have taken an additional circle from. Thus, these coins should have been struck after Ohrmazd IV, but in the first years of Khusrau II's reign. If we take into account the fact that each new type of original Sassanian coins needed a certain period of time to reach Georgia and enter into circulation, the timing for the emission of this coin is probably around 593, and not later than 595.

Lastly, we should compare Stephanos' coins with full Georgian

inscription with the original Sassanian drachms. It is obvious that the Georgian coin imitates Khusrau II's drachm, struck in the first two years of his reign (to this indicates the of crown, depiction of shah, number of circles on obverse and reverse) and does not have any similarities with late drachms. Conclusion: this coins was struck when the first type of Khusrau II's coins was spread in the East Georgia, whereas the second one was about to enter circulation. As it was already mentioned, the first type of Khusrau II's drachms were struck in 590/1-592. Were not five (or even more) years enough for the coins to be sidely spread in East Georgia? Therefore we think that the coins with full Georgian inscription should be dated by 595-600/602.

The above-given numismatic excursus makes it necessary to review Vakhushti's chronology (according to which Stephanos I was Kartli's erismtavari in 600-619).

The coins struck in name of Stephanos are of the latest period among the Georgian-Sassanian drachms. Among them, the first, probably, are Gurgen's coins. There are six coins (3 – Berlin Museum, 1 – Hermitage, 2 – Simon Janashia Museum of Georgia) known in the scholarly literature and struck in name of Gurgen. The drachms struck in the name of Gurgen are the imitations of Ohrmazd IV's coins. The only difference is the two Georgian Asomtavruli letters (or monogram) on the obverse, above the shah's depiction: ႠႢ (or their ligature), i.e. Gurgen. On the reverse there is a distorted date which looks like a figure 7 (i.e. the seventh year of Ohrmazd IV's reign, $579+7=586$). Nevertheless, it does not mean that Gurgen's coin was struck exactly in the 7th year of Ohrmazd IV's reign (it means that the drachm of Kartli's erismtavari was struck according to the coin dated by the 7th year of Ohrmazd IV' reign). However, it clearly shows that issue of the coins could not have taken place earlier than 586.

To Gurgen should also belong other rare coins (Berlin Museum – 1, Simon Janashia Museum of Georgia – 1) with Georgian monogram, which can be divided into two or three Asomtavruli figures: ႠႢ and ႠႢႠ. In the first case the monogram is deciphered as Gurgen, in the second – as Vakhtang. Since later Georgian coins, namely, Vakhtang III's drachms, dated by 1298/99, 1299/1300, have similar (but not the same) monogram, Pakhomov suggested that on the above-given coins there is Vakhtang's name.

Having closely compared palaeographically this monogram with the inscription on the money struck in the name of Gurgen, it is clear, these are undoubtedly identical through their graphics and content. On the coin in question Ⴀ and Ⴂ are simply linked to each other. If not this, it would be

difficult to place another unknown erismtavari – Vakhtang (below we will see that, according to numismatic material, between Gurgen and Stephanos there is unknown, according to the written sources, erismtavari Juansher) between Gurgen and Stephanos.

Who is the above Gurgen?

In the Georgian historiography Gurgen is identified with Guaram mentioned in the Georgian written sources. According to Vakhushti (18th c. Georgian historian), he ruled the country in 575-600.

The Georgian written sources belong to the later period, and in the parallel foreign written sources there is mentioned not Guaram, but – Gurgen.

Most probably, it is only Gurgen who is a real historical figure.

In our opinion, Gurgen should have struck his coins at the end of 589–the spring of 590, when there was a commotion in Iran.

To this period should also belong a unique coin struck in the name of Kartli's erismtavari Jonber, or Juansher, who is otherwise unknown. The above coin is identical to Gurgen's money, except for one detail: the letters above the depiction of the shah are replaced with two Asomtavruli figures: XQ.

There are several versions of deciphering XQ ("Javakheti" – name of the province, "jvaro" – cross in Georgian). However, we think, the letters should be identified with Jonber-Juansher.

Thus, Jonber//Juansher is an unknown erismtavari according to the written sources, who entered the historical stage for a short period of time (one year or several months, which attests to the coin's uniqueness).

The distorted date (and other details) on Jonber//Juansher's coin attests that this coin is an imitation of Gurgen's drachm and not of the original Sassanian coin. The emission should be dated by 590-591.

Khusrau II in either 590 or 591 with the help of the Emperor Maurice marched against a "tyrant" Bahrām Chōbīn and returned the throne in the beginning of 591.

In spring of 591 a treaty was ratified between Byzantium and Iran. Khusrau II had to concede on many issues to the Byzantines' benefit. Thus, Khusrau II gave up hegemony over the large part of Armenia and Kartli too. Apart from that, Khusrau II allowed the Christians on the territory of Iran to build the churches. Moreover, Christianity during Khusrau II's reign acquired so many privileges that it even challenged Zoroastrianism within Iran itself.

The peace between the empires lasted for ten years.

In 591-593 should have been struck two types of anonymous series of

Georgian-Sassanian coins: first – coins with the depiction of cross on the obverse; second – coins with the depiction of cross on altar.

There are five coins per type which are existent (held in the Simon Janashia Museum of Georgia, and the Hermitage, 4+3; 1+2, respectively). One more coin with the depiction of cross on altar was discovered in a large hoard during the archaeological excavations on the territory of the ancient Babylon in 1900.

The placing of cross on the Sassanian type coins was a revolutionary act, and, most probably, meant more than just putting Georgian letters next to the shah's depiction (?). By this action Kartli overtly announced its national interests. Moreover, Kartli's radical erismtavari got rid of the holy fire – emblem of Zoroastrianism – on the coin and demonstratively replaced it with a Christian emblem – cross. This could have happened only after Kartli was put into the sphere of Byzantine hegemony, i.e. in 591 and afterwards.

If we remember the composition of the reverse of Stephanos' coin – cross on altar depicted in the same way as on one of the types of the anonymous drachms – then a question arises about the attribution of the anonymous coins with cross to Stephanos. In any case, anonymous coins with the depiction of cross on altar only could have been struck by Stephanos (?). This is attested by the common type of the reverses of the coins (cross on altar).

Probably, the following happened: Stephanos, in the first phase of the changement of the political conjuncture, just tried to test the overall situation. On his coin, together with the shah's depiction, he placed small cross. This, most probably, should have happened in the first phase of the peace agreement between Iran and Byzantium. Then he should have struck anonymous coins with the depiction of cross on altar, and the drachms with the Georgian legend.

It is noteworthy that G. Chubinashvili, while studying the most acute problems of the Georgian art, took the year 590 as a starting date of Stephanos' reign. This seems to be true. It might not have happened in 590, but in 591 (also worth noting is that, according to V. Jobadze, the reign of Stephanos should be placed between 591 and 601), but, we think, at this stage it does not have any critical importance.

The alternative variant for the coin group's classification is as follows: 1. personification of ruler and cross; 2. cross on both sides; 3. cross on altar; 4. Gurgen's name in ligature 𐌖𐌕𐌍 ; 5. the same but in abbreviation – 𐌖𐌕 ; 6. emission with Asomtavruli letters – 𐌖𐌕 (=Juansher); 7. the hybrid of Ohrmazd IV's and Khusrau II's earlier coins. Cross on altar and legend –

	სტეფანოს (=Stephanos); 8. local realization of Khusrau <i>Parvēz's earlier drachms</i>. <i>Cross on altar and legend</i> – სტეფანოს. The possible terminus post quem non for this group is 586. The upper limit is much more defined – 592. G. Chubinashvili found out that the construction of the Jvari Monastery near Mtskheta began in the 90s of the 6th century. According to all the features, issue of the coins with the depiction of cross, and the construction of the Jvari Monastery are synchronous. By its political significance (we do not discuss other aspects) these two events (construction of the monastery and issue of the coin) have the same importance. Both of them are imbued with the same political and ideological functions: overt proclamation of the end of Zoroastrianism in Kartli, and of the apotheosis of the Christian religion.
Mint	Unknown.
Nominal	Drachm. 2,03 gr.-3,02 gr.
Date	595-600/602 or 592 (?).
Collection	Simon Janashia Museum of Georgia – 3, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) № 1710, QF. № 4059, QF. № 5870; Berlin Museum – 4; Hermitage – 2; Moscow State Historical Museum – 1; British Museum – 1 (all the coins with unknown place of finding).

Bibliography	G. Dundua. Problem of the So-Called Georgian-Sassanian Coins and the Issues of Early Feudal Georgian History. Matsne. Series of History, Archaeology, Ethnography and Art History. №№ 1, 3. Tb. 1976 (in Georg.); Money in Georgia (Georg. and Engl. Parallel texts). Tb. 2003 (2nd Edition) (T. Dundua, N. Javakhishvili and A. Eristavi as co-authors); Georgian Numismatics. I. Tb. 2006 (T. Dundua as co-author) (in Georg.). D. Kapanadze. Georgian Numismatics. Tb. 1969 (in Georg.). М. П. Баратаев. Нумизматические факты Грузинского царства. СПб. 1844. Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955. Е. А. Пахомов. Монеты Грузии. Ч. I. СПб. 1910. D. M. Lang. Notes on Caucasian Numismatics. The Numismatic Chronicle (N.C.). Vol. XVII. 1957. London. V. Langlois. Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours. Paris. 1860.
---------------------	--

Imported coins found in Georgia	Money circulation in East Georgia (5th c.-first half of the 7th c.) 5th c. Byzantine coins: 1. Emperor Theodosius II's (408-450) solidi were found in different times and circumstances in the following sites of East Georgia: Telavi, Tetrtskaro district, Mtskheta, Tsinandali, Urbnisi – one coin per place. His copper coin was found in Dmanisi; 2. solidus of Emperor Marcian's (450-457) wife Pulcheria was found in Dmanisi district; 3. Leo I's (457-474) solidi were unearthed in Bolnisi district – 2, Khidistavi (Gori district) – 1, Akhagori district – 1; also, three imitations of his silver coins were found during the archaeological excavations in Mtskheta. The analysis of the topography of the spread of the Sassanian coins made Ir. Jalaghania pinpoint several local districts in East Georgia where the Iranian drachms played an especially important role. The districts are as follows: Ertso-Tianeti, Mtskheta, Urbnisi, Kvemo Kartli, and Hereti. The following Sassanian coins were found in Ertso-Tianeti: 1. In 1923 in Tolenji (Tianeti district) a hoard (71 pieces) was found, consisting of the following coins: 1. Peroz I (459-484) – 2; 2. Balash (484-488) – 2; 3. Kavadh I (488-496 and 498-531) – 60; 4. Djamasp (496-498) – 1; 5. Khusrau I (531-579) – 6. The chronological frame for the hoard is 459-541. The date for its burying – mid-6th c. 2. In 1924 in Simoniantkhevi village (Tianeti district) a hoard was found which was subsequently lost except for 14 coins. They are as follows: 1. Peroz I – 1; 2. Kavadh I – 11; 3. Khusrau I – 2. The chronological frame for the hoard is 459-536. The date for this hoard's burying is the mid-6th century. 3. In Gulelebi (Tianeti district) was found Peroz I's one drachm. 4. In 1968 in Maghraneti (Tianeti district) a mixed hoard was found consisting of 19 coins, out of which 12 are the Sassanian drachms and the rest – Byzantine hexagrams (silver coins). The Sassanian coins are divided as follows: 1. Khusrau I – 2; 2. Ohrmazd IV (579-590) – 7; 3. Khusrau II (591-628) – 3. The Byzantine coins were struck by Emperor Heraclius and his son Heraclius Constantine after 615. The date for burying of the hoard is believed to be the end of the first quarter of the 7th century. Interesting is the fact of finding together the Sassanian coins and the Byzantine hexagrams. This fact points to their co-circulation. Regarding this issue, there is an interesting information in the scholarly literature: in 1904,
---	---

in the old part of Tbilisi (namely Maidan), a mixed hoard of 700-800 Sassanian and Byzantine coins was found. The Sassanian coins were mostly the drachms of Khusrau II (591-628), whereas the Byzantine ones were hexagrams and belonged to Heraclius and his son Heraclius Constantine.

The Sassanian coins found in Mtskheta:

1. In 1930 in the outskirts of Mtskheta a hoard of 41 Sassanian drachms was found. It consisted of Balash's (484-488), Kavadh I's (488-496 and 498-531) and Khusrau I's (531-579) coins. The chronological frame of the hoard is 484-568. It should have been buried in the late 6th c.
2. Peroz I's one drachm was accidentally found in 1953.
3. In different years and different circumstances Kavadh I's four drachms were found in the outskirts of Mtskheta.
4. In 1961 Ohrmazd IV's (579-590) silver coin was found during the "Mta-Kartli" archaeological excavations.
5. In the same place was found Khusrau II's drachm.

Apart from this, we have information, that in 1827 a hoard of Sassanian coins was found near Svetitskhoveli church. However, the main part of its content was melted.

The Sassanian coins found in Urbnisi:

1. In 1956, during the archaeological excavations in Urbnisi, seven rustied together coins were found. Through chemical analysis they turned out to be Kavadh I's four and Khusrau I's three drachms.
2. In 1960 in Urbnisi a hoard consisting of 21 Sassanian silver coins was found. All of them were struck in the name of Khusrau II. The earliest coin from this hoard was struck in the second year of Khusrau II's reign; the latest one – in his 24th year. Thus, the chronological frame of the hoard is 591-613 and it should have been buried in the first quarter of the 7th c.
3. In 1960, during the archaeological excavations in Urbnisi, seven Sassanian coins were found: Peroz I – 1, Kavadh I – 2, Khusrau I – 4.
4. In the same year a local resident accidentally found a hoard of eleven Sassanian coins. All the coins were struck in the name of Khusrau II (591-628).
5. In the same year, during the archaeological excavations in Urbnisi, another drachm of Khusrau II was found.

The Sassanian coins found in Kvemo Kartli:

	1. In 1970 a hoard of 29 Sassanian coins struck in name of Peroz I (459-484) was found in Bolnisi. 2. In the Santha village (Tsalka district) one drachm of Kavadh I (488-496 and 498-531) was found. 3. In the 1940s-1950s in the Sioni village (Marneuli district) one coin of Khusrau I (531-579) was found. The Sassanian coins found within the boundaries of the historical Hereti: 1. In 1939 in the outskirts of the Baisubani village (Lagodekhi district) a clay pot with Sassanian silver coins was found. Subsequently, the whole hoard, except for two coins, was dispersed. One of them belongs to Kavadh I, and another to Ohrmazd IV (579-590). 2. In 1958 in the Vashlovani village (Lagodekhi district) another drachm of Khusrau I was found. 3. In 1977 in the Ozaani village (Dedoplistskaro district) a large hoard of Sassanian silver coins was found. Altogether 1278 coins were collected. However, after their publication another 10 pieces were added to the Numismatic Department of Simon Janashia State Museum of Georgia. 1268 coins are the Sassanian drachms, whereas 10 are the Byzantine hexagrams. The coins are divided into: 1. Khusrau I – 96; 2. Ohrmazd IV – 743; 3. Khusrau II – 429; 4. Heraclius and his son Heraclius Constantine (615-631) – 8; 5. Heraclius, Heraclius Constantine, Heraklonas (632-641) – 2. The chronological frame of the Sassanian coins in the hoard covers almost one century. The Byzantine hexagrams were struck in 615-641. The hoard was buried most probably in mid-7th century. Finally we should touch upon the issue of the mints. The coins of the above-mentioned hoard were struck in 42 mints (11 unidentified) of the Sassanian empire. 4. In 1970 in the Shroma village (Lagodekhi ditrict) another drachm of Khusrau II was found. The Byzantine coins of the 6th c.-first half of the 7th c. found in East Georgia: 1. In 1940s in the outskirts of Noste (Kaspi district) Anastasius I's (491-518) one copper coin was found. 2. In 1872, during the archaeological excavations in Mtskheta, a copper coin of Justin I (518-527) was found. 3. The Dmanisi archaeological expedition found identical coin in 1936. 4. Identical coin was found in 1950 in Rustavi. 5. In 1959 in Urbnisi was found Justin I's copper coin. 6. Justin I's another copper coin was found in Tbilisi in 1961.
--	--

7. In 1961, during the archaeological excavation in Mtskheta, a silver coin of Justinian I (527-565) was found.
8. In 1961 in Mtskheta Maurice Tiberius' (582-602) copper coin was found by the "Mta-Kartli" expedition.
9. In 1902 in the outskirts of Mtskheta a silver coin was found, struck in name of Heraclius (610-641) and his son Heraclius Constantine.
10. Among the coins found in 1936 in the Tsintskaro village (Tetritskaro district) there was a hexagram struck in name of Heraclius and his son Heraclius Constantine. Identical coin was found there in 1937.
11. In 1936 in Dmanisi a copper coin of Heraclius was found.
12. A silver coin struck in the name of Heraclius and his son Heraclius Constantine was found during the archaeological excavations in Mtskheta in 1937.
13. In 1952 in the church of the Chandrebi village (Kareli district) a hexagram of Heraclius and his son Heraclius Constantine was found.
14. In 1962 in the Zhebota village (Tianeti district) a copper coin of Heraclius was found.

Money circulation in West Georgia in the 5th-7th cc.

Coins found in Pitius-Bichvinta:

The 5th century coins: Arcadius (395-408) – 8, Theodosius II (408-450) – 1, and another one of his wife Eudocia (all of them are copper ones).

On the territory of Pitius there were found over 100 Byzantine copper coins of the 6th c., the majority of which were struck in the first half. The coins are classified as follows: 1. Anastasius I – 5; 2. Justin I (518-527) – 72; 3. Justinian I (527-565) – 15; 4. Justin II (565-578) – 4; 5. Maurice Tiberius (582-602) – 4.

From a numismatic point of view, some coins found in Bichvinta are of special interest. This primarily concerns the hoard (55 pieces) of 5 nummi coins of Justin I found in 1961. Identical coins have not been found in any other place in Georgia. In Bichvinta there were found separately 11 such coins. According to literature, their total number is not large. The coins from the Bichvinta hoard were most probably struck in the I and II workshops (officina) of Constantinople mint.

It is worth noting that the majority of the coins found in Bichvinta were struck in the Constantinopolitan mint (86 pieces). On the territory of Pitius there were also found the coins struck in Antioch (Theopolis) (2), Nicomedia (1), Carthage (1), and Thessalonica (2). It is the only time when the coins

struck in Carthage and Thessalonica were found on Georgian soil. The same can be said about the coins from Antioch which after the earthquake in 538 was renamed Theopolis.

The 5th c. Byzantine coins found in other parts of West Georgia:

1. In 1959 on the territory of the Sokhumi fortress a copper coin of Arcadius (395-408) was found.
2. In 1903 on Gagra necropolis West Roman Emperor Honorius' (395-426) gold coin was found.
3. In 1937 in the Tskhumari village (Mestia district) two gold coins of Leo I (457-474) and Anastasius I (491-518) were found.

The 6th c. Byzantine coins found in other parts of West Georgia:

1. The copper coins found in Sokhumi are classified as follows: Anastasius I – 2; Justin I – 1; Justinian I – 4.
2. The 6th century Byzantine coins were found in the surroundings of Tsebelda (Gulripshi district) during archaeological excavations: Justinian I – 6, 2 of which are copper, 3 – silver, and 1 – gold.
3. The 6th century Byzantine coins were found in Tsikhisdziri: 10-15 copper coins of Anastasius I, Justin I and Justin II (565-578).
4. In 1903 in Ochamchire while working, allegedly, a pot full of Byzantine coins was found. The composition of the hoard is very doubtful because of its chronological frame (6th-11th cc.). It is impossible that the coins of such different periods could have been placed together. Therefore, it should be presumed, that before the hoard got to the museum (1957), its contents had been mixed. Nevertheless, the hoard contains interesting coins from the 6th century: Justin I (518-527) – 2; Justinian I (527-565) – 1; Justin II (565-578) – 2; Tiberius II (578-582) – 1; Maurice Tiberius (582-602) – 2. Eight coins altogether.

The 6th century Byzantine coins were also found in other parts of West Georgia. Their classification is as follows (mainly without notification of time of finding and circumstances): 1. one copper coin of Anastasius I (491-528) found in Kutaisi; 2. Six coins (four solidi, one silver, and one copper) of Justin I found in Nokalakevi (Senaki district), Zugdidi, and the outskirts of Batumi; 3. Justinian I's seven coins (three solidi, three copper, and one silver) found in Psirtskha (Gudauta district), Chkhalta (Sokhumi district), New Athos, Chkhorotsku and Poti; 4. Tiberius II's gold coin found in a hoard (see below) in Chibati (Lanchkhuti district); 5. hoard of Maurice Tiberius' 23 solidi found

in 1930 during the archaeological excavations in Nokalakevi; 6. The 6th century 6 copper coins found again in Nokalakevi.

The 7th century Byzantine coins found in West Georgia:

1. In 1958 in the village Chibati (Lanchkhuti district) a hoard of Byzantine gold coins was found. Their classification is as follows: Tiberius II – 1, Maurice Tiberius – 1, Phocas (602-610) – 107, Heraclius (610-641) – 14.
2. In the Odishi village (Zugdidi district) a hoard of 13 silver coins was found. Their classifications is as follows: Maurice Tiberius – 2, Heraclius and Heraclius Constantine – 11.
3. Emperor Phoca's gold coin was found in 1927 in the Dranda village (Sokhumi district).
4. In 1952-1953 in Bichvinta three copper coins of Heraclius were found.
5. Heraclius' one gold coin was found in the village Chiora (Oni district).
6. In 1950 in the Koreti village (Sachkhere district) Heraclius' hexagram was found.
7. In 1940 in Didchkoni (Martvili district) a gold coin was found struck in the name of Heraclius and his son Heraclius Constantine.
8. Constans II's (641-668) gold coin was found in the outskirts of Sokhumi.
9. In 1930 in the village Ghvankiti (Terjola district) a solidus of Constans II was found.
10. In 1915 in the outskirts of Bichvinta Justinian II's (685-695) three gold coins were found.

In Tsikhisdziri a hoard of the Sassanian coins was found, out of which only three drachms got to the Batumi Museum. Their classification is as follows: Kavadh I (488-496 and 498-531) – 2, Khusrau I (531-579) – 1. Another two Sassanian drachms were found in Abkhazia: Kavadh I – 1, Khusrau II (591-628) – 1.

Group	Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations
Type	Subgroup: Umayyad dirhems
Description, picture	Silver. Weight: sample of the private collection (published by M. G. Klat) – 2,64 gr., sample of the Ashmolean Museum, Oxford – 2,77 gr., sample of the Berlin Museum – 2,78 gr., sample of the National Museum of Qatar – 2,91 gr. The weights range from 2,64 to 2,91 gr. d=23-27,5 mm.  Obverse: Central Arabic legend in three lines: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له There is no god but Allāh alone, he has no associate.

	Around: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 85 (=704). Threefold circle of the dots around. Reverse: Central Arabic legend in four lines: الله احد الله/ الصمد لم يلد/ و لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد He is Allāh the one, Allāh the Eternal. He begot no one, nor was he begotten. He has no associate. Twofold circle of the dots and around: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.
Scholarly commentary	“Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations” is the name of a coin group. The earliest among them are the Umayyad dirhems. The 7th c. important political changes in the Middle East had their impact on economy and money circulation. The Arabian Caliphate took control over Iran and the Eastern provinces of Byzantine Empire. From the first half of the 8th century Arabs became dominant in Georgia. The first Arabic coin of Tbilisi mint was struck in A.H. 85 (=704), during the rule of ‘Abd al-Malik (685-705) and, as all other dirhems of Caliphate, it was also anonymous. Four samples of Umayyad dirhems of Tbilisi mint are known. One is kept in the Berlin Museum, next – in the National Museum of Qatar, third one – in the Ashmolean Museum, and fourth one – in the private collection. Hence in 704 Tbilisi was under Arabian control. All agree that money issue at Tbilisi in the 8th c. was political gesture rather than economic measure. The coins were not proposed for intensive circulation. After that Tbilisi mint was not active for almost 125 years. According to data, Tbilisi mint became active again in A.H. 210 (=825/26). The first ‘Abbāsīd dirhem of Tbilisi mint is dated by this year. Obverse: Central Arabic legend in three lines: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له There is no god but Allāh alone, he has no associate. Arabic legend around it: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 210

(=825/26).

Twofold circle of the dots.

Reverse: Central Arabic legend in three lines:

محمد/ رسول الله

Muhammad is the Messenger of Allāh.

Twofold circle of the dots and around:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that, during A.H. 211-247, more than 30 years passed and the coins of Tbilisi mint are still unknown. Further discoveries will reveal whether or not these circumstances are accidental.

Six specimens of 'Abbāsid dirhems of Tbilisi mint struck in A.H. 248 (=862/63) are known: three of them are kept in the Hermitage, Saint-Petersburg, two – in the Moscow State Historical Museum and one is kept in Simon Janashia Museum of Georgia. Description of the coin is as follows:

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 248 (=862/63).

A linear circle and marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المؤمنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله / محمد/ رسول الله/ المستعين بالله

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Musta'in bi-llāh.

Twofold linear circle around and the Arabic legend:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that the 'Abbāsīd dirhems of Tbilisi mint bear the name of Caliph. Date of issue is changed every time and the Islamic formulas are mainly repeated. The table below presents list of the principal issues struck in A.H. 249-335 in the name of the 'Abbāsīd Caliphs at Tbilisi mint.

Caliph	Weight	Size	Metal	Date
al-Musta'in bi-llāh	3,06 gr.		silver	A.H. 249 (=863/64)
al-Musta'in bi-llāh			silver	A.H. 250 (=864/65)
al-Mu'taḍid bi-llāh			silver	A.H. 287 (=900)
al-Muktafi bi-llāh	≈2,96-3,62 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 294 (=906/7)
al-Muḡtadir bi-llāh and Abu'l-'Abbās	3,3 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 297 (=909/10)
al-Muḡtadir bi-llāh and [Abu'l-'Abbās]	3,24 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 298 (=910/11)
Without description	3,2 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 304? (=916/17)
Without description			silver	A.H. 306 (=918/19)
al-Muḡtadir bi-llāh and Abu'l-'Abbās		d≈24 mm.	silver	A.H. 307 (=919/20)
al-Muḡtadir bi-llāh	2,90-2,95 gr.	d≈23,5 mm.	silver	A.H. 311 (=923/24)
al-Muḡtadir bi-llāh	2,06-3,43 gr.	d≈23-24 mm.	silver	A.H. 312 (=924/25)
Without description			silver	A.H. 314 (=926/27)
Without description			silver	A.H. 321 (=932/33)
al-Rāḍi bi-llāh			silver	A.H. 323 (=934/35)
al-Muttaki li-llāh		d≈24 mm.	silver	A.H. 330 (=941/42)

al-Muttaki li-llāh	2,75- 2,85 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 331(=942/43)
Without description			silver	A.H. 332 (=943/44)
al-Mustakfi bi- llāh			silver	A.H. 333/4 (=944/46)
al-Muṭī' li-llāh			silver	A.H. 335(=946/47)

Emir of Tbilisi was the governor who issued the coins in the name of 'Abbāsid Caliphs. The office of emir was established in East Georgia from the mid-8th century. Three dynasties of Tbilisi emirs are known: Shu'aybids, Shaybānids and Ja'farids. The first two issued the coins only in the name of the Caliphs, that meant their complete loyalty to the central government.

The representatives of Ja'farid dynasty struck the coins in their own name. Their dirhems show the date, when the struggle for the independence of Tbilisi emirate was finished; also – the genealogical tree of Ja'farid dynasty (ex. names of Maṣṣūr ibn Ja'far and Ja'far ibn Maṣṣūr are known only from the coins).

Arabian dynasty of the Ja'farids (Banū Ja'far) was established approx. in the 80s of the 9th century and ruled Tbilisi for two centuries.

The first emir of the Ja'farid dynasty striking coin is Maṣṣūr ibn Ja'far.

Obverse:

Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 342 (=953/54).

Marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المؤمنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Twofold linear circle.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله / محمد / رسول الله / المطيع لله / منصور بن جعفر

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Muṭī' li-llāh. Maṣṣūr ibn Ja'far.

Twofold linear circle, and Arabic legend outside it:

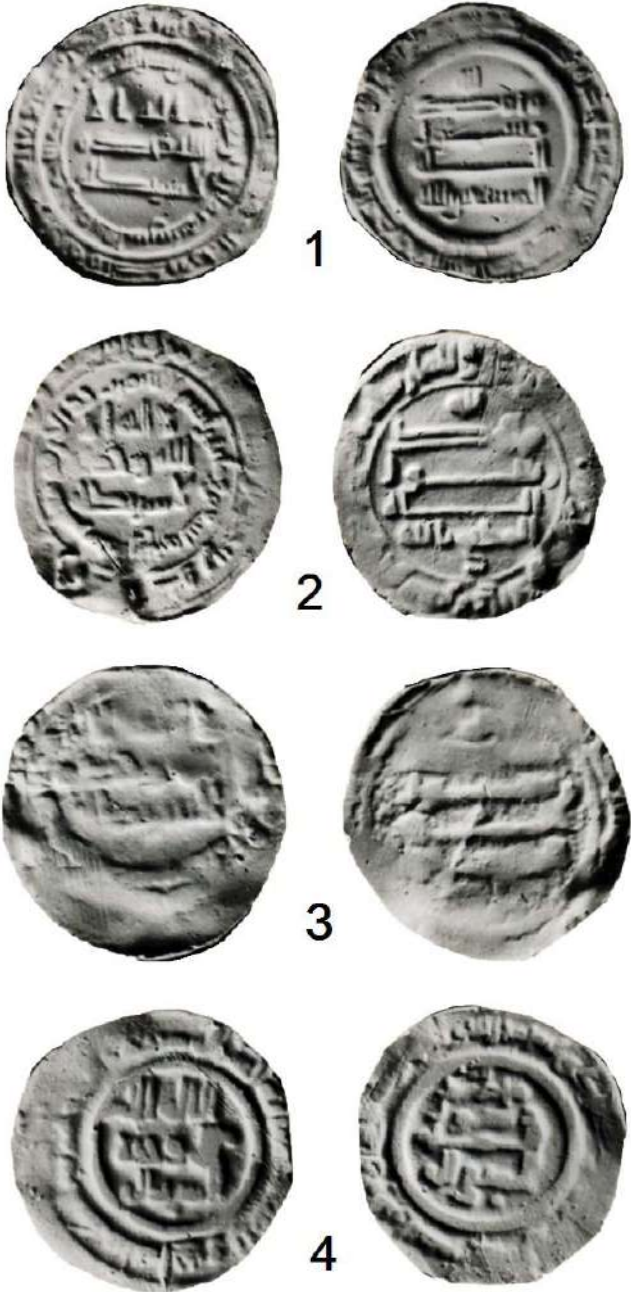
محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

The table below presents all the principal coin issues of A.H. 342-418, struck in the name of the Ja'farid emirs of Tbilisi.

Caliph; Emir	Weight	Size	Metal	Date
al-Muṭi' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	3,53 gr.	d=29-31 mm.	silver	A.H. 342 (=953/54)
al-Muṭi' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	≈2,5- 3,12 gr.	d≈30-31 mm.	silver	A.H. 343 (=954/55)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,76- 3,51 gr.	d≈28 mm.	silver	A.H. 364 (=974/75)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,67 gr.	d=29 mm.	silver	A.H. 366 (=976/77)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	≈2,18 gr.	d≈19-20 mm.	silver	A.H. 367 (=977/78)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,10- 3,04 gr.	d=26-28 mm.	silver	A.H. 370 (=980/81)
at-Ṭā'i' li-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,84- 4,62 gr.	d≈27-28 mm.	silver	A.H. 386 (=996/97)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	4,12 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 394 (=1003/4) or A.H. 404 (=1013/14)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,4- 5,29 gr.	d≈22-28 mm.	silver plated	A.H. 413 (=1022/23)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,94- 6,36 gr.	d≈23-27 mm.	silver plated	A.H. 418 (=1027/28)

Mint	Tbilisi.
Nominal	Dirhem.
Date	704.
Collection	Private collection (published by M. G. Klat) – 1 sample, Ashmolean Museum, Oxford – 1 sample, Berlin Museum – 1 sample, National Museum of Qatar – 1 sample.

Group	Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations
Type	Subgroup: 'Abbāsīd dirhems
Description, picture	Silver.  1. al-Musta'in bi-llāh. A.H. 248 (=862/63); 2. al-Muktafi bi-llāh. A.H. 294 (=906/7); 3. al-Muqtadir bi-llāh. A.H. 312 (=924/25); 4. al-Muttaki li-llāh. A.H. 331(=942/43)

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 210 (=825/26).

Twofold circle of the dots.

Reverse: Central Arabic legend in three lines:

محمد/ رسول/ الله

Muhammad is the Messenger of Allāh.

Twofold circle of the dots and around:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

Silver. Weights range from $\approx 2,84$ gr. to $4,36$ gr. $d \approx 26 \text{ } \varnothing$.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 248 (=862/63).

A linear circle and marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله / محمد/ رسول/ الله/ المستعين بالله

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Musta'in bi-llāh.

Twofold linear circle around and the Arabic legend:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

	After that the 'Abbāsid dirhems of Tbilisi mint bear the name of Caliph. Date of issue is changed every time and the Islamic formulas are mainly repeated. The table below in scholarly commentary presents list of the principal issues struck in A.H. 249-335 in the name of the 'Abbāsid Caliphs at Tbilisi mint.
Scholarly commentary	“Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations” is the name of a coin group. The earliest among them are the Umayyad dirhems. Afterwards 'Abbāsid dirhems were issued at Tbilisi. The 7th c. important political changes in the Middle East had their impact on economy and money circulation. The Arabian Caliphate took control over Iran and the Eastern provinces of Byzantine Empire. From the first half of the 8th century Arabs became dominant in Georgia. The first Arabic coin of Tbilisi mint was struck in A.H. 85 (=704), during the rule of 'Abd al-Malik (685-705) and, as all other dirhems of Caliphate, it was also anonymous. Four samples of Umayyad dirhems of Tbilisi mint are known. One is kept in the Berlin Museum, next – in the National Museum of Qatar, third one – in the Ashmolean Museum, and fourth one – in the private collection. Hence in 704 Tbilisi was under Arabian control. Obverse: Central Arabic legend in three lines: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له There is no god but Allāh alone, he has no associate. Around: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 85 (=704). Threefold circle of the dots around. Reverse: Central Arabic legend in four lines: الله احد الله/ الصمد لم يلد/ و لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد He is Allāh the one, Allāh the Eternal. He begot no one, nor was he begotten. He has no associate. Twofold circle of the dots and around: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it. All agree that money issue at Tbilisi in the 8th c. was political gesture rather than economic measure. The coins were not proposed for intensive circulation.

After that Tbilisi mint was not active for almost 125 years.

According to data, Tbilisi mint became active again in A.H. 210 (=825/26). The first 'Abbāsīd dirhem of Tbilisi mint is dated by this year.

After that, during A.H. 211-247, more than 30 years passed and the coins of Tbilisi mint are still unknown. Further discoveries will reveal whether or not these circumstances are accidental.

Six specimens of 'Abbāsīd dirhems of Tbilisi mint struck in A.H. 248 (=862/63) are known: three of them are kept in the Hermitage, Saint-Petersburg, two – in the Moscow State Historical Museum and one is kept in Simon Janashia Museum of Georgia.

After that the 'Abbāsīd dirhems of Tbilisi mint bear the name of Caliph. Date of issue is changed every time and the Islamic formulas are mainly repeated. The table below presents list of the principal issues struck in A.H. 249-335 in the name of the 'Abbāsīd Caliphs at Tbilisi mint.

Caliph	Weight	Size	Metal	Date
al-Musta'in bi-llāh	3,06 gr.		silver	A.H. 249 (=863/64)
al-Musta'in bi-llāh			silver	A.H. 250 (=864/65)
al-Mu'taḍid bi-llāh			silver	A.H. 287 (=900)
al-Muktafi bi-llāh	≈2,96- 3,62 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 294 (=906/7)
al-Muḥtadir bi-llāh and Abu'l-'Abbās	3,3 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 297 (=909/10)
al-Muḥtadir bi-llāh and [Abu'l-'Abbās]	3,24 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 298 (=910/11)
Without description	3,2 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 304? (=916/17)
Without description			silver	A.H. 306 (=918/19)
al-Muḥtadir bi-llāh and Abu'l-'Abbās		d≈24 mm.	silver	A.H. 307 (=919/20)
al-Muḥtadir bi-llāh	2,90- 2,95 gr.	d≈23,5 mm.	silver	A.H. 311 (=923/24)

al-Muḫtadir bi-llāh	2,06-3,43 gr.	d≈23-24 mm.	silver	A.H. 312 (=924/25)
Without description			silver	A.H. 314 (=926/27)
Without description			silver	A.H. 321 (=932/33)
al-Rāḍi bi-llāh			silver	A.H. 323 (=934/35)
al-Muttaki li-llāh		d≈24 mm.	silver	A.H. 330 (=941/42)
al-Muttaki li-llāh	2,75-2,85 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 331 (=942/43)
Without description			silver	A.H. 332 (=943/44)
al-Mustakfi bi-llāh			silver	A.H. 333/4 (=944/46)
al-Muṭi' li-llāh			silver	A.H. 335 (=946/47)

Emir of Tbilisi was the governor who issued the coins in the name of 'Abbāsīd Caliphs. The office of emir was established in East Georgia from the mid-8th century. Three dynasties of Tbilisi emirs are known: Shu'aybids, Shaybānids and Ja'farids. The first two issued the coins only in the name of the Caliphs, that meant their complete loyalty to the central government.

The representatives of Ja'farid dynasty struck the coins in their own name. Their dirhems show the date, when the struggle for the independence of Tbilisi emirate was finished; also – the genealogical tree of Ja'farid dynasty (ex. names of Maṣṣūr ibn Ja'far and Ja'far ibn Maṣṣūr are known only from the coins).

Arabian dynasty of the Ja'farids (Banū Ja'far) was established approx. in the 80s of the 9th century and ruled Tbilisi for two centuries.

The first emir of the Ja'farid dynasty striking coin is Maṣṣūr ibn Ja'far.

Obverse:

Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 342 (=953/54).

Marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Twofold linear circle.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله/ محمد/ رسول الله/ المطيع لله/ منصور بن جعفر

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Muṭī' li-llāh. Maṣṣūr ibn Ja'far.

Twofold linear circle, and Arabic legend outside it:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

The table below presents all the principal coin issues of A.H. 342-418, struck in the name of the Ja'farid emirs of Tbilisi.

Caliph; Emir	Weight	Size	Metal	Date
al-Muṭī' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	3,53 gr.	d=29-31 mm.	silver	A.H. 342 (=953/54)
al-Muṭī' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	≈2,5- 3,12 gr.	d≈30-31 mm.	silver	A.H. 343 (=954/55)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,76- 3,51 gr.	d≈28 mm.	silver	A.H. 364 (=974/75)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,67 gr.	d=29 mm.	silver	A.H. 366 (=976/77)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	≈2,18 gr.	d≈19-20 mm.	silver	A.H. 367 (=977/78)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,10- 3,04 gr.	d=26-28 mm.	silver	A.H. 370 (=980/81)

at-Ṭā'ī li-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,84- 4,62 gr.	d≈27-28 mm.	silver	A.H. 386 (=996/97)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	4,12 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 394 (=1003/4) or A.H. 404 (=1013/14)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,4- 5,29 gr.	d≈22-28 mm.	silver plated	A.H. 413 (=1022/23)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,94- 6,36 gr.	d≈23-27 mm.	silver plated	A.H. 418 (=1027/28)

Probably, the coins were struck also by the feudal houses of Shida Kartli region in East Georgia. These coins are known as Georgian imitations to Arabic dirhems. Chronologically and typologically, these silver pieces are closely related to 'Abbāsīd and Ja'farīd dirhems of Tbilisi mint.

A large number of Georgian imitations to Arabic dirhems was found. Minor differences between those samples lead to general description:

Obverse: Distorted Arabic legends, twofold linear circle or twofold circle of the dots.

Reverse: Distorted Arabic legends, and circle. Some scholars see there the Georgian letters too.

Bagrat III's (975-1014) coin also imitates the Arabic dirhems. This unique piece was found in 1863 in the surroundings of Tbilisi. It was bought by I. Bartholomei and sent to Hermitage. The description of this coin is as follows:

Half drama. Weight – 1,78 gr.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Distorted Arabic legend around.

Reverse: Central Arabic legend:

محمد رسول الله

Muhammad is the Messenger of Allāh, Georgian Asomtavruli legend in abbreviation around it: ԽԴԾԴԿԼԽԵԾՓԵՆԾԵԾԴՓԴ (Christ, exalt Bagrat, king of the Abkhasians).

	In 975 Bagrat became king in Shida Kartli. In 978 he is also king of the Abkhasians (i.e. West Georgia). Bagrat left his mother, Gurandukht, in Kartli and himself moved to West Georgia. But when the king decided to return back, the local nobles tried to resist him. Bagrat III restored his rights in Kartli. It happened in 980. Perhaps, in the same year he issued his coin at his residence in Kartli – Uplistsikhe. If Bagrat struck the coin later, then he had to have the titles like Kuropalates, king of the Kartvelians, Ranians and Kakhetians (Rani and Kakheti are very Eastern provinces of Georgia). The synthesis of the type (Arabic dirhem, popular in East Georgia) and legend (“... king of the Abkhasians...”, i.e. West Georgia) attests to political unity with Bagrat III as a king.
Mint	Tbilisi.
Nominal	Dirhem.
Date	825/26-946/47.
Collection	Simon Janashia Museum of Georgia – 13 samples, GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №№ 1711-1712, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №1572, QF. №№4060-4069; Hermitage – 14 samples, ex. №1339, №1360, №№2226-2227, №2397, №№2448-2449, №№2540-2541, №4551, №№15510-15511; Moscow State Historical Museum – 3 samples; National Museum of History of Azerbaijan – 1 sample, №5320; Berlin Museum – 3 samples; British Museum – 2 samples; National Library of France, Paris – 1 sample; <i>University of Helsinki</i> – 1 sample; <i>Collection of American Numismatic Society</i> – 1 sample; Private collection – 1 sample.

Group	Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations
Type	Subgroup: dirhems of Ja'farid emirs of Tbilisi
Description, picture	Silver.  1. Manṣūr ibn Ja'far. A.H. 343 (=954/55); 2. Ja'far ibn Manṣūr. A.H. 367 (=977/78); 3. 'Alī ibn Ja'far. A.H. 386 (=996/97). Obverse: Central Arabic legend in three lines: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له There is no god but Allāh alone, he has no associate. Around it: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 342

	(=953/54). Marginal legend: الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help. Twofold linear circle. Reverse: Central Arabic legend in five lines: الله/ محمد/ رسول الله/ المطيع لله/ منصور بن جعفر To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Muṭī' li-llāh. Maṣṣūr ibn Ja'far. Twofold linear circle, and Arabic legend outside it: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it. After that name of the Caliphs and emirs, also date of issue are changed and the Islamic formulas are mainly repeated. The table below in scholarly commentary presents list of the principal issues struck in A.H. 342-418 in the name of Ja'farid emirs at Tbilisi mint.
Scholarly commentary	“Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations” is the name of a coin group. The earliest among them are the Umayyad dirhems. Chronologically they are followed by 'Abbāsīd dirhems, and afterwards dirhems of Ja'farid emirs of Tbilisi were issued. The 7th c. important political changes in the Middle East had their impact on economy and money circulation. The Arabian Caliphate took control over Iran and the Eastern provinces of Byzantine Empire. From the first half of the 8th century Arabs became dominant in Georgia. The first Arabic coin of Tbilisi mint was struck in A.H. 85 (=704), during the rule of 'Abd al-Malik (685-705) and, as all other dirhems of Caliphate, it was also anonymous. Four samples of Umayyad dirhems of Tbilisi mint are known. One is kept in the Berlin Museum, next – in the National Museum of Qatar, third one – in the Ashmolean Museum, and fourth one – in the private collection. Hence in 704 Tbilisi was under Arabian control. Obverse: Central Arabic legend in three lines: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Around:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 85 (=704).

Threefold circle of the dots around.

Reverse: Central Arabic legend in four lines:

الله احد الله/ الصمد لم يلد/ و لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد

He is Allāh the one, Allāh the Eternal. He begot no one, nor was he begotten.

He has no associate.

Twofold circle of the dots and around:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

All agree that money issue at Tbilisi in the 8th c. was political gesture rather than economic measure. The coins were not proposed for intensive circulation.

After that Tbilisi mint was not active for almost 125 years.

According to data, Tbilisi mint became active again in A.H. 210 (=825/26). The first 'Abbāsīd dirhem of Tbilisi mint is dated by this year.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 210 (=825/26).

Twofold circle of the dots.

Reverse: Central Arabic legend in three lines:

محمد/ رسول/ الله

Muhammad is the Messenger of Allāh.

Twofold circle of the dots and around:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that, during A.H. 211-247, more than 30 years passed and the coins of Tbilisi mint are still unknown. Further discoveries will reveal whether or

not these circumstances are accidental.

Six specimens of 'Abbāsīd dirhems of Tbilisi mint struck in A.H. 248 (=862/63) are known: three of them are kept in the Hermitage, Saint-Petersburg, two – in the Moscow State Historical Museum and one is kept in Simon Janashia Museum of Georgia. Description of the coin is as follows:

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 248 (=862/63).

A linear circle and marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله / محمد/ رسول/ الله/ المستعين بالله

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Musta'in bi-llāh.

Twofold linear circle around and the Arabic legend:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that the 'Abbāsīd dirhems of Tbilisi mint bear the name of Caliph. Date of issue is changed every time and the Islamic formulas are mainly repeated. The table below presents list of the principal issues struck in A.H. 249-335 in the name of the 'Abbāsīd Caliphs at Tbilisi mint.

Caliph	Weight	Size	Metal	Date
al-Musta'in bi-llāh	3,06 gr.		silver	A.H. 249 (=863/64)
al-Musta'in bi-llāh			silver	A.H. 250 (=864/65)
al-Mu'taḍid bi-llāh			silver	A.H. 287 (=900)

	al-Muktafi bi-llāh	≈2,96-3,62 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 294 (=906/7)
	al-Muqtadir bi-llāh and Abu'l-ʿAbbās	3,3 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 297 (=909/10)
	al-Muqtadir bi-llāh and [Abu'l-ʿAbbās]	3,24 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 298 (=910/11)
	Without description	3,2 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 304? (=916/17)
	Without description			silver	A.H. 306 (=918/19)
	al-Muqtadir bi-llāh and Abu'l-ʿAbbās		d≈24 mm.	silver	A.H. 307 (=919/20)
	al-Muqtadir bi-llāh	2,90-2,95 gr.	d≈23,5 mm.	silver	A.H. 311 (=923/24)
	al-Muqtadir bi-llāh	2,06-3,43 gr.	d≈23-24 mm.	silver	A.H. 312 (=924/25)
	Without description			silver	A.H. 314 (=926/27)
	Without description			silver	A.H. 321 (=932/33)
	al-Rāḍi bi-llāh			silver	A.H. 323 (=934/35)
	al-Muttaki li-llāh		d≈24 mm.	silver	A.H. 330 (=941/42)
	al-Muttaki li-llāh	2,75-2,85 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 331 (=942/43)
	Without description			silver	A.H. 332 (=943/44)
	al-Mustakfi bi-llāh			silver	A.H. 333/4 (=944/46)
	al-Muṭi' li-llāh			silver	A.H. 335 (=946/47)
Emir of Tbilisi was the governor who issued the coins in the name of ʿAbbāsid Caliphs. The office of emir was established in East Georgia from the mid-8th century. Three dynasties of Tbilisi emirs are known: Shuʿaybids,					

Shaybānids and Ja'farids. The first two issued the coins only in the name of the Caliphs, that meant their complete loyalty to the central government.

The representatives of Ja'farid dynasty struck the coins in their own name. Their dirhems show the date, when the struggle for the independence of Tbilisi emirate was finished; also – the genealogical tree of Ja'farid dynasty (ex. names of Maṣṣūr ibn Ja'far and Ja'far ibn Maṣṣūr are known only from the coins).

Arabian dynasty of the Ja'farids (Banū Ja'far) was established approx. in the 80s of the 9th century and ruled Tbilisi for two centuries.

The first emir of the Ja'farid dynasty striking coin is Maṣṣūr ibn Ja'far.

The table below presents all the principal coin issues of A.H. 342-418, struck in the name of the Ja'farid emirs of Tbilisi.

Caliph; Emir	Weight	Size	Metal	Date
al-Muṭi' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	3,53 gr.	d=29-31 mm.	silver	A.H. 342 (=953/54)
al-Muṭi' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	≈2,5- 3,12 gr.	d≈30-31 mm.	silver	A.H. 343 (=954/55)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,76- 3,51 gr.	d≈28 mm.	silver	A.H. 364 (=974/75)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,67 gr.	d=29 mm.	silver	A.H. 366 (=976/77)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	≈2,18 gr.	d≈19-20 mm.	silver	A.H. 367 (=977/78)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,10- 3,04 gr.	d=26-28 mm.	silver	A.H. 370 (=980/81)
at-Ṭā'i' li-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,84- 4,62 gr.	d≈27-28 mm.	silver	A.H. 386 (=996/97)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	4,12 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 394 (=1003/4) or A.H. 404 (=1013/14)

al-Ḳādir bi-llāh; ‘Alī ibn Ja‘far	≈3,4- 5,29 gr.	d≈22-28 mm.	silver plated	A.H. 413 (=1022/23)
al-Ḳādir bi-llāh; ‘Alī ibn Ja‘far	≈3,94- 6,36 gr.	d≈23-27 mm.	silver plated	A.H. 418 (=1027/28)

Probably, the coins were struck also by the feudal houses of Shida Kartli region in East Georgia. These coins are known as Georgian imitations to Arabic dirhems. Chronologically and typologically, these silver pieces are closely related to ‘Abbāsīd and Ja‘farīd dirhems of Tbilisi mint.

A large number of Georgian imitations to Arabic dirhems was found. Minor differences between those samples lead to general description:

Obverse: Distorted Arabic legends, twofold linear circle or twofold circle of the dots.

Reverse: Distorted Arabic legends, and circle. Some scholars see there the Georgian letters too.

Bagrat III's (975-1014) coin also imitates the Arabic dirhems. This unique piece was found in 1863 in the surroundings of Tbilisi. It was bought by I. Bartholomei and sent to Hermitage. The description of this coin is as follows:

Half drama. Weight – 1,78 gr.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Distorted Arabic legend around.

Reverse: Central Arabic legend:

محمد رسول الله

Muhammad is the Messenger of Allāh, Georgian Asomtavruli legend in abbreviation around it: ԽԴԾԴԿԴԽԵԾԳԵԾԾԴԳԴ (Christ, exalt Bagrat, king of the Abkhasians).

In 975 Bagrat became king in Shida Kartli. In 978 he is also king of the Abkhasians (i.e. West Georgia). Bagrat left his mother, Gurandukht, in Kartli and himself moved to West Georgia. But when the king decided to return back, the local nobles tried to resist him. Bagrat III restored his rights in Kartli. It happened in 980. Perhaps, in the same year he issued his coin at his residence in Kartli – Uplistsikhe. If Bagrat struck the coin later, then he had

	to have the titles like Kuropalates, king of the Kartvelians, Ranians and Kakhetians (Rani and Kakheti are very Eastern provinces of Georgia). The synthesis of the type (Arabic dirhem, popular in East Georgia) and legend (“... king of the Abkhasians...”, i.e. West Georgia) attests to political unity with Bagrat III as a king.
Mint	Tbilisi.
Nominal	Dirhem.
Date	953/54-1027/28.
Collection	Manşūr ibn Jaʿfar: Simon Janashia Museum of Georgia – 2 samples, GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №5128, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №4070; Hermitage – 2 samples, №№6591-6592; Moscow State Historical Museum – 1 sample. Jaʿfar ibn Manşūr: Simon Janashia Museum of Georgia – 2 samples, GF. №10437, QF. №4071; Hermitage – 5 samples, №3686, №№6593-6996. ʿAli ibn Jaʿfar: Simon Janashia Museum of Georgia – 440 samples, ex. GF. №№8252-8547, GF. №№16928-17031, GF. №№18786-18795, GF. №№20807-20818, GF. №№22470-22478, QF. №5129, QF. №№5885-86; The Pushkin State Museum of Fine Arts, Moscow – 17 samples, ex. №199983, №199985, №199993, №199995; Moscow State Historical Museum – 4 samples; Hermitage – 3 samples; History Museum of Armenia, Yerevan – 1 sample, №13896; Collection of American Numismatic Society – 1 sample.

Group	Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations
Type	Subgroup: Georgian imitations to Arabic dirhems
Description, picture	Silver. Weights range from 1,2 to 2,78 gr. d=21-26 mm.  The image displays eight silver dirhems arranged in a 4x2 grid. Each coin features intricate Arabic calligraphy, likely representing the name of the ruler and the mint. The coins vary slightly in size and wear, with some showing more pronounced details than others. The inscriptions are in a stylized Arabic script, typical of the period.

	Obverse: Distorted Arabic legends, twofold linear circle or twofold circle of the dots. Reverse: Distorted Arabic legends, and circle. Some scholars see there the Georgian letters too.
Scholarly commentary	“Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations” is the name of a coin group. The earliest among them are the Umayyad dirhems. Chronologically they are followed by ‘Abbāsid dirhems and dirhems of Ja’farid emirs of Tbilisi. Then Georgian imitations to Arabic dirhems appeared. The 7th c. important political changes in the Middle East had their impact on economy and money circulation. The Arabian Caliphate took control over Iran and the Eastern provinces of Byzantine Empire. From the first half of the 8th century Arabs became dominant in Georgia. The first Arabic coin of Tbilisi mint was struck in A.H. 85 (=704), during the rule of ‘Abd al-Malik (685-705) and, as all other dirhems of Caliphate, it was also anonymous. Four samples of Umayyad dirhems of Tbilisi mint are known. One is kept in the Berlin Museum, next – in the National Museum of Qatar, third one – in the Ashmolean Museum, and fourth one – in the private collection. Hence in 704 Tbilisi was under Arabian control. Obverse: Central Arabic legend in three lines: لا اله الا الله وحده/ لا شريك له There is no god but Allāh alone, he has no associate. Around: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 85 (=704). Threefold circle of the dots around. Reverse: Central Arabic legend in four lines: الله احد الله/ الصمد لم يلد/ و لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد He is Allāh the one, Allāh the Eternal. He begot no one, nor was he begotten. He has no associate. Twofold circle of the dots and around: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it. All agree that money issue at Tbilisi in the 8th c. was political gesture

rather than economic measure. The coins were not proposed for intensive circulation.

After that Tbilisi mint was not active for almost 125 years.

According to data, Tbilisi mint became active again in A.H. 210 (=825/26). The first 'Abbāsīd dirhem of Tbilisi mint is dated by this year.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 210 (=825/26).

Twofold circle of the dots.

Reverse: Central Arabic legend in three lines:

محمد/ رسول/ الله

Muhammad is the Messenger of Allāh.

Twofold circle of the dots and around:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that, during A.H. 211-247, more than 30 years passed and the coins of Tbilisi mint are still unknown. Further discoveries will reveal whether or not these circumstances are accidental.

Six specimens of 'Abbāsīd dirhems of Tbilisi mint struck in A.H. 248 (=862/63) are known: three of them are kept in the Hermitage, Saint-Petersburg, two – in the Moscow State Historical Museum and one is kept in Simon Janashia Museum of Georgia. Description of the coin is as follows:

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 248 (=862/63).

A linear circle and marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله / محمد / رسول / الله / المستعين بالله

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Musta'in bi-llāh.

Twofold linear circle around and the Arabic legend:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that the 'Abbāsīd dirhems of Tbilisi mint bear the name of Caliph. Date of issue is changed every time and the Islamic formulas are mainly repeated. The table below presents list of the principal issues struck in A.H. 249-335 in the name of the 'Abbāsīd Caliphs at Tbilisi mint.

Caliph	Weight	Size	Metal	Date
al-Musta'in bi-llāh	3,06 gr.		silver	A.H. 249 (=863/64)
al-Musta'in bi-llāh			silver	A.H. 250 (=864/65)
al-Mu'taḍid bi-llāh			silver	A.H. 287 (=900)
al-Muktafi bi-llāh	≈2,96- 3,62 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 294 (=906/7)
al-Muḡtadir bi-llāh and Abu'l-'Abbās	3,3 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 297 (=909/10)
al-Muḡtadir bi-llāh and [Abu'l-'Abbās]	3,24 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 298 (=910/11)
Without description	3,2 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 304? (=916/17)
Without description			silver	A.H. 306 (=918/19)
al-Muḡtadir bi-llāh and Abu'l-'Abbās		d≈24 mm.	silver	A.H. 307 (=919/20)

al-Muḳtadir bi-llāh	2,90-2,95 gr.	d≈23,5 mm.	silver	A.H. 311 (=923/24)
al-Muḳtadir bi-llāh	2,06-3,43 gr.	d≈23-24 mm.	silver	A.H. 312 (=924/25)
Without description			silver	A.H. 314 (=926/27)
Without description			silver	A.H. 321 (=932/33)
al-Rāḍi bi-llāh			silver	A.H. 323 (=934/35)
al-Muttaki li-llāh		d≈24 mm.	silver	A.H. 330 (=941/42)
al-Muttaki li-llāh	2,75-2,85 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 331 (=942/43)
Without description			silver	A.H. 332 (=943/44)
al-Mustakfi bi-llāh			silver	A.H. 333/4 (=944/46)
al-Muṭi' li-llāh			silver	A.H. 335 (=946/47)

Emir of Tbilisi was the governor who issued the coins in the name of 'Abbāsīd Caliphs. The office of emir was established in East Georgia from the mid-8th century. Three dynasties of Tbilisi emirs are known: Shu'aybids, Shaybānids and Ja'farids. The first two issued the coins only in the name of the Caliphs, that meant their complete loyalty to the central government.

The representatives of Ja'farid dynasty struck the coins in their own name. Their dirhems show the date, when the struggle for the independence of Tbilisi emirate was finished; also – the genealogical tree of Ja'farid dynasty (ex. names of Maṣṣūr ibn Ja'far and Ja'far ibn Maṣṣūr are known only from the coins).

Arabian dynasty of the Ja'farids (Banū Ja'far) was established approx. in the 80s of the 9th century and ruled Tbilisi for two centuries.

The first emir of the Ja'farid dynasty striking coin is Maṣṣūr ibn Ja'far.

Obverse:

Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 342 (=953/54).

Marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Twofold linear circle.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله/ محمد/ رسول الله/ المطيع لله/ منصور بن جعفر

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Muṭī' li-llāh. Maṣṣūr ibn Ja'far.

Twofold linear circle, and Arabic legend outside it:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

The table below presents all the principal coin issues of A.H. 342-418, struck in the name of the Ja'farid emirs of Tbilisi.

Caliph; Emir	Weight	Size	Metal	Date
al-Muṭī' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	3,53 gr.	d=29-31 mm.	silver	A.H. 342 (=953/54)
al-Muṭī' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	≈2,5- 3,12 gr.	d≈30-31 mm.	silver	A.H. 343 (=954/55)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,76- 3,51 gr.	d≈28 mm.	silver	A.H. 364 (=974/75)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,67 gr.	d=29 mm.	silver	A.H. 366 (=976/77)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	≈2,18 gr.	d≈19-20 mm.	silver	A.H. 367 (=977/78)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn	2,10- 3,04 gr.	d=26-28 mm.	silver	A.H. 370 (=980/81)

Manşūr				
at-Ṭā' i' li-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,84- 4,62 gr.	d≈27-28 mm.	silver	A.H. 386 (=996/97)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	4,12 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 394 (=1003/4) or A.H. 404 (=1013/14)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,4- 5,29 gr.	d≈22-28 mm.	silver plated	A.H. 413 (=1022/23)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,94- 6,36 gr.	d≈23-27 mm.	silver plated	A.H. 418 (=1027/28)

Probably, the coins were struck also by the feudal houses of Shida Kartli region in East Georgia. These coins are known as Georgian imitations to Arabic dirhems. Chronologically and typologically, these silver pieces are closely related to 'Abbāsīd and Ja'farīd dirhems of Tbilisi mint.

A large number of Georgian imitations to Arabic dirhems was found. Minor differences between those samples lead to general description.

Bagrat III's (975-1014) coin also imitates the Arabic dirhems. This unique piece was found in 1863 in the surroundings of Tbilisi. It was bought by I. Bartholomei and sent to Hermitage. The description of this coin is as follows:

Half drama. Weight – 1,78 gr.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Distorted Arabic legend around.

Reverse: Central Arabic legend:

محمد رسول الله

Muhammad is the Messenger of Allāh, Georgian Asomtavruli legend in abbreviation around it: ჰრცთჳლჳსტფჳბტტჳფ (Christ, exalt Bagrat, king of the Abkhasians).

In 975 Bagrat became king in Shida Kartli. In 978 he is also king of the Abkhasians (i.e. West Georgia). Bagrat left his mother, Gurandukht, in Kartli and himself moved to West Georgia. But when the king decided to return back, the local nobles tried to resist him. Bagrat III restored his rights in Kartli. It happened in 980. Perhaps, in the same year he issued his coin at his

	residence in Kartli – Uplistsikhe. If Bagrat struck the coin later, then he had to have the titles like Kuropalates, king of the Kartvelians, Ranians and Kakhetians (Rani and Kakheti are very Eastern provinces of Georgia). The synthesis of the type (Arabic dirhem, popular in East Georgia) and legend (“... king of the Abkhasians...”, i.e. West Georgia) attests to political unity with Bagrat III as a king.
Mint	Unknown.
Nominal	Half dirhem (?), dirhem.
Date	Second half of 10 th c. (?).
Collection	Simon Janashia Museum of Georgia – 1 sample; Sokhumi Museum – 105 samples, №№2-106; Hermitage – 12 samples, №1271, №1364, №№11614-11616, №№14210-14216; Collection of <i>American Numismatic Society</i> – 3 samples.

Group	Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations
Type	Subgroup: half drama of Bagrat III
Description, picture	Silver. Half drama. Weight: sample of Hermitage – 1,78 gr. d=23 mm.  Obverse: Central Arabic legend in three lines: لا اله الا الله وحده / لا شريك له There is no god but Allāh alone, he has no associate. Distorted Arabic legend around. Reverse: Central Arabic legend: محمد رسول الله Muhammad is the Messenger of Allāh, Georgian Asomtavruli legend in abbreviation around it: ჰԴԾԴԿԴԶԵԾԲԵԾԶԴԶԴ (Christ, exalt Bagrat, king of the Abkhasians).
Scholarly commentary	“Arabic dirhems struck at Tbilisi and their imitations” is the name of a coin group. The earliest among them are the Umayyad dirhems. Chronologically they are followed by ‘Abbāsīd dirhems and dirhems of Ja’farīd emirs of Tbilisi. Then Georgian imitations to Arabic dirhems and half drama of Bagrat III appeared. The 7th c. important political changes in the Middle East had their impact on economy and money circulation. The Arabian Caliphate took control over Iran and the Eastern provinces of Byzantine Empire. From the first half of the 8th century Arabs became dominant in Georgia. The first Arabic coin of Tbilisi mint was struck in A.H. 85 (=704), during the rule of ‘Abd al-Malik (685-705) and, as all other dirhems of Caliphate, it

was also anonymous. Four samples of Umayyad dirhems of Tbilisi mint are known. One is kept in the Berlin Museum, next – in the National Museum of Qatar, third one – in the Ashmolean Museum, and fourth one – in the private collection. Hence in 704 Tbilisi was under Arabian control.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Around:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 85 (=704).

Threefold circle of the dots around.

Reverse: Central Arabic legend in four lines:

الله احد الله/ الصمد لم يلد/ و لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد

He is Allāh the one, Allāh the Eternal. He begot no one, nor was he begotten.

He has no associate.

Twofold circle of the dots and around:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

All agree that money issue at Tbilisi in the 8th c. was political gesture rather than economic measure. The coins were not proposed for intensive circulation.

After that Tbilisi mint was not active for almost 125 years.

According to data, Tbilisi mint became active again in A.H. 210 (=825/26). The first 'Abbāsīd dirhem of Tbilisi mint is dated by this year.

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة عشر و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 210 (=825/26).

Twofold circle of the dots.

Reverse: Central Arabic legend in three lines:

محمد/ رسول الله

Muhammad is the Messenger of Allāh.

Twofold circle of the dots and around:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that, during A.H. 211-247, more than 30 years passed and the coins of Tbilisi mint are still unknown. Further discoveries will reveal whether or not these circumstances are accidental.

Six specimens of 'Abbāsid dirhems of Tbilisi mint struck in A.H. 248 (=862/63) are known: three of them are kept in the Hermitage, Saint-Petersburg, two – in the Moscow State Historical Museum and one is kept in Simon Janashia Museum of Georgia. Description of the coin is as follows:

Obverse: Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده/ لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Arabic legend around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 248 (=862/63).

A linear circle and marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله / محمد/ رسول/ الله/ المستعين بالله

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Musta'in bi-llāh.

Twofold linear circle around and the Arabic legend:

محمد رسول الله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other] religions, even though the idolaters hate it.

After that the 'Abbāsid dirhems of Tbilisi mint bear the name of Caliph. Date of issue is changed every time and the Islamic formulas are mainly repeated. The table below presents list of the principal issues struck in A.H. 249-335 in the name of the 'Abbāsid Caliphs at Tbilisi mint.

Caliph	Weight	Size	Metal	Date
al-Musta'in bi-llāh	3,06 gr.		silver	A.H. 249 (=863/64)
al-Musta'in bi-llāh			silver	A.H. 250 (=864/65)
al-Mu'taḍid bi-llāh			silver	A.H. 287 (=900)
al-Muktafi bi-llāh	≈2,96- 3,62 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 294 (=906/7)
al-Muḡtadir bi-llāh and Abu'l- 'Abbās	3,3 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 297 (=909/10)
al-Muḡtadir bi-llāh and [Abu'l- 'Abbās]	3,24 gr.	d=26-27 mm.	silver	A.H. 298 (=910/11)
Without description	3,2 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 304? (=916/17)
Without description			silver	A.H. 306 (=918/19)
al-Muḡtadir bi-llāh and Abu'l- 'Abbās		d≈24 mm.	silver	A.H. 307 (=919/20)
al-Muḡtadir bi-llāh	2,90- 2,95 gr.	d≈23,5 mm.	silver	A.H. 311 (=923/24)
al-Muḡtadir bi-llāh	2,06- 3,43 gr.	d≈23-24 mm.	silver	A.H. 312 (=924/25)
Without description			silver	A.H. 314 (=926/27)
Without description			silver	A.H. 321 (=932/33)
al-Rāḍi bi-llāh			silver	A.H. 323 (=934/35)
al-Muttaki li-llāh		d≈24 mm.	silver	A.H. 330 (=941/42)
al-Muttaki li-llāh	2,75- 2,85 gr.	d≈25 mm.	silver	A.H. 331(=942/43)
Without description			silver	A.H. 332 (=943/44)

al-Mustakfi bi-llāh			silver	A.H. 333/4 (=944/46)
al-Muṭī' li-llāh			silver	A.H. 335(=946/47)

Emir of Tbilisi was the governor who issued the coins in the name of 'Abbāsid Caliphs. The office of emir was established in East Georgia from the mid-8th century. Three dynasties of Tbilisi emirs are known: Shu'aybids, Shaybānids and Ja'farids. The first two issued the coins only in the name of the Caliphs, that meant their complete loyalty to the central government.

The representatives of Ja'farid dynasty struck the coins in their own name. Their dirhems show the date, when the struggle for the independence of Tbilisi emirate was finished; also – the genealogical tree of Ja'farid dynasty (ex. names of Manšūr ibn Ja'far and Ja'far ibn Manšūr are known only from the coins).

Arabian dynasty of the Ja'farids (Banū Ja'far) was established approx. in the 80s of the 9th century and ruled Tbilisi for two centuries.

The first emir of the Ja'farid dynasty striking coin is Manšūr ibn Ja'far.

Obverse:

Central Arabic legend in three lines:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

There is no god but Allāh alone, he has no associate.

Around it:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة اثنى و اربعين و ثلثمائة

In the name of Allāh, this dirhem was struck at Tbilisi in the year 342 (=953/54).

Marginal legend:

الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يقرح المومنون بنصر الله

Allāh is in command, first and last. On that day the believers will rejoice at Allāh's help.

Twofold linear circle.

Reverse: Central Arabic legend in five lines:

الله / محمد / رسول الله / المطيع لله / منصور بن جعفر

To Allāh. Muhammad is the Messenger of Allāh. al-Muṭī' li-llāh. Manšūr ibn Ja'far.

Twofold linear circle, and Arabic legend outside it:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

Muhammad is the Messenger of Allāh, who sent His Messenger with guidance and the religion of truth, to show that it is above all [other]

religions, even though the idolaters hate it.

The table below presents all the principal coin issues of A.H. 342-418, struck in the name of the Ja'farid emirs of Tbilisi.

Caliph; Emir	Weight	Size	Metal	Date
al-Muṭi' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	3,53 gr.	d=29-31 mm.	silver	A.H. 342 (=953/54)
al-Muṭi' li-llāh; Maṣṣūr ibn Ja'far	≈2,5- 3,12 gr.	d≈30-31 mm.	silver	A.H. 343 (=954/55)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,76- 3,51 gr.	d≈28 mm.	silver	A.H. 364 (=974/75)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,67 gr.	d=29 mm.	silver	A.H. 366 (=976/77)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	≈2,18 gr.	d≈19-20 mm.	silver	A.H. 367 (=977/78)
at-Ṭā'i' li-llāh; Ja'far ibn Maṣṣūr	2,10- 3,04 gr.	d=26-28 mm.	silver	A.H. 370 (=980/81)
at-Ṭā'i' li-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,84- 4,62 gr.	d≈27-28 mm.	silver	A.H. 386 (=996/97)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	4,12 gr.	d=23 mm.	silver	A.H. 394 (=1003/4) or A.H. 404 (=1013/14)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,4- 5,29 gr.	d≈22-28 mm.	silver plated	A.H. 413 (=1022/23)
al-Ḳādir bi-llāh; 'Ali ibn Ja'far	≈3,94- 6,36 gr.	d≈23-27 mm.	silver plated	A.H. 418 (=1027/28)

Probably, the coins were struck also by the feudal houses of Shida Kartli region in East Georgia. These coins are known as Georgian imitations to Arabic dirhems. Chronologically and typologically, these silver pieces are closely related to 'Abbāsīd and Ja'farid dirhems of Tbilisi mint.

	A large number of Georgian imitations to Arabic dirhems was found. Minor differences between those samples lead to general description: Obverse: Distorted Arabic legends, twofold linear circle or twofold circle of the dots. Reverse: Distorted Arabic legends, and circle. Some scholars see there the Georgian letters too. Bagrat III's (975-1014) coin also imitates the Arabic dirhems. This unique piece was found in 1863 in the surroundings of Tbilisi. It was bought by I. Bartholomei and sent to Hermitage. In 975 Bagrat became king in Shida Kartli. In 978 he is also king of the Abkhazians (i.e. West Georgia). Bagrat left his mother, Gurandukht, in Kartli and himself moved to West Georgia. But when the king decided to return back, the local nobles tried to resist him. Bagrat III restored his rights in Kartli. It happened in 980. Perhaps, in the same year he issued his coin at his residence in Kartli – Uplistsikhe. If Bagrat struck the coin later, then he had to have the titles like Kuropalates, king of the Kartvelians, Ransians and Kakhetians (Rani and Kakheti are very Eastern provinces of Georgia). The synthesis of the type (Arabic dirhem, popular in East Georgia) and legend (“... king of the Abkhazians...”, i.e. West Georgia) attests to political unity with Bagrat III as a king.
Mint	Uplistsikhe.
Nominal	Half Drama.
Date	980.
Collection	This sample is preserved in the Hermitage (№14209).

Bibliography	M. Antadze. Kvakhvrelis Hoard. Bulletin ("Moambe") of State Museum of Georgia. Vol. XXXVIII. Tb. 1986 (in Georg.). G. Dundua. Money in Georgia (Georg. and Engl. parallel texts) Tb. 2003 (2nd Edition) (T. Dundua, N. Javakhishvili and A. Eristavi as co-authors); Georgian Numismatics. I. Tb. 2006 (T. Dundua as co-author) (in Georg.); Georgian Numismatic Dictionary. Tb. 2009 (Ir. Jalaghanian as co-author) (in Georg.). T. Dundua. 10th-12th cc. Georgian Coins and Some Issues of the Georgian History. Proceedings of Tbilisi State University (History, Archaeology, Art History and Ethnography). Vol. 310. Tb. 1992 (in Georg.); Georgia and the West According to Numismatic Material. Books I-II. Tb. 1995 (in Georg.); Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material. Tb. 1997 (in Georg.). Ir. Jalaghanian. Topography of the Kufic Coins in Georgia. Tb. 1972 (in Georg.); Monetary Hoards of Georgia. I. Tb. 1976 (in Georg.). G. Japaridze. Mints of 'Abbāsid Caliphate. Essays on Social-Economic History of the Middle East – Selected Articles. Tb. 1968 (in Georg.); Essays on History of Georgian Metrology (9th-19th cc.). Tb. 1973 (in Georg.); Coins of 'Alī ibn Ja'far, Emir of Tbilisi. Problems of Transcaucasian History – Selected Articles. Tb. 1991 (in Georg.). D. Kapanadze. 10th c. Dirhem of Tbilisi Mint Struck by 'Alī b. Ja'far. Bulletin ("Moambe") of State Museum of Georgia. Vol. XII. Tb. 1944 (in Georg.); New Data of the Georgian Numismatics. Issues of History of Caucasian Nations – Selected Articles. Tb. 1966 (in Georg.); Georgian Numismatics. Tb. 1969 (in Georg.). М. П. Баратаев. Нумизматические факты Грузинского царства. 1844. И. Л. Джалаганиа. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V-XIII вв. Тб. 1979; Клад подражаний арабским дирхемам из Цебельды. Археологические исследования в Цебельде (результаты раскопок 1977 г.). Тб. 1983 (О. Bgashba and Y. Voronov as co-authors). Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М. 1955; Клад монет начала XI
---------------------	--

	в. Тбилисского эмира Али ибн Джафара. Эпиграфика Востока. Т. XIV. 1961. Е. А. Пахомов. Монеты Грузии. ч. I. СПб. 1910; Монеты Грузии. ч. I-II. Тб. 1970; Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. I-IX. Баку. 1926-66. T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999. M. G. Klat. Catalogue of the Post-Reform Dirhams: the Umayyad Dynasty. London. 2002. D. M. Lang. Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York. 1955. V. Langlois. Essai <i>de classification</i> des suites monétaires de la Géorgie <i>depuis</i> l'antiquité jusqu'à nos jours. Paris. 1860. N. D. Nicol. Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean. Vol. 2. Early Post-Reform Coinage. Oxford. 2009.
--	---

Imported coins found in Georgia:	The 7th-10th cc. foreign coins from East Georgia 1. In 1960 in Akhmeta district (Bakhtrioni mountain) Khusrau II's (591-628) Sassanian drachm was found together with 8th c. Arabic dirhems. 2. In 1937 in Pshavela village (Telavi district) hoard of Kufic coins (150 samples) was discovered including also the following coins: Khusrau II's coin and, one more, Arab-Sassanian coin struck in 672. The latest coin from this hoard was issued in 807/8, hence the hoard was buried in the beginning of the 9th c. 3. In 1962 in Mtisdziri village (Kvareli district) hoard of 8th-9th cc. Arabic coins (300 samples) was found including the Sassanian drachms, one belongs to Ohrmazd IV (579-589) and another – to Khusrau II. The chronological frame of the hoard is the end of the 6th c.-the first quarter of the 9th c. 4. In 1924 in Leliani village (Lagodekhi district) hoard of 171 silver coins was discovered. Together with Kufic money, it includes the following coins: a) Khusrau II's drachm; b) Arab-Sassanian dirhem of the end of the 7th c. and c) six coins struck in the province of Tabaristan. 5. In 1921 near Kavshiri village (Lagodekhi district) hoard of Sassanian and Kufic silver coins (only 38 samples are preserved) was found. It includes: a) Khusrau II's drachm and b) dirhem struck in Tabaristan in the 8th c. 6. In 1924 near Apheni village (Lagodekhi district) hoard of the Sassanian and Kufic coins was found (394 samples). The hoard is mixed and it contains: a) Ohrmazd IV's drachm – 1 sample; b) Khusrau II's drachms – 16 samples; c) Arab-Sassanian dirhems issued in the 7th-8th cc. – 20 samples. The earliest coin from the hoard belongs to the period of Ohrmazd IV and the latest one was issued in A.H. 218 (833/34). 7. In 1949 in Diliphi (Dlivi) village (former Bogdanovka, nowadays Ninotsminda district) hoard of the Kufic coins was found (hoard was dispersed, only 14 samples and 19 fragments are preserved). It includes also: a) Khusrau II's drachm and b) two Arab-Sassanian dirhems struck in the 8th c. The chronological frame of the hoard is 620-833/34. 8. In 1900 in Chikaani village (Kvareli district) hoard was found, but majority of the coins were dispersed (only 11 samples are preserved). The surviving part consists also of the following coins: a) Khusrau II's drachm and b) Tabaristanian silver coin issued in 778; the earliest coin of the hoard was struck in 591 and the latest one – in 861/62. 9. In 1960 in Pichkhovani village (Akhmeta district) hoard of Kufic coins (108
--	---

samples) was found. It consists of the following coins too: a) Khusrau II's drachm – 1 sample and b) Arab-Sassanian coins issued in the 7th-8th cc. – 2 samples; among the coins of the hoard the earliest one was issued in 590, and the latest one – not later than 901/2. The hoard was buried in the first quarter of the 10th c.

10. In 1924 during the construction of Zemoavchala power station at the Kura river, among the other Kufic coins, the rare Umayyad dirhem was discovered, dated by 700/1.

11. In 1963 in Mtskheta near the Cross monastery Umayyad dirhem of 717/18 was found.

12. In 1937 in the outskirts of Lagodekhi Umayyad silver coin dated by 718/19 was found.

13. In 1964 in Mataani village (Akhmeta district) two Umayyad dirhems dated by 718/19 or 721/22 were found.

14. In the second quarter of the 19th c. in the outskirts of Tbilisi Umayyad dirhems were discovered, one was issued in 721/22.

15. Pshaveli hoard (see №2) consists of the following Kufic coins: Umayyad dirhems of the mid-8th century – 4 samples, dirhem of Umayyads in Spain – 1 sample (770/71), 'Abbāsid dirhems – 118 samples, Aghlabid dirhems of the 8th-9th cc. – 2 samples (802, 804/5). The latest coin of this hoard was issued by Caliph Hārūn al-Rashid (786-809) in 807/8.

16. Mtisdziri hoard (see №3) consists of Umayyad coins (the 8th c.) – 15 samples, coins of the Umayyads in Spain (782/83) – 1 sample; the bulk of this hoard are the 'Abbāsid dirhems of the 8th-9th cc. – 282 samples. The latest coin was struck in 819/20.

17. Leliani hoard (see №4) consists of 12 Umayyad dirhems of the 8th c. and 'Abbāsid silver coins, the latest one is dated by 819.

18. Kavshiri hoard (see №5) includes Umayyad coins of the first half of the 8th c. – 7 samples and the 'Abbāsid dirhems. The latest coin of the hoard is dated by 828/29.

19. The most of the coins of Apheni hoard (see №6) were issued in the name of Caliph Hārūn al-Rashid (786-809). The hoard was buried after 833/34.

20. Diliphi (Dlivi) hoard (see №7) consists of the Umayyad dirhems – 5 samples and 'Abbāsid dirhems – 25 samples. The latest one was struck in 833/34.

21. 11 samples are known from Chikaani hoard (see №8), 5 are the 'Abbāsid dirhems. The latest one was issued in 861/62.

22. Pichkhovani hoard (see №9) consists of the Umayyad coins – 8 samples, coins of the Umayyads in Spain – 1 sample (785-86), coins of the Idrisids – 2

samples and 90 'Abbāsīd dirhems. The latest coin from this hoard was struck not later than 901/2.

23. In 1857 in Borchalo district of Tbilisi governorate Kufic dirhems (about 200 samples) were discovered. Chronological frame for this hoard is the last quarter of the 9th c.-the first half of the 10th c. Hence, this is one of the latest hoards of the Arabic money discovered in Georgia.

24. In 1961 on the territory of Tbilisi botanical garden hoard was discovered consisting of small fragments of the Kufic coins with total weight 428,16 gr. (several samples are well preserved). Some were identified as: a) fragment of the coin of Byzantine Emperor John Tzimisces (969-976); b) 'Abbāsīd coins issued in 939/40 – 2 samples, fragment of the 'Abbāsīd dirhem dated by 990/91; c) coin of Ja'far ibn Manšūr issued in 977/78. The date for the hoard burial seems to be end of 10th c.-the beginning of the 11th c. This hoard of the Kufic coins is the latest one for Georgia.

The 8th-10th cc. Foreign Coins from West Georgia

1. Tiberius III Apsimar's (698-705) coin was found in Bichvinta.
2. Coin of the same Emperor was found in the ruins of Sokhumi fortress.
3. Constantine V's (741-775) and his son Leo's coin was discovered in the outskirts of Gudauta.
4. Leo V's (813-820) copper coin was found in Kobuleti.
5. Theophilus' (829-842) copper coin was discovered in Bobokvati (Kobuleti district).
6. Coin of the same Emperor was found in Kobuleti.
7. Basil I's (867-886) and Basil I and Constantine's two copper coins were found in Bobokvati.
8. Leo VI's (886-912) several silver coins were discovered in Opiza (Batumi district).
9. Leo VI's two copper coins were among other coins in the hoard found in Ochamchire, which seems to be a result of mixture of several monetary complexes.
10. Copper coin of the same Emperor was found in Psirtskha village (Gudauta district).
11. Copper coin of the same Emperor was found in Tsikhisdziri.
12. Copper coin of the same Emperor was found in Kobuleti.
13. Copper coin of the same Emperor was found in Bobokvati.
14. Copper coin of the same Emperor was found in Sokhumi.

	15. In the “hoard” discovered in 1903 in Ochamchire there was Constantine VII’s (913-959) copper coin. 16. On the Mount Iveria (Akhali Atoni, Gudauta district) Constantine VII’s copper coin was discovered. 17. In 1902 in Kobuleti outskirts Constantine VII’s copper coin was found. 18. In 1926 in Kobuleti Romanus I’s (920-944) copper coin was discovered. 19. In 1962-1963 in Bobokvati Romanus I’s two copper coins were discovered. 20. Found in 1903 Ochamchire “hoard” contains Romanus I’s two copper coins. 21. In 1956 in Bobokvati village Constantine VII’s and Romanus I’s copper coin was found. 22. In 1930 in Tsikhisdziri John Tzimisces’ (969-976) copper coin was found. 23. In 1958 in Akhali Atoni John Tzimisces’ copper money was discovered. 24. Copper coin of the same Emperor was found in Bobokvati. 25. In 1962-1963 in Bobokvati John Tzimisces’ copper coin was found. 26. Found in 1903 the “hoard” of Ochamchire contains three copper coins of John Tzimisces. 27. In Kldeeti village (Zestaponi district) John Tzimisces’ copper coin was found. 28. In 1957-1958 on the territory of Anakopia fortress (Akhali Atoni) 13 copper coins of the first half of the 10th c. were discovered. 29. Romanus I’s two folles were found in Sokhumi and also – John Tzimisces’ copper coin. 30. In 1935 in Akhali Atoni John Tzimisces’ copper coin was discovered. 31. In Achandara village (Gudauta district) coin of the same Emperor was discovered. 32. In 1955 in Sokhumi Constantine VII’s two and John Tzimisces’ five copper coins were found. 33. In 1950 in Merdjevi village (Sachkhere district) Umayyad dirhem dated by 718/19 was discovered. 34. In 1965 in Savane village (Sachkhere district), at the “Alavidze quarter”, during the cultivation of the land, clay vessel with the silver coins was found. Only 68 samples are preserved. One is Umayyad dirhem and the rest are the ‘Abbāsīd dirhems. The chronological frame for the coins is 740/41-792/93.
--	--

გამომცემლობა „მერიდიანი“
ალ. ყაზბეგის გამზ. №45
e-mail: info@meridianpub.com, ტელ: 239-15-22